

|| 263332 + I 263332

časopis *za* kritiko znanosti

Leo Šešerko / Marxova kritika socialističnih iluzij v
Očrtih kritike politične ekonomije

Paul Kellermann / Teze k razmerju med delom in izobra-
ževanjem, zaposlitvijo in kvalifikacijo

Wolfgang Rudig / Levičarsko gibanje za varstvo okolja
v Zahodni Nemčiji

Yvette Lucas / Avtomatizacija in kapitalistični proizvodni
odnosi

Ciril Klajnsček / Institucionalizacija življenja in delo z
ljudmi

73/74 1985

UDK 3

KAZALO LETNIKA 1985

ČKZ št. 73/74-1985 Kritika socialističnih iluzij

- 3 Leo Šešerko / Marxova kritika socialističnih iluzij v Očrtih kritike politične ekonomije
- 29 Paul Kellerman / Teze k razmerju med delom in izobraževanjem, zaposlitvijo in kvalifikacijo
- 37 Wolfgang Rüdig / Levičarsko gibanje za varstvo okolja v Zahodni Nemčiji
- 45 Yvette Lucas / Avtomatizacija in kapitalistični proizvodni odnosi
- 55 Ciril Klanjšček / Institucionalizacija življenja in delo z ljudmi
- 65 Matko Meštrović / Samoupravnost rada i integralnost obrazovanja
- 75 Lev Kreft / Nova desnica kulturne politike
- 79 Janez Strehovec / Množična in alternativna umetnost
- 81 Aleš Erjavec / Zgodovinska zavest in govorica
- 87 Marin Jurjević / Suvremenost i revolucija
- 113 Barbara Ehrenreich, Deidre English / Prisiljene v bolezen

ČKZ št. 75/76-1985 Clausewitz

- 3 Anton Bebler / Carl von Clausewitz in klasična politična teorija vojne
- 18 Carl von Clausewitz / O vojni
- 79 Siniša Zarić / Socializam i mir
- 83 Intervju sa Kenom Coatesom / Mir — i kako ga steći

ČKZ št. 77/78-1985 Logika in zgodovina

- 3 Ob izidu simpozija
- 7 Ivo Fabinc / Pozdravna beseda
- 9 Božidar Debenjak / Zahvala in uvodna beseda
- 13 Leo Šešerko / Analiza blaga in Heglova logika
- 21 Tine Hriber / Znanost logike in Kapital
- 33 Božidar Debenjak / Zgodovina pri Heglu
- 41 Razprava
- 83 Milan Kangrga / Povijesno značenje evropskog duha u Hegla
- 105 Cene Logar / Aktualnost Heglove filozofije
- 121 Pavle Zgaga / K Marxovi prvi kritiki Hegla
- 129 Franc Friškovec / Država — hieroglif uma
- 143 Cvetka Tóth / Aktualnost Heglove filozofije
- 147 Borut Pihler / Hermenevitično razumevanje ideje Heglove logike
- 155 Peter Gruden / Interpretacija ali demontaža Heglove filozofije?

ČKZ št. 79/80-1985 Sedanja kriza in prihodnost dela

- 3 Bogomir Kovač / Načini znanstvenega spoznanja ekonomske realnosti
- 29 Hizvi Islami / Zadnja demografska tranzicija v Evropi: Primer Kosova

- 47 Milan Balažič / Država, samoupravljanje, razredni boj (v tezah)
- 65 Ernest Mandel / Marx, sedanja kriza in prihodnost dela
- 87 Igor Omerza / Marxova pot do sprejema delovne teorije vrednosti
- 131 Ciril Klanjšček / (De)teologizacija rehabilitacije kot posebne družbene prakse in (de)profesionalizacija družbene vloge rehabilitacijskih delavcev

ČKZ št. 81/82-1985 Kritika enodimenzionalnega človeka

- 3 Paul Mattick / Kritika Marcusejevega enodimenzionalnega človeka
- 51 Maja Košak / Industrija in ženske v deželah v razvoju
- 73 Slavko Gaber / Taylorizem in kapital
- 99 Branko Medojević / Dvije osnovne zablude u objašnjavanju ekstraprofita
- 109 Boško Živković / Dve hipoteze o uzrocima opadanja efikasnosti strategije ekstenzivnog privrednog razvoja
- 121 Franček Drenovec / O trgu, kapitalu in utopičnem socializmu

ČKZ št. 83/84-1985 Proletkult

- 3 Lev Kreft / Proletkult
- 27 Aleksander A. Bogdanov / Kaj je proletarsko pesništvo
- 40 Gertrud Aleksander / K vprašanju o kritiki meščanske umetnosti
- 42 Richard A. Schaeffer / O proletarskem pesništvu
- 44 Karl August Wittfogel / O proletarski kulturi
- 48 Karl August Wittfogel / Proletarska bojna kultura
- 51 Karl August Wittfogel / V boju s katerimi elementi se razvija proletarska kultura
- 54 Richard A. Schaeffer / O proletarski umetnosti
- 56 Resolucija proletarskega gledališča
- 57 Platon m. Keržencev / Mednarodna revolucija in proletarska kultura
- 61 Turgut Taylan / Kapital in država v sodobni Turčiji
- 99 Milovan Pavlović / Ali se vračamo na sistem plač in dobička?
- 108 Lucijan Vuga / Einstein — nekoliko drugače

časopis *za* kritiko znanosti

Vsebina

- 3 Leo Šešerko / Marxova kritika socialističnih iluzij v
Očrtih kritike politične ekonomije
- 29 Paul Kellermann / Teze k razmerju med delom in
izobraževanjem, zaposlitvijo in kvalifikacijo
- 37 Wolfgang Rüdig / Levičarsko gibanje za varstvo okolja
v Zahodni Nemčiji
- 45 Yvette Lucas / Avtomatizacija in kapitalistični
proizvodni odnosi
- 55 Ciril Klajnšček / Institucionalizacija življenja in delo z ljudmi
- 65 Matko Meštrovič / Samoupravnost rada i integralnost
obrazovanja
- 75 Lev Kreft / Nova desnica kulturne politike
- 79 Janez Strehovec / Množična in alternativna umetnost
- 81 Aleš Erjavec / Zgodovinska zavest in govornica
- 87 Marin Jurjevič / Suvremenost i revolucija
- 113 Barbara Ehrenreich, Deidre English / Prisiljene v
bolezen

73/74 1985

UDK 3

Časopis za kritiko znanosti

73/74

marec, april, 1985, letnik

Izdajata

Univerzitetni konferenci Zveze socialistične mladine Slovenije Maribor in Ljubljana

Revijo sofinancirata Kulturna skupnost Slovenije in Raziskovalna skupnost Slovenije

Izdajateljski svet

dr. Andrej Kirn, Tomaž Krašovec, Zdravko Kravanja, Franci Pivec (predsednik), Rudi Podgornik, Marjan Pungartnik, Ivo Soče

Uredništvo

Milan Balažič, Igor Bavčar, Peter Gruden, Srečo Kirn (odgovorni urednik), Andrej Klemenc, Bojan Korsika, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Mitja Marušič, Ranko Novak (grafični urednik), Igor Omerza, Rudi Podgornik, Leo Šešer (glavni urednik), Nada Špolar-Kirn, Samo Škrbec, Peter Wieser, Siniša Zarnič, Pavle Zgaga, Janko Zlodre (tehnični urednik)

Lektor

7

Miha Bregant

Naslov uredništva

Kersnikova 4/II, Yu - 61000 Ljubljana, uradne ure (torek, sredo in četrtek) 11. do 13.) tel. 061/319-498

Naročnina

Cena številke 100,00 din, cena dvojne številke 150,00 din, celotna naročnina 700,00 din.

Številka žiro računa: 50100-678-473030, UK ZSMS, Predsedstvo Kersnikova (za Časopis)

Tisk

Tiskarna Kresija, p. o. Ljubljana, Gosposvetska 13, p. p. 518

Po sklepu Republiškega sekretariata za prosveto in kulturo št. 421-1/74 z dne 14. 3. 1974 je revija oproščena temeljnega davka od prometa proizvodov. Neručeni rokopisi ne vračamo.

030022535

73/74 1985

Marxova kritika socialističnih iluzij v Očrtih kritike politične ekonomije

Leo Šešerko

Spoznanje, da **kritika politične ekonomije** ne zajema le po obsegu prvega mesta med Marxovimi in Engelsovimi mnogostranskimi in obsežnimi študijami,¹ se je v zadnjih letih mukoma uveljavilo. Čeprav so si bili o tem na jasnem Engels, ki je po Marxovi smrti prevzel kot svojo glavno nalogo pripravo nedokončanih prijateljevih rokopisov za drugo in tretjo knjigo Kapitala za tisk, Lenin v svojih filozofskih zapisih in Rosa Luxemburg v spisih Akumulacija kapitala, antikritiki te knjige in v Uvodu v nacionalno ekonomijo, pa npr. Lukács v pojasnjevanju miselnih korenin Heglove Fenomenologije duha v Mladem Heglu, je ta okoliščina vedno znova mimogrede zdrsnila v pozabo kljub temu, da je Marx v znanem pismu Lassallu, ko je govoril o zakasnitvi pri oddajanju spisa H kritiki politične ekonomije novembra 1858 v tisk, zapisal, da je ta »snov«

»1. rezultat petnajstletnih raziskav, torej najboljšega časa mojega življenja.
2. zastopa prvič pomemben nazor družbenih razmerij znanstveno. Stranki sem torej dolžan, da stvar ne bo skažena s takšno topo, leseno maniro pisanja, ki je lastna kakim bolnim jetrom.«² Marx ima tu v mislih lastno bolezen, ki ga je trpinčila med pisanjem in ki mu ni dala, da bi bil v tistem času zadovoljen s svojo lastno formulacijo izsledka, do katerega je prišel. Ni mislil na to, da se bo pozneje celo v »marksistični politični ekonomiji«, da ji damo besedo že v njeni lastni označitvi, uveljavila pri celih generacijah ta ista topa, lesena manira pisanja o sami Marxovi kritiki politične ekonomije, seveda zdaj ne pod zastrupljajočim delovanjem jeter, ampak pod »zastrupljajočim« delovanjem nekih družbenih razmer.

1 Fred E. Schrader, *Restauration und Revolution, Die Vorarbeiten zum »Kapital« von Karl Marx in seinen Studienheften 1850–1858*, Gerstenberg Verlag, 1980.

2 MEW 29, 566.

To **razgrajevanje kritike politične ekonomije** je bilo na prvi pogled historično na glavo obrnjen tisti proces teoretskega oblikovanja, v katerem sta Marx in Engels opustila ločenost svojih filozofskih in ekonomskih študij oz. razkrila njihovo povezanost. Vendar je tudi to pojmovanje, da sta namreč najprej izoblikovala svoj filozofski, pa naj bo tako **ali drugače idealističen**, feuerbachovski itd., nazor, potem pa se obrnila k ekonomskim raziskovanjem, v osnovi napačno. V njem je namreč predpostavljeno, da so bili njuni filozofski in ekonomski študiji ločeni, in običajno je dobila ta shematska, abstraktna predstava svojo skrajno obliko v ugotovitvi, da sta se Marx in Engels v svojih mladih letih, še polna posluha za množstvo tem, vsestransko filozofsko itd. formirala, v poznejših letih pa bolj in bolj enostransko zapirala na področje politične ekonomije.

Tej predstavi so bili konkretni podatki o njunem delu le v napoto. Kajti ravno v času, ko sta najbolj izoblikovala svoj mladostni nazor, torej svojo mladostno »filozofijo«, je že imela v njej centralno mesto »politekonomska« problematika, namreč **odtujitev** ne kot kakršnakoli odtujitev, temveč obratno kakršnakoli odtujitev v perspektivi neke čisto določene, »konkretne« odtujitve, **odtujitve dela oz. delovnega procesa**. In celo kritika **Heglove Fenomenologije duha** ter Heglove filozofije sploh, torej par excellence **filozofska tema** tistega časa, je v svojem jedru obsegala ravno politekonomske argumente, namkreč razkrije, da je podlaga Heglovim filozofskim mistifikacijam njegovo enostransko, **zgolj pozitivno razumevanje in povzdigovanje procesa dela**, človeške dejavnosti, Heglov kult dela. Od tod je izhajalo njegovo identificiranje opredmetovanja in odtujevanja, torej skrivno jedro njegovega idealizma.

Toda ta periodizacija Marxovega in Engelsovega dela na zgodnjo filozofsko in pozno ekonomsko fazo je imela jasne korenine v samo(ne)razumevanju razcepa med marksistično filozofijo in marksistično politično ekonomijo v tem stoletju. Na to shematizacijo se je potem v različnih oblikah in tendencah navezovalo mnogo **periodizacij**, npr. o mladem in starem Marxu, o revolucionarni teoriji pred letom 1848 in dolgi puščobni dobi »zavestj poraza«, ko je bilo ukvarjanje s politekonomskimi študijami kakor zapečkarstvo preživljanje dolgih zimskih večerov, itn., kar je bilo vse nenadoma mogoče v slutnji že najti pri Marxu in Engelsu samem in kar je bilo na poseben način prikazano tudi kot nasprotje med njima.

Ne samo v detajlih interpretiranja, tudi v **prevladujočih interpretacijah**, ki so vladale celo dobo, je iz takega ali drugačnega presojanja Marxa in Engelsa mogoče zvedeti več o znanstvenem značaju in miselnih motivih interpretatorjev, kot o njunem mišljenju. Dileme o »filozofskih« in od njih različnih in ločenih »ekonomskih« vsebinah, problemih, formulacijah itn. so **napačne**, kar pomeni, da jih ne zmore takšen ali drugačen odgovor, reši jih lahko samo drugačno vpraševanje.

Ali, da to doktrinarno dilemo postavim drugače, Marxovi in Engelsovi »politekonomski« spisi segajo v leti 1843–44, v čas prvih polit-ekonomskih ekscerptov in osnutkov, ki so bili posthumno objavljeni kot »pariški rokopisi«. Od tod pa prek Bede filozofije in člankov v Neue Rheinische Zeitung, ki so bili posvečeni »mezdnemu delu in kapitalu«, je bilo mogoče kolikor toliko rekonstruirati tok Marxovih študij, nasprotno pa je za sledečih deset let, vse do izida H kritiki, veljalo, da so bila Marxova raziskovanja neznana in nedostopna. Toda to je bil tudi čas, ko je interes celo za objavljeni in relativno lahko dostopna dela kritike politike politične ekonomije, kot tudi lahko imentjemo Kapital in spise, ki sta jih v povezavi z njim izdala Marx in Engels sama, v glavnem usahnil, in so jih tiskali bolj zaradi kompletiranja njunih del kot pa zaradi teoretskega interesa zanje.

David Borisovič Rjazanov, ki je postal pozneje ena od mnogih žrtev stalinističnih čistk, ki so bile seveda tudi čistke množstva teoretskih tendenc, je v začetku dvajsetih let opozoril, da so se v strankinem arhivu SPD ohranili mnogi zvezki zapiskov in izpiskov ter osem zvezkov »ekonomskih spisov«, ki so predstavljali pripravljala dela za H kritiki, ki je izšlo 1859. Rjazanov je napovedal skorajšnje publiciranje teh osnutkov, ki pa so izšli šele leta 1939–41 kot zakasneli zvezek prve celokupne izdaje Marxovih in Engelsovih del, katere izhajanje so prekinili zmaga nacistov v Nemčiji in pregon Inštituta za družbena raziskovanja v Frankfurtu ter stalinistične čistke v Sovjetski zvezi.

Ko so torej Očrti kritike politične ekonomije v še danes ne povsem pojasnenih okoliščinah izšli, niso vzbudili nobenega posebnega zanimanja. Pri tem so jih avtorji opremili z opombami, ki zaslužijo danes vso pozornost, saj so v njih takorekoč v šifrah zaklavzurali neko razumevanje kritike politične ekonomije, ki se ni skladalo z nazorom Josifa Viserionoviča Džugašvilija, da je nemška klasična filozofija aristokratska, konservativna reakcija na francosko revolucijo, kar je pomenilo, da je treba po najkrajši poti likvidirati vsak njen vpliv.

Anonimne komentatorje te prve izdaje Očrtov je mogoče postaviti ob obsežen spis Geoga Lukácsa Mladi Hegel, ki je nastal v približno istem času in v katerem je Lukács tako rekoč ilegalno rehabilitiral Hegla in nemško klasično filozofijo kot tisto zgodovinsko in teoretsko perspektivo, v kateri je šele razumljiv značaj Marxove in Engelsove kritike politične ekonomije. Kajti Lukács je pojasnil antinomije Heglove mladostne filozofije, pa tudi njegovo Znanost logike, ki je njegovo glavno besedilo zrele dobe, v perspektivi Heglovih politekonomskih študij, zlasti študij angleške politične ekonomije njegovega časa, ki pa so se v glavnem izgubile zaradi nerazumevanja njihovega pomena. Neposredni dediči Heglovih rokopisov so jih imeli za nevredne zaradi njihove empirične konkretnosti, **interesa za banalne »materialne interese«**, ko pa je vendar ravno Hegel po drugi strani tako povzdignil duha v filozofiji in zgodovini.

S tem, da so anonimni izdajatelji **na videz čisto objektivno** navajali vire, na katere se je Marx v svojih politekonomskih raziskavah opiral, tudi ko jih v svojih osnutkih ni izrecno navajal, so po ovinku in ilegalno rehabilitirali Heglov pomen, tako da so s svojimi opombami opozarjali na množstvo referenc iz zgodovine filozofije od Aristotela, biblije, Hobbesa, Rousseauja in zlasti do Hegla, pa seveda predvsem na klasično angleško politično ekonomijo, Adama Smitha in Davida Ricarda.

Naj so bile njihove tekstualne reference še tako omejene, ker niso šle čez neko domnevno znanstveno objektivnost navajanja virov Marxovih študij, so vendar vsepovsod razbijale v tistem času prevladujočo predstavo o »Marxovem ekonomskem nauku«, ki da ga je razvil potem, ko je v glavnem izdelal svoj filozofski nazor, zato da je lahko bil »podlaga« temu ekonomskemu nazoru. Sam Stalin je na značilen način izrazil to »**filozofsko podlago**« v podobi nekega domnevnega »**dialektičnega materializma**«, ki naj bi bil podlaga podrobnejšega raziskovanja družbe, **historičnega materializma**, v katerega seveda spada tudi kritika politične ekonomije, kajti njen predmet je značilno družben in zgodovinski.

Izid Očrtov kritike politične ekonomije (Osnutek) 1939–41 najprej ni izzval nobene posebne pozornosti. Med tistimi, ki so jih Očrti teoretsko zanimali, je bil Karl Korsch, vendar se njegov interes ni zaključil s pomembnejšim delom. Roman Rosdolsky je sicer že v tistem času pričel s pripravljanjem obsežne študije o Osnutku, vendar je njegov tekst izšel šele konec šestdesetih let, takrat kot dela Walterja Tuohscheererja in Vitalija S. Vygodskija, s katerimi se je uveljavila recepcija Marxove in Engelsove kritike politične ekonomije, tako »Kapitala« v vseh avtoriziranih izdajah kot pripravljanih del k njemu.

Toda uveljavitev teme kritike politične ekonomije ni vodila k nikakršnemu konsenzu o tem, kakšen je značaj in pomen teh teoretskih del, niti se ni uveljavila neka samoupravna metodologija, kako jih je treba študirati. Najbolj razširjen način ravnanja z Marxovim Kapitalom in pripravljalnimi deli k njemu je še najbolj ustrežal tistemu, kar je Marx sam označil za ravnanje s Heglovo filozofijo, namreč da so jo mladoheglovci in staroheglovci uporabljali kot kamnolom idej. To isto početje je bilo oteženo, ko je šlo za Marxov Kapital v toliko, da je bilo težko ignorirati vsaj slutnjo, da je treba razumeti in pojasniti vsako temeljno kategorijo v njem iz celotne povezanosti. Drugače je bilo seveda, ko je šlo za pripravljalna dela.

Ker so bili to deloma izpiski iz klasične in sodobne literature tistega časa, deloma komentarji k njej, deloma lastni osnutki teoretskih rešitev, na katerih se je na vsakem koraku videl njihov provizorični značaj, so toliko bolj postali idealen milje za postavljanje množice teoretskih provizorjev, ki so se vsi opirali na legitimitnost Marxovega teksta. Iz njih je lahko praktično vsak razvil ravno tisto interpretacijo, ki mu je bila pač po volji. To je imelo to dobro lastnost, da so nekateri utrinki iz teh ad hoc interpretacij prispevali k pojasnjevanju celotne poveza-

ve ekonomskih kategorij, čeprav so bili izrecno namenjeni njenemu zanikanju. Tisti pisci pa, ki se niso zadovoljili s tem, da mimogrede potegnejo iz pripravljalnih del za Kapital to ali ono misel, so se razdelili na dve zagrizeno nasprotni si stališči. Že površen pogled v pripravljalna dela h Kapitalu je namreč razodeval, da se je v dolgih letih študija Marxova kategorialna raba spreminjala, same besede so dobivale drugačne pomene, pa tudi izginjale so, in v središče prikazovanja so vstopale druge, za katere je Marx odkril, da bolj ustrezno izražajo ključne prehode. To je navedlo mnoge raziskovalce, da so se posvetili predvsem Marxovi citatologiji, torej primerjanju raznih besednih zvez in njihovemu spreminjanju.

To zoperstavljanje časovno zaporednih Marxovih besedil enega drugemu je prišlo značilno do izraza v znanem sporu o domnevno principielni razliki med prvo knjigo Kapitala, v kateri da Marx **zgolj načelno** razpravlja o kapitalističnemu proizvodnem načinu, in o drugi in tretji knjigi, v katerih da obravnava **konkretna dejstva** tega proizvodnega načina, oz. v prvi raziskuje njegovo »**bistvo**«, v drugi in tretji njegovo »**prikazovanje**«, pojavno »**stran**«. To je imelo seveda za nasledek ali mučno iskanje povezanosti »**jedra**« in »**površine**« kapitalističnega proizvodnega načina, **vrednosti in cen**.

Vendar je bilo to načelno razlikovanje Vrednosti in cen proizvedeno šele za nazaj, projicirano v Kapital, in vseskozi napačno oz. **ideološko**, kot se danes ta postopek modno imenuje. Oprto je bilo namreč na **zelo nejasno predstavo** o tem, kaj je politična ekonomija oz. kaj je kritika politične ekonomije. Rosa Luxemburg je pokazala, da je »nacionalna ekonomija čudna znanost. Težava in spor mnenj se začena že pri prvem koraku, ki ga narediš na njeno področje, že pri najbolj elementarnem vprašanju: Kaj je pravi predmet te znanosti? Enotaven delavec, ki ima le zelo nejasno predstavo o tem, kaj uči nacionalna ekonomija, bo svoje nerazumevanje pripisoval lastni pomanjkljivi splošni izobrazbi. Vendar deli tokrat svojo nezgodo v določenem smislu z mnogimi učenimi doktorji in profesorji, ki o nacionalni ekonomiji pišejo debele knjige in predavajo študirajoči mladini na univerzah. Naj zveni še tako neverjetno, je vendar res, da ima večina strokovnjakov nacionalne ekonomije zelo nejasen pojem o tem, kaj je dejanski predmet njihove učenosti.«³

Rosa Luxemburg je imela v mislih situacijo, ko študija niso bila dostopna praktično nobena Marxova pripravljalna dela za Kapital, zato je bila tudi kritika tega

3 Rosa Luxemburg, Einführung in die Nationalökonomie, Zbrana dela 5, Dietz Verlag, Berlin 1981, 524–525.

ela oprta na »filozofska« protislovja, o katerih je govor zgoraj. Postopno izhajaje teh pripravljanih del, ki je omogočilo natančnejše raziskovanje Kapitala v eloti, pa je navidez paradoksalno prineslo tudi kritikom Marxa »boljše delovne ogoje«. Strokovnjaki za politično ekonomijo, o katerih govori Rosa Luxemburg, so v glavnem pustili Marxov Kapital glodajoči kritiki miši, z drugimi besemi, teoretsko so hoteli narediti z njim konec tako, da so o njem molčali. Tako nenavadno, da je skupaj s pripravljanimi deli v šestdesetih in sedemdesetih tih tega stoletja postal odkritje »filozofov« in s tem tudi predmet »filozofskih ritik«.

aj je v detaljih Althusserjev prikaz Kapitala še tako bernsteinovski po obliki in ebini, se je ravno Althusserju kot filozofskemu kritiku Kapitala zgodilo, da je a celi vrsti mest takorekoč v nasprotju z lastnimi intencami in v togem, struktulistično neokretnem načinu izražanja izrekel nekaj misli, ki izražajo »glavne eri razumevanja« Kapitala v sedemdesetih letih. Zlasti velja to za njegovo gotovitev, da postavlja Marx v Kapitalu pod vprašaj »samo strukturo objekta olitične ekonomije«.

a slutnja, da je tu nekaj postavljeno pod vprašaj, je navedla tudi druge kritike arxa, torej tiste, ki so si postavili za cilj, da Marxa zavrnejo ne glede na to, za akšen »objekt« ali »strukturo« gre v Kapitalu, saj se niso čutili več vezane no enemu objektu in seveda tudi ne »strukturi« politične ekonomije. Dostopnost arxovih pripravljanih del v petnajstih letih pripravljanja Kapitala pa je od- rila udobne poti za »strokovno« izpodbijanje. Tak kritik je moral samo poiska- Marxov prikaz določene kategorije, recimo blaga, denarja, kapitala, metode olitične ekonomije itn. v letih 1850/51, 1854/55 in 1857/58, jih primerjati med oboj in že je lahko zmagoslavno razodel svetu, da si ne le ne ustrezajo, temveč a so med njimi znatne razlike, ki jih je tudi mogoče imenovati nasprotja. V ra- skavah teh »marksologov« je moral Marx začeti oporekati sam sebi, vsako opnjo, do katere je prišel v svojih raziskovanjih, so postavili nasproti kaki dru- i in jo z njo izpodbili.

ri tem jim je prišla prav še okoliščina, da je smrt Marxu preprečila, da bi sam v eloti pripravil Kapital za tisk, tako da lahko kljub temu, da je Engels pripravil a tisk drugo in tretjo knjigo, danes velja le za nezaključen tekst, v katerem je elo v končni redakciji še mogoče opaziti neizenačenosti in omahovanja. Izpod- ijalci Kapitala so torej hvaležno sprejeli gradivo, ki so jim ga ponujala pripra- ljalna dela, hkrati pa je bilo zanje značilno, da so ob vsem postavljanju posa- neznih **različnih kategorialnih prikazov** iz pripravljanih del in samega Kapitala seskozi povsem puščali ob strani »kontekst«, v katerem je Marx študiral posa- nezna politekonomska vprašanja, torej angleško, francosko in nemško trgovin- ko in kreditno oz. bančno politiko v letih 1850–65 in glavne teoretske kontra- erze, ki so bile z njo povezane.

je za Althusserja je značilno, da opravlja svoj obsežni prikaz Marxovega Kapi- ala v takem **zgodovinskem vakuumu**, in mogoče je reči, da je z njim postavil nor- no za njegovo nerazumevanje. Še bolj pa so njegove in druge kritike Kapitala roteskne zaradi svojega ignoriranja današnje svetovne trgovinske oz. ekonom- ke »izvirne politične in ekonomske situacije«, v kateri je nastal, temveč vsako azumevanje nosi v sebi hkrati nujno predpostavke razumevanja ali nerazume- anja politekonomskih protislovij časa, iz katerèga Kapital razumemo. To pa se- eda pomeni, da ga je mogoče razumeti in pojasniti le v zvezi s konkretnimi prašanji kritike politične ekonomije sedanosti in njihove povezanosti v celoto. Ali z drugimi besedami, po ekonomski in politični povezanosti in po antinomi- ah, ki se izražajo v svetovni trgovinski oz. gospodarski krizi osemdesetih let dvajsetega stoletja, je naš čas primernejši za eksplikacijo oz. demonstracijo Kapi-

tala, kot so bila petdeseta leta devetnajstega stoletja, v katerih je nastajal. **Eksplikacija Kapitala je zdaj torej mogoča le kot pojasnitev aktualne svetovne politiko-
nomske krize.**

V tej perspektivi se razkrije, da **kritika politične ekonomije** ni nekaj drugega od **politične ekonomije** samo v tem, da njen predmet za razliko od nje same obravnava **kritično**. Razlika ni v predikatu tega postopka. Sploh je iluzija o kritičnosti lastnega znanstvenega postopka neki skupni motiv, ki ga je mogoče zaslediti praktično v vseh znanostih, ki pretendirajo na to, da je podlaga njihove metodologije njihov **ideal**. Takšen postopek je danes že čista rutina, čeprav je obenem zelo **razširjena znanstvena moda**. Postopa v glavnem tako, da si postavi vprašanje o predmetu svojega znanstvenega področja ali o **definiciji svoje znanstvenosti** in ugotovi njegovo **tavtologičnost**. Iz svoje tautologičnosti izvede svojo logiko.

Kako to stori za področje kritike politične ekonomije? Najprej postavi vprašanje, **kaj je politična ekonomija**. Na to vprašanje odgovori, da je to raziskovanje, nauk, znanost o razvojnih zakonih, strukturi, pojavih, bistvu, ali kakor že hočete, družbenega gospodarjenja, gospodarjenja celotne družbe. Seveda takoj odkrije in s poudarkom pouči, da je ta **definicija tautologična**, kajti pove le, da je politična ekonomija znanost o politikoekonomskih pojavih, hkrati pa ne pove dejansko ničesar, saj je beseda **gospodarjenje** čisto nedoločna, kajti zaobseže lahko najsplošnejše značilnosti ravnanja držav oz. njihovih vlad, pa multinacionalnih družb, pa tudi krajevnih skupnosti in hišnih svetov, vse do »gospodarjenja« vsakega posameznika s svojim mesečnim dohodkom ali žepnino, (in »vsak otrok naj dobi žepnino, o kateri bo lahko presojal sam in se osebno oblikoval«). Ker torej beseda gospodarjenje ne izraža nič drugega kot **ravnanje, početje, vedenje, torej obnašanje**, je taka definicija razkrita za **behaviorizem**, torej zgolj opisovanje zunanjega ravnanja, ki ne razkrije **duše** tistega, ki tako ali drugače »gospodari«.

Navidez pa se pred to slepo ulico definiranja znanosti ponuja še ena rešitev, namreč **definicija njene metode**, če že ni uspela **definicija** nje same. Toda, kako je z metodo v politični ekonomiji? Je mogoče govoriti o **eni sami metodi**, enem samem načinu ravnanja ali napredovanja v tej znanosti. Nikakor ne! Če je že mogoče v politični ekonomiji doseči o čem soglasje, potem velja predvsem, da obstoji toliko politikoekonomskih metod, kot je raziskovalcev, od statističnih metod, ki so izposojene iz matematike, do fenomenoloških, ki so izposojene iz filozofije, pa vse do tistih, ki se zdijo izvirno odkritje njihovega avtorja. O kaki metodični enotnosti politične ekonomije ne more biti govora. Zdaj pa dvigne naš politikoekonomski teoretik svareče kazalec in ugotovi: »Politične ekonomije torej ne moremo določiti niti z njenim predmetom niti z njeno metodo.«

Toda to ne pomeni, da je bil postopek preizkušanja definicij opravljen za prazen nič. Nasprotno! Ta prazen nič je zdaj postavljen za pravo **izhodišče** politične ekonomije in seveda tudi **kritike politične ekonomije kot znanosti**. Namreč v kritiki politične ekonomije »ne smemo začeti z nobenimi vnaprej opredeljenimi pojmi«, predstavami itn., na kratko z nobenimi **vnaprejšnjimi sodbami ali pred-sodki**. To pomeni, vse kar smo menili, da že vemo o politiki in o ekonomiji, moramo zavreči, ne smemo več zaupati lastnemu presojanju, temu »nezadostnemu vsakdanjemu načinu mišljenja«, zaupati se moramo torej **kritiki** politične ekonomije, ki nas bo edina varno prepeljala do cilja, kjer pa seveda ne bomo odkrili ničesar drugega kot nje same. Ukvarjala se bo s pojmi, na prvem mestu s pojmom sebe same, in jih bo **kritizirala**. Njena **najvišja stopnja** bo njena **etimologija**, pojasnila bo besedo gospodariti, gospodar, iz tega bo pojasnila zatiranje, razredni boj itn. Mimogrede pa se bo seveda ukvarjala tudi z drugimi pojmi, recimo s pojmi iz pripravljenih del za Marxov Kapital in iz Kapitala samega, in jih bo postavila drugega proti drugemu, kot smo videli zgoraj, in neogibno bo prišla do sklepa, do kakršnega je prišel v raziskovanju Kapitala Althusser, da namreč »ni

Marxov objekt realnemu objektu zoperstavljen idealen objekt in v tej zoperstavljenosti od realnega objekta ločeni objekt, kot sta recimo lahko zoperstavljeni najstvo bivanju, norma dejanskemu. Objekt njegove teorije je **idealen**, to pomeni, da se določa v terminologiji spoznavanja, v abstrakciji pojma«.

Za ves ta postopek velja, da je njegova izvirnost le v tem, da na to ali ono znanstveno področje, tu recimo na kritiko politične ekonomije, aplicira Heglovo dokazovanje iz njegove Znanosti logike, da **mora znanost**, da bi se dejansko vzpostavila kot znanost, **začeti brez vseh predpostavk**. Tako je Hegel zmožal svoje znanstveno razmišljanje skleniti kot **krožno metodo**, v kateri se izkaže za izhodišče njen vsakokratni zaključek. Pravi pomen tega razmišljanja pa pri Heglu ni bil v utemeljitvi idealizma, ki je bil nasprotno le »stranski izsledek«, temveč v postavitvi **povezanosti** vseh znanstvenih pojmov v celoti v ospredje. Njihova »**notranja povezanost**« je šele zdaj postala glavna tema, in to je tista **Heglova dediščina**, ki je plodna v **Marxovem Kapitalu**, namreč ne kot kritiki posameznih politekonomskih pojmov, ne kot zbirki etimologij ali zbirki kritik predstav o posameznih politekonomskih pojmi, temveč njihovem **metamorfozičnem značaju**. Šele kot izsledek celotnega postopka se pri Marxu formira **kritika**, ne piše ji to vnaprej v prikazu na čelu.

Vendar predstava, da se mora kritika politične ekonomije formirati kot »**kritika politekonomskih predsodkov oz. stereotipov**«, bolj ali manj podobno pa seveda tudi vse druge družboslovne znanosti, pa ni tako sodobna, kot se kaže s pompom, s katerim nastopa. K pojmu kakega »gospodarstva«, vsaj kakor smo si mi predstavljali narodno gospodarstvo, mora očitno v nekem določenem obsegu spadati tako proizvajanje življenjskih sredstev kot tudi njihova poraba, tako produkcija kot tudi njihova poraba, tako produkcija kot tudi konzumpcija . . . Tako smo prispeli tudi po tej poti do neke absurdnosti – dokaza, da imajo zgolj na zunanjih značilnostih in besednih cepljenjih zgrajene umetne definicije očiten vzrok, da se v tem primeru izogibajo resničnemu jedru stvari.«⁴ Kritika politekonomskih stereotipov je stvarna kritika, kjer in kolikor iz dejanskih razmerj pojasni njihova pojmovna protislovja, ne pa obratno iz pojmovnih protislovij dejanska razmerja.

Trgovinska kriza dobi svoj poseben izraz v ideološkem disputu. Ta ni nikakršen njegov odraz, temveč je obratno postal njen znanilec. Ta groza sodobnih družb, kot jo imenuje Rosa Luxemburg, se približuje na zelo značilen način. Po nekem krajšem ali daljšem obdobju in dobrem teku poslov se tu in tam pojavi v tisku **nejasno mrmranje**, z borz prihajajo posamezne vznemirljive novice o bankrotih, v trgovinah sem in tja zmanjka tega ali onega artikla, nato postanejo namigi tiska jasnejši, borze vse bolj nemirne, narodne banke zvišujejo diskontne stopnje in s tem otežijo in omejijo dajanje kreditov, dokler ni tako, da poročila o bankrotih, »zastojih proizvodnje«, kar dežujejo.

Ko je kriza v polnem zamahu, se razplamti spor o tem, kdo in kaj je njen krivec. Poslovneži krivijo priškrtnjenost kreditiranja in banke, banke špekulacijski bes na borzah, celotna tehnokracija vali krivdo na upadanje produktivnosti dela, borzneži obtožujejo tehokrate v industriji, ki spet one v vladi, tožijo nad pomankanjem gotovine. V tem splošnem sporu so seveda idealna tla za teoretsko sintezo tega obtoževanja, ki je zmožna seveda le filozofska refleksija občnega nezadovoljstva, ki se torej ne more zadovoljiti s tem, da bi si preprosto našla svoj kontradikt, ampak vzdigne princip kotradikcije v nebo in na sploh odkrije krivdo v človeku, v tehnologiji, znanosti, pohlepu po oblasti, potrošniškem poželenju ali pa kar v poželenju samem. S tem otrese kontradikcije njihovega družbe-

⁴ Rosa Luxemburg, Zbrana dela 5, Dietz Verlag, Berlin 1981, Einführung in die Nationalökonomie, 534–535.

nega ali »ekonomističnega« značaja, da jim ustrezen oz. ustrezno vzvišen teoretski status, hkrati pa edino ustrezno artikulira splošnega duha svojega časa.

»Kar je pri vsem tem nenavadno, je okoliščina, da krizo vsi udeleženi, celotna družba, opazujejo in obravnavajo kot nekaj, kar stoji zunaj območja človeške volje in človeške razsodnosti, kot udarec usode neke nevidne moči po nas, kot preizkus nebes, kakor recimo v hudi nevihti, potresu ali poplavi.«⁵ Toda ta neobvladljiva narava, ki se zdi tehnokraciji prava podoba ekonomskega gibanja in ki jo razume kot neko neustavljivo gibanje v »zunanjem svetu«, je lahko filozofsko razložena tudi kot udarec neke nevidne moči iz same narave človeka, ki je obsojen na to, da vselej tava sam, in si le sem in tja za trenutek umišlja, da bo ali da je vzpostavil stik z drugim. Seveda ni nič bolj priročnega, kot da teorija to slabost razglasi za krepost, razglasi, da med slabostjo in krepostjo ni nobene razlike, čisto tako, kakor je včasih teologija slabe letine, kugo in točo razglasila za **preizkuse bogaboječnosti** ljudi. Seveda se v razsvetljenem času, kakršen je naš, lahko človek tudi v filozofskem povzdignjenju boji le še neobvladljivosti svoje lastne narave. Zato postane to filozofski kontrapunkt, ki je še toliko udoben, ker omogoča najostrejšo kritiko vsakršnih bolj konkretnih lociranj krivcev in krivd za nastalo situacijo, recimo pozivanja k vrnitvi k izvirni človeški pristinosti, ali v politični ekonomiji k naravnalni menjavi, ki da edina lahko odpomore denarnim in hujšim kreditnim mahinacijam. Ne da bi vedela zakaj, saj je to tudi ne zanima, lahko filozofska kritika zavrne sebi ustrezne ekonomske nazore, s **principielno naravoboječnostjo** se otrese vsakršnih iluzij in dokaže, da je najbolj principielno stališče zunaj politične ekonomije tudi v politični ekonomiji teoretsko bolj na mestu kot ta sama.

Seveda so bile tudi lakote in kuge v zgodovini, čeprav so bile, kot opozarja Rosa Luxemburg, »v zadnji liniji socialni pojavi«, najprej in neposredno posledice naravnih pojavov: slabe letine, razširjenja boleznih prenašajočih mikroorganizmov itn.. Ozrmo se v »zunanjost naravo«. Nevihta je elementaren dogodek v naravi, »fizično razmerje med fizičnimi stvarmi«, ki ga z današnjo tehniko ni mogoče obvladati. Kako pa je s aktualno svetovno trgovinsko krizo?

Nikjer ni mogoče najti na to vprašanje jasnejšega odgovora kot v Marxovem Kapitalu in v pripravljalnih delih zanj. Danes velja za splošno znano, da prihaja v »gospodarski krizi« do splošne nekonvertibilnosti, kar samo pomeni, da je po eni strani proizvedenih preveč produktov, za katere ni mogoče najti dovolj tržišč, danes je to v svetu npr. kava in nafta, in torej teh produktov ni mogoče zamenjati za drugo blago, ali pa je treba zniževati njihovo ceno celo pod proizvodne stroške, po drugi strani pa prihaja do pomanjkanja mnogih produktov in do temu ustreznega zviševanja njihovih cen daleč nad proizvodne stroške. Toda ti zastoji v gibanju blaga ne izražajo nič drugega kot človeška razmerja, tako v proizvodnji blaga, v potrošnji, v trgovini, v industriji, v prometu. Ljudje sami torej blaga producirajo, ljudje sami jih porabijo, zato ugotavljajo pisci od Henrija Lefebvra do Rose Luxemburg, da v okoliščinah, ki tvorijo moderne krize, ni nobene elementa, ki bi bil zunaj človeške dejavnosti. Samo človeška družba je tista, ki periodično proizvede krizo. Obenem pa je kriza »pravi bič za moderno družbo, ki ga z grozo pričakuje in z obupom prenaša, ki si ga ni nihče zaželel, po njem hrepenel.«

Eden najevidentnejših naslednikov trgovinske krize v svetovnih razmerjih je **množična brezposelnost**. Sicer obstaja kot vsakodnevni spremni pojav »gospodarskega življenja«, tudi v deželah »realnega socializma«, kjer hlinijo njeno odsotnost v obliki pretirane zaposlenosti oz. navidezne polne zaposlenosti, ki je samo drug izraz za **upadajočo produktivnost dela**. Toda upadanje produktivnosti dela samo spet ni samo nasledek **administrativne hinavščine**, temveč je splošen

5 Rosa Luxemburg, Einführung in die Nationalökonomie, 572.

traz delavskega protesta proti tej v tehokratsko prikazani naravni vsiljenosti osledic krize, ki se kažejo v splošnem in individualnem pomanjkanju, »zmanjšanju 'realnih dohodkov', »preskrbovalnih ozkih grl« itn.

Ob splošnem pesimizmu v tej situaciji, ki daje potrdilo raznim bolj ali manj priritim teoremom Spenglerjevega tipa, ki pridigajo neogibni propad človeka, ružbe, morale in s prstom kažejo na njihovo nemoč, na nemočnega posameznika, na nemočne vlade, bančne direkcije in tovarniške uprave, pa seveda na nemoč poštenosti, morale, vzravnane hoje, se dvignejo tudi glasovi o dialektičnem načaju tega procesa, ki sicer nimajo z dejansko družbeno dialektiko Marxa ali Iegla seveda nič opraviti, da bo namreč imelo to splošno ekonomsko in družbeno neugodno stanje za posledico ekonomsko, politično, kulturno, moralno itn. rečiščenje, v katerem bo nujno propadlo in izginilo tisto, kar ni sposobno in ne asluži svojega mesta v tekmujoči družbi. Toda časi tega nazora v njegovi odkribsrčni obliki, agresivnega malthusijanstva, da naj propade vse in vsi, ki niso žiljenjsko sposobni za naravni boj, so prav tako mimo, kot časi odkritosrčnega penglerstva, kajti dejansko gre tu za en sam nazor o »neobvladljivi naravi«. Ker ta si zdaj vsi ti nazori ne morejo dati prosto duška, ker morajo paziti na **časovno streznost svojih formulacij**, je zdaj formulacija krize tista prava tema razpravljanja. Blaziranje družbenih razmer zato navzema oblike obračanja hrbta svoji astni tradiciji in dobiva intelektualne poteze, ki še najbolj ustrezajo plesu na popapljaajoči se ladji. Dajmo si duška ob zadnji šali, naredimo šalo za predmet znanstvenega raziskovanja, ampak seveda vselej samo tako dolgo, dokler ob njej odnevajo salve smeha, in se ozrimo za naslednjo preden nam bo prešel kroh. V eh časih splošnega trgovinskega narodnega žalovanja občinstva ne bo manjkalo. že posli že na vseh koncih in krajih slabo tečejo, zakaj bi nekdo ne naredil drugega posla z intelektualnim cinizmom.

Ko sta Marx in Engels marca 1850 pisala o trgovinski krizi, sta postavila drug drugemu nasproti dva prikaza: malo pred obletnico februarske revolucije, ko je Carlier dal posekati drevesa svobode, je objavil »**Punch, or the London Charivari**«, angleški homuristični tednik, risbo drevesca svobode z listi bajoneti in sadeži bombami in nad tem z bajoneti kljubovalnim francoskim drevescem svobode je opevala lastna pesem drevesce angleške svobode, ki je obloženo zgolj s solidnimi sadeži: funti, šilingi in peniji. Cinizem je bil pravi odgovor oficialnemu proslavljanju februarske pariške revolucije, toda ta zlovoljna šala je izginila pred »brezmejnimi izbruhi jeze, v katerih je Times po 10. marcu pljuvala po triumfih »anarhije«. Reakcionarna stranka v Angliji, kot v vseh deželah, občuti v Parizu zadani udarec, kakor bi jo direktno zadel. Kar pa 'red' v Angliji zaenkrat najbolj ogroža, niso nevarnosti, ki prihajajo iz Pariza, to je nova, čisto direktna posledica reda, sadež onega angleškega drevesca svobode: **trgovinska kriza**«. ⁶

Raziskovanje te krize predstavlja obrat od do tedaj klasičnih filozofskih tem k »dejanskosti«, k temam, ki do tedaj v filozofiji niso imele domovinskega statusa, ali pa so različni pisci uvrščali med svoje izdelke drugega ranga, ker na njih ni bilo dovolj metafizičnega bleska.

Že januarja 1850 sta Marx in Engels opozorila na bližajočo se krizo v Angliji in na moderno angleško revolucijo, ki ji bo sledila: »Medtem ko se je kontinent v zadnjih dveh letih zaposloval v revolucijami, kontrarevolucijami in od tega neoločljivim govoričenjem, je industrijska Anglija naredila v nečem čisto drug artikel: v prosperiteti. Tu je bila trgovinska kriza, ki je izbruhnila ob due course (pravem času) jeseni 1845, dvakrat prekinjena – v začetku leta 1864 s sklepi parlamenta o svobodni trgovini in v začetku leta 1848 s februarско revolucijo. Mnžica blaga, ki je pritiskala na čezmorske trge, je v vmesnem času postopno našla

6 MEW 7, 292.

debouchés (izhode). Februarska revolucija je zdaj še opravila prav na teh trgih s konkurenco kontinentalne industrije, medtem ko angleška industrija na skaženem kontinentalnem trgu ni izgubila veliko več, kot bi v nadaljnjem poteku krize tako in tako izgubila. Februarska revolucija, ki je trenutno čisto zaustavila kontinentalno industrijo, je tako pomagala Angležem, da so na čisto znosen način prišli skozi leto krize, bistveno prispevala k pospravljanju nakopičenih zalog na čezmorskih trgih in omogočila nov industrijski polet pomladi 1849. Ta polet, ki je sicer zajel tudi velik del kontinentalne industrije, je v zadnjih treh mesecih dosegel takšno stopnjo, da so tovarnarji trdili, da še nikoli ni bilo boljšega časa – trditev, ki je vselej izrečena na predvečer krize. Tovarnarji so zasuti z naročili in delajo s pospešeno **hitrostjo**; **poiščejo vsako** sredstvo, da bi obšli zakon o deseturnem delavniku in pridobili nove delovne ure; nove tovarne gradijo množično na vseh koncih industrijskih okrožij in stare razširjajo. Gotovine se na trgu tre, nezaposleni kapital želi izrabiti trenutek občega profita; diskont izpolnjuje špekulacijo, vrže se v produkcijo ali v trgovino surovinskih produktov, in cene skoraj vseh artiklov rastejo absolutno, vse naraščajo relativno. Kratko, »prosperiteta v najlepšem razcvetu osreči Anglijo, in vprašanje je le, kako dolgo bo ta omama trajala. Zelo dolgo vsekakor ne. Več največjih trgov, posebno vzhodna Indija, je že skoraj prenatrpanih; izvoz je že sedaj manj ugoden za dejansko velike trge kot pa za entrepots svetovne trgovine, iz katerih je mogoče dirigirati blaga k najugodnejšim trgov. Kmalu bodo ob kolosalnih produktivnih silah, ki jih je angleška industrija od 1843 do 1845, v letih 1846 in 1847 in posebno 1849 dodala dosedanjim in jih še dnevno dodaja, še preostali, posebno severno in južno ameriški in avstralski trgi prav tako prenatrpani, in s prvimi poročili o tej prenatrpanosti bo nastopila 'panic' v špekulaciji in produkciji istočasno – morebiti že proti koncu pomladi, najpozneje v juliju ali avgustu. Ta kriza pa bo s tem, ker mora sovpasti z velikimi kolizijami na kontinentu, obrodila čisto druge sadeže kot vse dosedanje. Če je bila do sedaj vsaka kriza signal za nov napredek, novo zmago industrijske buržoazije nad zemljiško posestjo in finančno buržoazijo, potem bo ta označevala začetek moderne angleške revolucije, revolucije, v kateri bo Cobden prevzel vlogo Neckerja.«⁷

Engels je v članku za čartistični list *The democratic review* napovedal bližajočo se krizo angleške presežne produkcije in z njo povezal zahtevo po družbeni revoluciji in oblasti proletariata. **Vendar sta izostali tako ta kriza kot revolucija.** Zato je Revue v petem in zadnjem zvezku, ki je bil napisan oktobra 1850 za obdobje od maja do oktobra prinesla »obračun z lastno teoretsko vestjo« Marx in Engelsa in detajlno analizo industrijskega ciklusa v letih 1843–47 v Angliji, krizo pa sta napovedala za leto 1852. »Pri tej splošni prosperiteti, v kateri se produktivne sile meščanske družbe tako bujno razvijajo, kot je to znotraj meščanskih **razmerij sploh mogoče**, o kaki dejanski revoluciji ne more biti govora. Neka taka revolucija je mogoče samo v obdobjih, ko zaideta **oba ta faktorja, moderne produktivne sile in meščanske produkcijske forme** v medsebojno **protislovje**. Različni spori, v katere se sedaj zapletajo reprezentanti posameznih frakcij kontinentalne stranke reda in se medsebojno kompromitirajo, daleč od tega, da bi dali povod za nove revolucije, so nasprotno mogoči samo zato, ker je osnova razmerij trenutno tako zanesljiva in, česar reakcija ne vé, tako **meščanska**. Od nje se bodo odbili vsi poskusi reakcije, da zadrži meščanski razvoj, kakor tudi vse npravno zgražanje in vsi navdušeni razglasi demokratov. **Kakšna nova revolucija je mogoča le kot nasledek neke nove krize. Ta pa je prav tako zanesljiva kot ona.**«⁸

To je perspektiva, v kateri je potrebno razumeti celokupna pripravljalna dela za Kapital in seveda v celoti tudi to delo samo, in sicer ne samo toliko, v kolikor je

7 MEW 7, 219–220.

8 MEW 7, 440.

bilo to stališče pravilno, temveč tudi toliko, kolikor je bilo preuranjeno ali napačno. Dejansko kriza ni nastopila niti leta 1852, tudi ne leta 1853 ali 1855, temveč šele leta 1857, o kakšni revoluciji pa sploh ni mogoče govoriti. To niti najmanj ne pomeni, da je bila sama vzpostavitev zveze med trgovinsko krizo in revolucijo napačna. Nasprotno, potrebna je bila detajlna analiza tako trgovinske krize oz. blagovnih razmerij, ki se do tod razvijajo, kot tudi neusmiljena kritika moralne alternative, ki naj bi združevala revolucionarne sile.

Najbolj očitna konsekvence, ki sta jo Marx in Engels izvedla iz razodetja napačnosti neposrednega sklepanja, namreč da je nova revolucija mogoča le kot nasledek nove trgovinske krize, pa se kaže v pripravljanih delih za Kapital v tem, da je tema revolucije kot nasledka krize v njih videti kot »transcendentalno vprašanje«, ki kakor da se postavlja šele onstran sfere blagovne menjave in družbenih metamorfoz, ki iz nje izraščajo. To je mnoge interpretatorje pripravljanih del navedlo k sklepu, da »logična analiza blagovnih razmerij« nima nič opraviti s historičnimi analizami razrednih bojov v Franciji, Angliji, Nemčiji itn.

Problem je zahteval praktičnih rešitev, teoretski odgovor sam zase bi bil lahko samo napačen, zato Marx in Engels tudi nista poskušala po hitrem postopku izvesti zavezujočih sklepov iz analize ekonomskih cikličnih gibanj in **Damoklejevega meča trgovinske krize**, ki visi nad njimi. Teoretski odgovor na to situacijo je bil mogoč le v negativni formi, namreč kot kritika vsakršnih iluzij o tej povezanosti in o žimi, ki drži ta meč.

V dvajsetih letih naslednjega stoletja se je razkrilo, da je ta zveza tako vsestranska, da je bila reakcija potrebna »preventivna kontrarevolucija«, kot jo je duhovito imenoval prof. dr. Božidar Debenjak, kajti osnova meščanskih družbenih razmerij se je v prvi svetovni vojni temeljito razkrojila. In velika svetovna trgovinska kriza, ki je sledila deset let za prvo svetovno vojno, je pokazala, da poteka zveza med krizo in revolucijo tudi skozi formo plime kontrarevolucij, do katere je prišlo z zmagami fašizma. V njih so dobile socialistične iluzije najbolj neposreden izraz, in nacional-socializem nikakor ni nosil neupravičeno tega svojega bastardnega imena.

Vendar imajo pripravljala dela za Kapital posebno vrednost tudi za analizo in kritiko neke povsem druge »zgodovinske deviacije« socializma, namreč za razumevanje in kritiko tistega uveljavljanja socialističnih iluzij, ki so dobile popularno ime **stalinizem**. Te iluzije so bile povezane s spoznanjem protislovnega značaja blagovnih razmerij že v njihovi klici, da namreč vodijo k množici pervertiranih družbenih razmerij in najrazličnejšim formam družbene odtujenosti, in so se izrazile v preprostem sklepu: blago, blagovna razmerja med ljudmi in vse, kar je z njimi povezano, se mora tako ali drugače izroditi, zato je ustrezna samo ukinitve teh razmerij samih, v katerih blago in še zlasti denar ekspropriira ljudi njihove družbene moči, treba je brez ostanka likvidirati blagovno menjavo. Najbolj radikalno je bilo to opravljeno v kampučijski revoluciji, v kateri so tako imenovani »rdeči kmeri« hoteli po najkrajši poti odpraviti vse oblike družbene odtujenosti. Začeli so seveda z najbolj evidentno obliko, zakonsko in praktično ukinitve blago in denar, zatem pa ugotovili, da se je družbena odtujenost ljudi zažrla tudi globoko v sam produkcijski proces in da je sama tehnologija in njej ustrezna oblika delitve dela že sama oblika odtujene delitve družbe. Zato so napovedali brezkompromisen boj tudi vsakršni tehnologiji, izpeljali načelo ludističnega gibanja, uničevanja strojev, kot najvišjo državno nalogo, da bi naredili konec »tuji nadvladi« in vladavini vsega tujega nad ljudmi.

Ta poskus je bil najbolj brutalen izraz neke preproste socialistične iluzije, ki jo Marx kritizira v pripravljanih delih h Kapitalu in katere kritiko je mogoče iz Kapitala razbrati le po zelo zapleteni poti, tu pa jo je izrazil z največjo jasnostjo

in preprostostjo: »To, kar poseduje vsak posamični individuum v denarju, obča **sposobnost menjave**, s katero po želji na lastno pest določa svoj delež v družbenih produktih zase. Vsak individuum poseduje družbeno moč v lastne žepu v obliki neke stvari. Uropajte stvari to družbeno moč, in to moč mora dati neposredno osebi nad osebo. Brez denarja torej ni mogoč nikakršen individualni razvoj.«

V Kampučiji je bilo to banalno dejstvo, da v razmerjih blagovne menjave tudi v socializmu kot individuum nosiš družbeno moč v lastnem žepu v obliki denarja kot neke stvari, tako radikalno odpravljeno, da se je obenem morala vsa država v isti meri spremeniti v koncentracijsko taborišče, v katerem je en del družbe prevzel vso družbeno moč v svoje roke in poskušal zavladati v direktnih razmerjih osebne odvisnosti in nadvlade, obenem pa je to stanje razglasil za dokončno odpravo vsake človeške odtujenosti. V teh razmerah je edini tehnološki dosežki ki ga rdeči kmeri niso zavrgli, lahko sodobno orožje, ki ga je mogoče nositi v roki, razodeval direktno neodpravljalivost sodobne tehnologije in z njo povezane delitve družbe, kajti zdaj sta šele neposredno sovpadli družbena in tehnološka nadvlada, mesto v denarju inkorporirane družbene moči je zavzela v brzostrelno inkorporirana družbena moč.

Krvava sled, ki se je vlekla za to socialistično iluzijo o neposredni odpravi blaginje in denarja, ki da sta centralna vira družbenega zla, seveda ni vselej prevzemala ekstremne oblike. V nekoliko zmernejši obliki, ki pa seveda v zmernosti niti ni manj ne zadeva napačnega principa družbene spremembe, temveč samo doslednost njegovega praktičnega izvajanja, so različne oblike stalinizma uveljavljala odpravljanje posedovanja družbene moči v obliki stvari. Iz nedvomnega dejstva da je blagovna proizvodnja tudi v socializmu vir »družbenih deformacij«, da ta menjava ekvivalentna in neekvivalentna obenem, namreč neekvivalentna, kadar je menjava blaga zmožnosti dela za denar, oz. drugo blago, je na osnovi iluzije izvedena kritika blagovne proizvodnje, katere udejanjenje »bi zahtevalo njeno administrativno ukinitve, preskakovanje ekonomskih zakonitosti, kar bi nujno vodilo h krepitvi administrativne prisile države, k obnavljanju državnega lastninskega monopola, k novemu etatizmu, ki bi bil potreben, da bi odvzem presežno delo in delil po tej shemi, se pravi k temu, da bi delavski razred prišel na mezdni odnos do države kot monopolističnega upravljalca družbenega kapitala. Kaj pa je to drugega kot varianta stalinističnega dogmatizma.«⁹

Vendar ni toliko bistveno, da opazimo paradoks prosvetljenjske socialistične diktature, ki nima ničesar opraviti z diktaturo proletariata, ampak je lahko nasprotno le stalinistična, etatistična, birokratska diktatura nad proletariatom, ki hoče neposredno odpraviti protislovja blagovne proizvodnje in jo zato ignorira kot zgodovinsko dejstvo, oz. ignorira, da je **blago neko dejstvo, katerega protislovje je zgodovinskega značaja**. Odločilno je razkritje napačnosti tega poskusa, da se odpravijo neogibni procesi družbene odtujenosti, ki izvirajo iz blagovne proizvodnje, že ko se ta postavlja kot alternativa samoregulativnosti blagovne produkcije. Običajno se ta kritika začneja z ugotovitvijo, da zagovorniki blagovne produkcije predpostavljajo to produkcijo kot navsezadnje harmonično, na krako, da so zagovorniki »ekonomske harmonije« blagovne proizvodnje. Tako glasniki neposredne odprave odtujenosti blagovne proizvodnje stilizirajo svojega nasprotnika. Toda kakšen je ta nasprotnik dejansko, ne v perspektivi socialistične iluzije o neposredni odpravi blagovne produkcije.

Marx analizira dejanskost »ekonomske harmonije« še zlasti v spisu o Bastiatu in Careyu, slednji je bil teoretik harmonične kooperacije mesta in podeželja, ind

⁹ Edvard Kardelj, Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja, Komunizem, 1980, 93.

strije in agrikulture, se pravi različnih produkcijskih vej. Toda, kako je harmonična kooperacija različnih produkcijskih vej mogoča? Prav tako, kot je mogoča harmonična kooperacija med istimi produkcijskimi vejami v različnih deželah, npr. angleško in argentinsko agrikulturo. Ker so naravni pogoji za pridelovanje pšenice v Argentini ugodnejši kot v Angliji, je za angleško agrikulturo vsaka misel o harmonični kooperaciji z argentinsko agrikulturo groza in nesmisel, lahko se ji le podredi s svojimi cenami oz. kvaliteto in kvantiteto žitnih pridelkov, oz. preneha s proizvodnjo. Seveda tega angleška agrikultura ne bo storila, ampak bo v interesu ljudstva zahtevala varstvo pred naravno privilegirano tujo agrikulturo, na kratko, zahtevala bo zaščitne carine na argentinska žita. Isto bo seveda veljalo za argentinsko industrijo, če jo bo kdo hotel prepričati v ekonomsko harmonijo z angleško industrijo itn. Ekonomska harmonija angleške industrije z angleško agrikulturo, itn., bo torej mogoča samo, če bo država z zaščitnimi carinami vzpostavila ravnovesje, v katerem razvitejša industrija ali agrikultura v boljših naravnih pogojih ne bo mogla uničiti manj razvite in one v slabših naravnih pogojih.

Toda tu gre le navidez za spor med produkcijami različnih dežel. Od tega videza seveda živijo različni nacionalizmi, ki pa nas tu ne zanimajo. Nasprotno bi bila kot harmonija za angleško industrijo bolj pravišna harmonična kooperacija z argentinsko agrikulturo, kajti vsako privilegiranje angleške agrikulture z zaščitnimi carinami gre lahko samo na račun prelivanja dobička iz angleške industrije v angleško agrikulturo, kajti cene angleških agrarnih izdelkov so neupravičeno visoke v primerjavi z argentinskimi. To torej pomeni, da gre harmonija angleške industrije z angleško agrikulturo na račun prve, kar je mogoče izraziti tudi tako, da argentinska industrija vidi edino možnost ekonomske harmonije v lastni deželi v zaščitnih carinah pred angleško industrijo. V nasprotnem primeru lahko samo razvitejša angleška industrija uniči argentinsko ali industrijo, katerekoli manj industrijsko razvite dežele. Koncentracijo kapitala in revščine v svetovnih razmerjih torej ovirajo zaščitne carine, s tem pa garantirajo v blagovni produkciji posameznih dežel ekonomsko harmonijo različnih produkcijskih vej. »Zadnje pribežališče za 'harmonies économique' je torej država, ki je bila prvotno ožigosana kot edini motilec teh harmonij.«¹⁰

To torej pomeni, da se morajo zagovorniki idealnega funkcioniranja trga navsezadnje prav tako zateči k državi, da bi udejanjili princip, ki ga zagovarjajo, kot njihovi zakleti nasprotniki, ki se morajo zateči k tej isti državi, ker so zagovarjali neposredno ukinitev nepopolnosti blagovne produkcije in z njo povezane odtujenosti družbene moči. Alternativa ali »svobodni trg« ali njegova neposredna ukinitiv je vseskozi napačna, ker je v njej brezpogojno glorificirana državna birokracija. Skupni notranji princip teh navidez različnih »ekonomskih« oz. neekonomskih koncepcij je **fetišizem harmoničnih družbenih razmerij**, tako da so njihovi nosilci pripravljene braniti svojo **predstavo**, čeprav morajo »začasno sredstvo« za njeno udejanjenje, državo in birokracijo intronizirati kot dovršeno obliko stvarnega harmoničnega družbenega razmerja.

Nasprotniki harmonije blagovne proizvodnje fetišizirajo njen lastni princip, s tem da skušajo na mesto povampirjenih družbenih razmerij, ki izražajo iz slepega gibanja denarja in kapitala, torej razmerja med delavcem in kapitalistom, med delavcem in birokratskim ali tehnokratskim upravljalcem kapitala, med upnikom in dolžnikom, kupcem in prodajalcem, načrtovalcem, ali kakor se že prikazujejo ta razmerja, postaviti eno samo družbeno razmerje, namreč medčloveško harmonijo, ki seveda sicer spet navzame formo razmerja med delavcem in birokratskim ali tehnokratskim upravljalcem kapitala, toda zdaj v harmonični

10 Grundrisse, 846.

formi, ker je to birokratsko sankcionirano razmerje, ki je dobilo sakralno posvetilo nekoga ali nečesa, kar je dvignjeno nad obe strani posvetnega nasprotja. To za sakralno narejeno harmonično razmerje lahko zdaj prevzema vse mogoče oblike, ki smo jih poznali že prej, toda zdaj kot **harmonično razmerje** upnika in dolžnika, kupca in prodajalca, načrtovalca in izvrševalca ali kakršnih koli že vlog. Bistveno te operacije je prikazovanje harmoničnosti obstoječe delitve dela in vsega, kar k njej spada.

Vendar tu ne gre zgolj za preimenovanje, drugačno označevanje vseh obstoječih družbenih razmerij. To je samo **videz spreminjanja**, ki pa mu ustrezajo neke stvarne spremembe. Država in birokracija, ki se s temi spremembami uveljavita, zdaj nista le sami sakralizirani, temveč tudi privedeni do resnice svojega principa. Načelo delitve po delu je imanentno načelo blagovne proizvodnje, v kateri je razglašeno enako plačilo za enako delo, toda za dejansko različne ljudi, talente, sposobnosti ali kakor se že imenujejo, in to načelo v dejanskosti izraža samo neenak napor in dohodek teh dejansko različnih ljudi. Zdaj pa naj bi na mesto iz blagovne produkcije izvirajoče iluzorične enakosti blagovnih producentov stopilo udejanjenje tega iluzoričnega principa, torej neka resnična enakost enakega plačila in dela, namreč enakost nasproti birokraciji, ki je seveda toliko bolj dejanska, kolikor bolj je birokracija brezdušna. Od tod je razumljivo, da brezdušnost, brezbržnost birokracije do dejanskih potreb ljudi ni nikakršna njena deviacija, ampak ravno uveljavitev bistva njenega principa. Nič ni bolj nesmiselnega kot poziv, naj ima birokracija vendar več posluha za stvarno življenje ljudi. Nasprotno, šele ko bo popolnoma abstrahirana od njihovega življenja, ko ga bo samo še ignorirala, ji bo uspelo vzpostaviti to visoko povzdignjeno **načelo enakosti**, v dejanskosti seveda le kot **enako ignoranco**, **brezdušnost**, **brezbržnost** do stvarnega življenja ljudstva.

V svoji popolnosti so birokratski ukrepi prav tako protislovni kot neizvedljivi, vsa možnost njihove eksistence je ravno v njihovi nedovršenosti, polovičnosti, hinavščini itn. Toda neizvedljivost njihove popolnosti je ravno tista oblika njihovega demokratičnega značaja, ki ga birokracija zanika blagovni produkciji.

Blagovna produkcija je carstvo iluzorične enakosti, iz nje izvirajo **gesla** o enakosti, svobodi in bratstvu. Koncentracija denarja in kapitala ta gesla prav tako spet razveljavi, kot jih je proizvedla, s tem da hkrati koncentrira bedo kot svoje nasprotje. Birokracija odgovarja na to očitvidno protislovje s svojimi posegi, ki pa problemov in »deviacij« blagovne produkcije ne razrešijo, saj so samo iz nje razviti princip. Imajo pa to posebnost, da je za udejanjenje vsakega birokratskega ukrepa potreben nadaljnji ukrep, pa naj gre za odkritje, da je prvi preveč brezdušen in zato v svoji abstraktni formi neizvedljiv, da ga je torej treba omiliti z izjemami, ali pa da je neizvedljiv, ker je premalo brezdušen in zato neučinkovit. Sedanja svetovna trgovinska kriza je tudi za socialistično samoupravljanje zaostila te dileme birokratizacije, ki so bile eksplicirane že v svojih predkriznih formah: »Danes bi ukinitve načela delitev po delu in uvedba načela uravnalovke v samoupravljanje neizogibno vnesli v delavski razred notranje konflikte, ki jih ne bi mogli reševati z nikakršnimi demokratskimi sredstvi. Potemtakem bi uravnalovka neizbežno zahtevala veliko državne prisile, veliko centraliziranega administrativnega upravljanja pri urejanju delavskih plač in veliko policijskega pritiska.«¹¹ To pa je samo drug izraz uveljavitev policije kot najvišjega pojma in dovršitve birokracije, ki sta ga kritizirala Marx in Engels v Heglovem glorificiranju države.

Trgovinska kriza torej tudi zaostri razpravo med zagovorniki »svobodnega trga« in zagovorniki birokratskih intervencij najrazličnejših stopenj, kajti šele popolna

11 Edvard Kardelj, Smeri razvoja . . . , 95–96.

birokratska razrešitev antinomij je sama razodeta antinomija, toda ta razprava ima v politični ekonomiji prav takšno mesto, kot razpravljanje o »zadnjih stvarih« v filozofiji, namreč razpravljalcem samo omogoči, da resničnemu življenju obrnejo hrbet in se lahko posvetijo teoretskemu meditiranju, ki ga ne motijo dejanski problemi življenja ljudi. V poglavju o denarju raziskuje Marx konkretne okoliščine različnih oblik krize, ki so se razodevale kot bančne krize oz. bankroti bank (zlasti v Angliji in na Škotskem), žitne krize oz. pomanjkanje žita, trgovinske krize oz. neskladja med trgovino in konsumpcijo itd. V tej zvezi je danes še posebno aktualna Marxova kritika Alfreda Darimona o tem, da »vse zlo« oz. trgovinska kriza »izvira iz predominacije, ki jo trdovratno prisojajo plemenitim kovinam v cirkulaciji in menjavi«. Vezana je namreč na socialistično iluzijo, z zagovarjanjem katere so bili zlasti zaposleni proudhonisti vseh vrst, in med nje je spadal Darimon, namreč da je trgovinskim, bančnim, žitnim itd. krizam mogoče pomagati z bančnimi »preobrazbami« ali z osnovanjem racionalnega »denarnega sistema«¹²

Takšna bančna »preobrazba« naj bi naredila konec nekemu ekonomskemu procesu, ki je danes splošno znan kot inflacija, namreč razvrednotenje denarja, ki ima za posledico postavljanje pod vprašaj ne le konvertibilnosti oz. zamenljivosti denarja, ampak sploh konvertibilnosti blaga in s tem blagovne produkcije. »Kar določa vrednost, ni delovni čas, utelešen v produktih, marveč je to zdaj nujni delovni čas. Vzemimo funt zlata: naj bo produkt 20 ur delovnega časa. Postavimo, da je zaradi takšnih ali drugačnih okoliščin pozneje potrebnih 10 ur za produkcijo enega funta zlata. Funt zlata, čigar naslov pove, da je sam = 20 uram delovnega časa, bi bil samo še = 10 uram delovnega časa, ker 20 ur delovnega časa = 2 funtoma zlata. 10 ur dela se faktično menja za 1 funt zlata; torej se 1 funt zlata ne more več zamenjavati za 20 delovnih ur. Zlati denar s plebejskim naslovom: **x delovnih ur** bi izpostavljen večjim nihanjem kot katerikoli drugi denar, še zlasti pa kot zdajšnji zlati denar; saj zlato nasproti zlatu ne more rasti ali padati (je enako samemu sebi, toda minuli delovni čas, vsebovan v določenem kvantu denarja, se mora gotovo nenehno povečevati ali zmanjševati glede na zdajšnji živi delovni čas. Da bi ostalo zlato konvertibilno, bi bilo treba ohranjati stacionarno produktivnost delovne ure.«¹³

To pa bi pomenilo fiksiranje sedanje produktivnosti dela za vse večne čase, kar bi samo izražalo večnost sedanje delitve dela in družbenih funkcij, ki ji pripadajo. To je tista korenina, od katere se nenehno odpenjajo zahteve o neminljivosti zdajšnjega stanja. Toda blagovni produkciji je imanentno, od nje neločljivo nenehno revolucioniranje samih produkcijskih pogojev, takoj ko se kapital uveljavi kot dominantan produkcijski odnos. Ker imajo na trgu z bolj produktivnim delom proizvedeni produkti v osnovi prav takšno ceno kot z manj produktivnim delom proizvedeni, se profit preliva v bolj produktivno proizvodnjo blaga, kar je samo drug izraz za neogibno stalno revolucioniranje delovnega procesa in rast produktivnosti dela. Zato je mogoče govoriti o ekonomskem zakonu stalnega nižanja produkcijskih stroškov, kar ima za posledico nenehno razvrednotenje delovnega časa, ki je upredmeten v produktih, s tem pa tudi **razvrednotenje neogibna usoda** vsakršnega zlatega delovnega denarja. Inflacija kot svetovni fenomen, ki smo ji danes priča, s tem pa seveda neizogibni protiinflacijski programi, ne izhaja preprosto le iz zlorab denarja in njegovega ponarejanja, ampak je obratno njegovo ponarejanje samo izraz neogibne usode stalnega razvrednotenja delovnega časa, ki je upredmeten v produktih oz. rasti produktivnosti dela, nečesa nasprotno zelo čislana.

12 Grundrisse, 53; MEGA² II/1.1, 70.

13 Grundrisse, 54; MEGA² II/1.1, 70-71.

Seveda ni bilo nič bolj samoumevnega kot socialistična misel, da bi skušali razkleniti to nasprotje in z ustrezno bančno reformo ohraniti rast produktivnosti dela ter odpraviti nestabilno konvertibilnost denarja. Rešitev, ki so jo predlagali mnogi socialisti, Marx omenja najprej Weitlinga, pred njim Angleže, za njim Francoze, seveda s Proudhonom in njegovo družbo, je bila v tem, da naslova delovnih ur ne prejme zlato, ampak papirni denar, **goli znak** vrednosti. Zdelo se jim je, da so v lističu, v katerem je utelešen delovni čas, našli rešitev vsem mogočim antinomijam blagovne produkcije. Listič, papir, bi bil zgolj reprezentant delovnih ur, kot so bankovci reprezentant zlata in srebra. Ko bi postala delovna ura produktivnejša, bi tudi listič, ki jo reprezentira, povečal svojo kupno moč. Delavcu bi se produkt njegovega dela ne postavljala nasproti kot od njega neodvisna, tuja moč, ki se mu vlada, ki se mu tako evidentno izvija iz rok z razvrednotenjem kupne moči denarja, ki ga je prejel za svoje delo. «Po istem zakonu, po katerem bi bil zlati delovni denar podvržen stalni depreciaciji, bi papirnati denar užival stalno apreciacijo. Toda saj ravno to hočemo; delavec bi se razveselil večajoče se produktivnosti svojega dela, namesto da zdaj sorazmerno z njo ustvarja tuje bogastvo, lastno razvrednotenje. Tako socialisti.»¹⁴

Toda tu smo v carstvu samih iluzij. Tudi takšni ali drugačni lističi, naj bodo imenovani »časovni boni«, »delovni denar« ali kako drugače, so samo neka določena oblika denarja, zlo blagovne produkcije pa ne izvira iz **denarja na sebi**, denar sam po sebi ni vir antinomij, ampak je vir antinomij kot posebna vrsta blaga, kot določena metamorfoza blaga. Marx je zato pokazal, da že samo predpostavljanje denarja zaobsega neogibno tudi obstoj akumulacije tega denarja in pogodbe, obveznice, stalne dajatve itn. Akumulirani lističi bi nenehno apreciirali, prav tako kot novo izdani, kar bi pomenilo, da nekdo, ki si je tako ali drugače nabral teh lističev, zdaj profitira od naraščanja njihove vrednosti, ne da bi karkoli delal naraščajoča produktivnost bi torej koristila nedelavcem tako kot delavcem, obenem pa bi tudi vse v naprej dogovorjene dajatve naraščale ustrezno rasti produktivnosti dela. Zato bi bilo znižanje ali zvišanje vrednosti zlata ali srebra povsem irelevantno, prav tako kot znižanje ali zvišanje vrednosti lističev, »delovnega denarja«, »bonov«, ali kakor bi se ta **znak vrednosti** imenoval, ko bi sprejete obveznosti za plačilo določenega kvantuma zlata, srebra, »delovnega denarja« ne preživele nihanj v njihovi vrednosti. To bi sicer pomenilo, da **bi se svet vsak trenutek začel znova**, namreč z vsako uvedbo drugačne oblike denarja oz. z vsako njegovo »odpravo«, toda vse antinomije bi se pojavile znova in bi torej naredile za neogibno naslednjo bančno revolucijo in naslednjo socialistično iluzijo.

V teh socialističnih zablodah je šlo za to, da se ohrani blagovna produkcija in blago, da pa se preprečijo nasledki, ki rezultirajo iz eksistence blaga. Marx je lahko te iluzije pojasnil le z raziskovanjem blaga samega. Pripravljalna dela za Kapital predstavljajo tako kar zadeva raziskovanje blaga in metamorfoz, ki iz njegovega gibanja rezultirajo, kot tudi raziskovanje socialističnih iluzij posebno stopnjo med Marxovo kritiko Proudhona v **Bedi filozofije** in Kapitalom. Beda filozofije bi se lahko bolj upravičeno imenovala **Beda nekega pojmovanja politične ekonomije**, namreč Proudhonovega, če bi ta naslov obrnjeno ne parafraziral naslova Proudhonovega spisa Filozofija bede. Za razumevanje mesta, ki ga v Marxovih pripravah za Kapital zavzemajo pripravljalna dela zanj, je potrebno pritegniti rezultate, do katerih je prišel Marx v Bedi filozofije ravno v kritiki socialističnih politekonomskih zablod. Ključno mesto, kjer dobijo v Filozofiji bede te zablode svoj racionalni izraz, je Proudhonovo zoperstavljanje **svobodnega kupca svobodnemu producentu**, s katerim je tudi že opredeljeno njegovo razumevanje

14 Grundrisse, 54–55: MEGA² II/1.1, 71.

blaga samega: »Dokazano je, da ustvarja nasprotje med uporabno in menjalno vrednostjo človekova **svobodna volja**.«¹⁵ Marx, ki je sam v Prispevku k židovskiemu vprašanju pokazal, in pozneje v prvem poglavju druge nemške izdaje Kapitala ponovno podčrtal, da so gesla francoske revolucije 1789, svoboda, enakost, bratstvo, imela svoje korenine v emancipaciji privatne lastnine in delitve dela, da se torej niso preprosto porodila iz človeškega razuma, kakršen je sam zase, ampak so lahko dobila trdnost družbenih predsodkov šele takrat, ko se je utrdila samostojnost blagovne produkcije, je najostreje zavrnil razglašanje samih oblik blagovne menjave in torej tudi blagovne produkcije za akte človeške svobode.

Kajti ali posameznik v družbah, kakršne so sodobne družbe, ki slonijo na delitvi dela in menjavi produktov, lahko svobodno odloča, če bo menjaval blago ali ne? Vprašanje je že tako abotno, kot je Proudhonova misel, proti kateri je naravno. Vendar ima svojo »racionalno jedro«, da namreč pokaže, kako je ta metafizika politične ekonomije pri socialistih, kot je bil Proudhon, namenjena glorifikaciji blagovne menjave in blagovne produkcije kot **sfere svobode**. Iz iluzorične sfere svobode je blagovna menjava in produkcija s temi obrati po ovinku prikazana kot sfera božanske harmonije v zametku. Marx je nasprotno pokazal, da ne le menjava tu ni stvar svobodne volje, prav tako tudi produkcijska sredstva niso odvisna od svobodne volje in tudi potrošnik ni svobodnejši od producenta. Zato dela prisposobijo z delavcem, ki kupuje krompir in priležnico, ki kupuje, čipke. Vsak od njiju je lahko prepričan, da je to, kar kupuje, samo stvar njegove volje in da ga nihče ne prisiljuje, ker ne kupuje tistega, kar kupi drugi. Toda stvar volje in odsotnost prisile je tudi samo izraz različnih položajev v delitvi dela in družbeni organizaciji, »svobodna potrošnja« je torej samo artikulacija zahtev, ki jih zaobsega določen družbeni položaj v delitvi dela. Svoboda je tu jasno začrtano področje, na katerem se lahko giblješ po svoji volji, dokler ne prekoračiš meja, ki jih določa tvoj družbeni položaj v delitvi dela.

Vendar se vsa vulgarna ekonomija do danes po različnih poteh vrača k prikazovanju blaga, menjave, denarja, kot razmerju svobodne odločitve, »svobodne volje«, kar ima v predstavah o socialističnih bančnih revolucijah še ta nasledek, da je ta razmerja, če so že svobodna, mogoče prav tako svobodno spreminjati, in recimo na mesto devalviranega denarja, naj je zlat ali papirnat, postaviti neki drug znak, npr. urni listič, delovni denar itn., da bi se razrešila antinomija med uporabno in menjalno vrednostjo in težave z izemljivostjo oz. konvertibilnostjo, ki grozijo vselej znova, da bodo zrušile blagovno menjavo in produkcijo v naslednjo trgovinsko krizo. Te težave s konvertibilnostjo se na nacionalnoekonomski ravni izražajo kot **nesorazmerja med ponudbo in povpraševanjem**. Seveda ima vsako zbujanje upanja na ponovno vzpostavitev sorazmerja, še posebej če je garnirano s socialistično frazeologijo, svojo privlačnost pri publiki. Vendar »se je preživelo; bilo je mogoče le v tistih časih, ko so bila produkcijska sredstva omejena, ko se je gibal menjava v izredno ozkih mejah. Z nastankom velike industrije je moralo to pravo sorazmerje izginiti in z neogibno nujnostjo mora iti produkcija v stalnem zaporedju skozi méne razcveta, depresije, krize, zastoja, novega razcveta in tako naprej.

Tisti, ki kakor Sismondi hočejo nazaj k pravemu sorazmerju produkcije in hočejo pri tem ohraniti današnje družbene osnove, so reakcionarji, ker morajo, če so dosledni, hoteti povrniti tudi vse druge pogoje industrije preteklosti.

Kaj je držalo industrijo v pravih ali skoraj pravih sorazmerjih? Povpraševanje, ki je uravnavalo ponudbo in jo prehitevalo; produkcija je sledila korak za korakom potrošnji. Velika industrija, ki jo sili že orodje, s katerim razpolaga, da producira v čedalje večjem merilu, ne more čakati na povpraševanje. Produkcija prehiteva potrošnjo, ponudba izsiljuje povpraševanje.

¹⁵ MEW 4, 75.

V današnji družbi, v industriji, ki sloni na individualni menjavi, je produkcijska anarhija, vir tolike bede, hkrati tudi vir vsega napredka.«¹⁶

Prodaja in nakup nafte v svetovnih razmerjih je danes lep primer, kako produkcija prehitveva potrošnjo, in to prav pri tistem blagu, ki je še pred kratkim, pred desetimi leti, zrušilo svet v naftno krizo leta 1983, ki je bila samo uvod v svetovno trgovinsko krizo, ki je sledila osem let pozneje in ki bo očitno zasenčila svetovno trgovinsko krizo iz leta 1929. Pred nekaj leti neznansko pomanjkanje nafte in temu ustrezna rast njenih cen, danes ob zmanjšani porabi nezadržan padec njenih cen, ki zbuja še večjo móro, kot jo je zbujala njena rast. Zakaj? Rast cen nafte je imela za industrijo za nasledek, da so se tudi njeni z nafto na sto načinov vezani produkti dražili in zašli v nasprotje s potrošnjo, ki se je morala zmanjšati. To je po desetih letih naftne krize povzročilo v svetu neznanske presežke tega blaga in seveda tudi ustrezne padce cen. Na prvi pogled, bi se lahko posameznik zdaj veselil, da bo prišlo do obratnega procesa, da se bodo cene tolikih drugih produktov, ki so vsi povezani z nafto, spet ustrezno znižale. Toda to, kar lahko za krajši čas zaziblje posameznega potrošnika, je za industrijo v celoti lahko najhujša groza. Kajti nizke cene nafte, v industriji bodo rekli »pretirano nizke cene nafte«, ker so le trenuten nasledek »pretirano znižane porabe nafte« v svetu, bodo pahnile to industrijo v še hujši precep, kajti ne bo se mogla izmakniti valjivim tržiščem, ki hlajstjo za z nafto pocenjenimi izdelki, in bo na podlagi spe »pretiranih potreb« po teh preveč cenjenih produktih še bolj razširila svoje proizvodne zmoglosti, in to ravno v času, ko se bo zaradi večjega povpraševanja po nafti njena cena ponovno strmo dvignila. Toda, ali se industrija ne more upreti temu, da bi zaradi trenutnih nizkih cen ne povečala svojih proizvodnih zmoglosti do take mere, da bodo te takoj spet zašle v nasprotje z zmanjšano potrošnjo zaradi ponovne rasti cen z nafto povezanih, se pravi vseh, produktov? Nikakor ne.

Kakor je za industrijo v celoti ta situacija moreča, pa predstavlja današnja razširitev potrošnje, ki je nasledek znižanih cen nafte, vendar edino možnost povečanja svojih produkcijskih zmogljivosti, in kdor se odpoveduje razširitvi produkcijskih zmoglosti danes, se jim bo moral še bolj odpovedati čez nekaj let, ko bo potrošnja ponovno usihala zaradi ponovnega zvišanja cen nafte. S stališča posameznega producenta je torej današnji trenutek te splošno neugodne situacije edini svetli trenutek, in ne more se mu upreti. To bi lahko storila le država, ki bi z birokratskim ukrepom industriji kot celoti v svojih mejah naložila tako omejitve. Toda njeno ravnanje bi ne bilo nič manj nerazumno, kot ravnanje posameznega producenta, ki bi to storil sam od sebe, kajti nezasičeno tržišče, čeprav le za nekaj kratkih let, bi s svojo razširitvijo kapacitet hitro zasedla industrija kakor druge države, ki bi se sicer čez nekaj let zato znašla v krizi hiperprodukcije, toda s prstom bi lahko kazala na ustavljene produkcijske obrate in na bedo svoje hiperprodukcije, medtem ko bi prvi državi lahko vsak očital samo bedo.

Z industrijo našega časa torej niso mogoča nikakršna sorazmerja med produkcijo in potrošnjo prejšnjih stoletij. Predvsem pa je iluzija vsakršen proudhonističen ali drugače socialističen napor, ki bi hotel odpomoči tem nesorazmerjem drugače, kot s spremembo družbenih osnov današnje produkcije drugače kot v **svetovnih razmerjih**.

V poglavju o denarju v pripravljanih delih za Kapital Marx torej samo nadaljujem raziskovanje iluzij o odpravi današnjih nesorazmerij med produkcijo in potrošnjo, ki seveda niso samo nesorazmerja med danes ponujenimi in potrošenimi izdelki, sploh ne samo nesorazmerja med povpraševanjem in ponujenimi produkti, ampak nesorazmerja med produkcijskimi zmoglostmi in delitvijo dela oz

družbeno organizacijo v celoti. Glede na predmet raziskovanja je Marxova Beda filozofije sama pripravljalo delo za pripravljala dela h Kapitalu.

Tako v Bedi filozofije kot v pripravljanih delih h Kapitalu raziskuje Marx temeljno socialistično iluzijo, da bi pomagali vsem oblikam protislovij individualne blagovne menjave z **določanjem vrednosti z delovnim časom**. V tem je smisel uvajanja urnih lističev, ki naj odpravijo nihanja oz. razvrednotenja denarja, ki je izražen v zlatu. Toda vsako določanje vrednosti z delovnim časom pomeni hkrati, da naj bo odpravljena nominalna različnost med realno vrednostjo in tržno vrednostjo, med vrednostjo in ceno, ko torej različni socialisti hočejo odstraniti tudi dejansko razliko in protislovje med ceno in vrednostjo. »Tako se razume samo po sebi, kako bi gola vpeljava urnih lističev odstranila vse krize, vsa neskladja meščanske produkcije. Denarna cena blaga = njihovi realni vrednosti; povpraševanje = ponudbi; produkcija = konsumpciji, denar hkrati ukinjen in ohranjen; zadoščalo bi, da preprosto ugotovimo delovni čas, čigar produkt je blago, ki je materializiran v blagu, in že bi v kakem vrednostnem znaku, denarju, v urnih lističih ustvarili ustrezno nasprotno podobo. Vsako blago bi bilo tako neposredno preobraženo v denar, zlato in srebro pa bila sama ponižana na raven vsega drugega blaga.«¹⁷

Urn listič naj bi imel to magično zmožnost nad vsem drugim blagom, da bi reprezentiral **idealni delovni čas**, ki bi se zamenjal enkrat za več, drugič za manj **dejanskega** delovnega časa in bi dobil v urnem lističu ločeno, lastno eksistenco, ki bi ustrezala tej dejanski neenakosti. Toda to vseh problemov neekvivalentnosti ne le ne bi razrešilo, ampak bi zmedo teh socialističnih bančnih revolucij samo prignalo na neprimerno višjo stopnjo. Kajti ti naporji so usmerjeni k temu, da bo družba reformirana s tem, da bodo **vsiljeni ljudje spreminjeni v neposredne delavce, ki bodo menjavali enake količine dela**. To je tista naivnost, ki jo Marx v kritiki Proudhona v Bedi filozofije imenuje postavljanje tistega za »revolucionarno teorijo bodočnosti«, kar je bilo že predhodno, pri Ricardu, znanstveno razloženo kot teorija sedanje družbe, meščanske družbe. Ne le Proudhon, ampak vse socialistične iluzije o revolucioniranem bančnem sistemu jemljejo za razrešitev antinomije med uporabno in menjalno vrednostjo tisto, kar sta že Ricardo in njegova šola že zdavnaj predstavila kot znanstveno formulo **ene strani antinomije** – menjalne vrednosti.¹⁸ V aktu blagovne menjave vzpostavljeno razmerje enakosti hočejo zdaj ti socialisti narediti za ideal, ki ga je treba udejaniti. Paradoks tega poskusa pa je v tem, da cena blaga ni in ne more biti enaka vrednosti, niti ne more biti **element, ki določa vrednost**, namreč **delovni čas**, sam obenem tisti element, v katerem se izražajo cene, ker bi v takem primeru moral biti izraženo in izražajoče, določeno in določujoče samega sebe, ali kot tudi pravi Marx v poglavju o denarju, moral bi biti **enako in neenako samega sebe**. **Delovni čas** je klasična teorija vrednosti eksplicirala kot zgolj idealno mero vrednosti, socialistična kritika blagovne menjave s Proudhonom in njegovimi posnemovalci vred pa je z urnimi lističi iz njega hotela narediti dejansko, konkretno materijo za primerjanje cen.

S tem je Heglova spekulativna konstrukcija zadobila svoj socialistični vrhunec. Ricardo ni povedal nič posebnega, če je iz posameznih produktov, blag, izluščil delovni čas kot tisto njihovo substanco, ki določa njihovo vrednost. Odkril je pač tisto eno v vseh teh produktih. Socialisti pa so zdaj odkrili nekaj neverjetnega, če so posamezne realne delovne postopke v časovnem poteku razglasili za materijo, utešeneje vrednosti. Najbolj rigidna miselna operacija je s tem postala temelj socialistične revolucije prouidionizma.

¹⁷ Grundrisse, 57; MEGA² II/1.1, 73.

¹⁸ MEW 4, 78.

Glede na to izčrpno analizo socialističnega utopizma v politični ekonomiji v Marxovih pripravljanih delih za Kapital se postavlja vprašanje, zakaj se je Marx vedno znova vračal k tej temi. Odgovor na to vprašanje je mogoče najti v samih pripravljanih delih: potrebno je raziskati nastanek »skritih materialnih produkcijskih razmer«, ki nastajajo v nedrih kapitalistične blagovne produkcije in ki so pogoj za brezrazredno družbo. Ta utopizem se je hranil z idejo, da bo mogoče z bančno revolucijo, s tiho metamorfozo, z borzno reformo, »razstreliti to družbo. (Masa nasprotnih form družbene enakosti, katere nasprotnega značaja pa vendar nikoli ne bo mogoče pognati v zrak s tiho metamorfozo. Po drugi strani, ko bi m. v družbi, kakor je, ne nahajali skritih materialnih produkcijskih razmer in njim ustreznih občevalnih odnosov, primernih za brezrazredno družbo, bi bili vsi poskusi, da jo poženeš v zrak, donkihotstvo.)¹⁹ Toda ves stari socializem in komunizem sta nosila na sebi ravno to breme, ki se je izražalo v donkihotski akciji tako takrat, ko je skušal z **blankistično akcijo neposredni prevzeti oblast** in razbiti vso obstoječo družbeno organizacijo, ne le organizacijo države, kot npr. v Kampučiji, kot tudi takrat, ko se je koncentriral na »bančno revolucijo in borzno reformo« ter hotel s tem izpodnesti vso meščansko družbo. Marxu ni šlo za nikakršen idealen prevrat starih družbenih razmer, temveč na v kapitalističnem produkcijskem načinu razvite **materialne sile** odprto revolucionarno spremembo.

V tej perspektivi je tudi edino mogoče pojasniti značaj blagovne proizvodnje in »trga« v samoupravnem socializmu oz. v današnjem politekonomskem sistemu v Jugoslaviji. Kmalu po izbruhu konflikta z informbirojem in po prelomu s konceptom **idejnega razvoja v socializem**, ki naj bi ga inkorporirala Sovjetska zveza, je blagovna proizvodnja v Jugoslaviji zavzemala »čedalje širši prostor (. . .) ravno zato, da bi naredila prostor za hitrejši razvoj samoupravljanja kakor tudi proizvodnih sil. Zavedali smo se, da to pomeni, kakor je dejal Marx, 'živeti po buržoaznem pravu'. Toda menili smo, da je ta oblika naprednejša in bolj sposobna za to, da se zagotovi krepitev vodilne družbene vloge delavskega razreda oziroma ekonomskih in političnih interesov delovnega človeka na njegovem delovnem mestu, kakor pa tista oblika 'buržoaznega prava', ki jo imenujemo državno-lastniški in tehnokratski monopol.«²⁰

Na tem mestu pride v analizi nasprotij družbene lastnine do izraza heglovski način raziskovanja. V zdravorazumskih predstavah o blagovni proizvodnji v socializmu prihaja na dan **dualistično pojmovanje nasprotja**, namreč ali »**trg ali plan**«, torej ali vsi anahronizmi blagovne proizvodnje, pretvarjanja denarja v kapital, osamosvajanja kredita in rente v formi osamosvojenih produkcijskih pogojev nasproti delavcem oz. delovni sili brez vsakršne posesti ali enoten, razviden, koordiniran sistem socialističnega planiranja, ki sicer zahteva ustrezen državni oz. tehnokratski aparat, ki pa ga je potrebno podvreči asketizmu delavske oblasti, ki naj odpomore vsem zgoraj omenjenim in nadaljnjim ekscesom blagovne produkcije. To pojmovanje sloni na zoperstavljanju dveh **principov**, nasprotnih načel kapitalizma in socializma, in je lahko neogibno za angažiranje širokih družbenih množic na strani revolucionarnih delavskih strank v deželah z nerazvitimi produktivnimi silami predindustrijskih družbenih organizacijah, agrarnih v tem smislu, da agrarna proizvodnja v njih še ni industrijska agrarna proizvodnja; te predstavljala danes večino sveta.

Toda nasprotje, ki je v tej dualistični koncepciji »ali trg ali plan« dejansko izhodišče, ni nikakršno nasprotje načel, ki bi bila osamosvojena vsako zase, in bi torej lahko eksistiralo samo zase skupaj s svojim socialnim nasilcem, temveč je

19 Grundrisse, 77; MEGA² II/1.1, 92.

20 Edvard Kardelj, Protislovja družbene lastnine v sodobni socialistični praksi, DZS 1976, 64-65.

ravno »enotnost nasprotij« tako anahronizmov blagovne proizvodnje kot njihove birokratske odprave. Dežele »realnega socializma« z vso svojo zgodovino in sedanostjo nosijo s seboj ta paradoks v naprej razviti oz. subtilnejši formi, ko v interesu razvoja produkcijskih sil oz. razmerij deklarativno postavljajo na pedestal planiranje, kakor da bi bilo popolno nasprotje anarhičnega gibanja blagovne proizvodnje, ki mu je ta lahko le sekundarni korektiv. V osnovi te koncepcije, ki napačno pojmuje značaj planiranja, v tem da pripisuje obenem birokraciji, ki planira za vso družbo, najvišjo stopnjo nezmotljivosti, hkrati pa največje samoodpovedovanje in skromnost, tako da »planerji nimajo pred očmi nobenih drugih ciljev kot smotre vse družbe«, leži prav tako enostransko pojmovanje razvoja produktivnih sil. V to pojmovanje spada, da je napredek materialnih produkcijskih razmer zgolj napredek v rezultatih proizvodnje, v produktih, ki lahko gredo v konsumpcijo, ne pa v produkcijskih silah in produkcijskih razmerjih obenem, torej tako v delovnih orodjih kot v »subjektivnih potencah dela«.

To zgolj »objektivno« razumevanje razvoja produktivnih sil ima samo svojo »objektivno osnovo«, ki se izraža prav tako v odtujenosti delavcev oz. delovne sile od pogojev dela v sistemih planske proizvodnje kot v sistemih blagovne proizvodnje. To je seveda samo nasledek dejstva, da je v deželah »realnega socializma« **planska direkcija** prevzela mesto »subjekta proizvodnega procesa«, ki upravlja produkcijski proces kot »obča volja« družbe. Planiranje je s tem povzdignjeno v krucialno točko zmage socializma nad kapitalizmom, čeprav samo izhaja iz produkcijskega procesa, in pomeni v družbi, v kateri še niso razvite »skrite materialne produkcijske razmere«, o katerih govori Marx v pripravljanih delih h Kapitalu, ravno takšno obliko »buržoaznega prava«, o katerem govori Kardelj, to pravo daje poln izraz **fevdalnemu principu birokracije**.

V dualistični perspektivi birokracije sta trg in plan nezgodovinsko zoperstavljeni eden drugemu, s tem pa sta hkrati vzdignjena nad družbene zgodovinske procese, ravno tako kot v meščanskem pojmovanju trga kot večnega idealnega družbenega regulativa. V birokratskem pojmovanju socializma in planiranja prihaja torej do svoje najvišje forme samo meščansko pojmovanje trga. To je ključna točka vseh Marxovih kritik različnih socialističnih predstav v pripravljanih delih in Kapitalu.

Oddekretnje trga, prepoved z državnim dekretom, ima v socializmu prav takšen značaj in pomen kot oddekretnje religije in cerkve. Kardelj je zato upravičeno opozarjal, da »je trg prisoten tudi v tistih deželah, socialističnih kjer vladajoča doktrina njegov vpliv zanika«. Doktrinarno znanje trga in njegovo hkratno dejansko uveljavljanje, seveda v ustrezno popačenih oblikah, to nasprotje med vladajočo doktrino in vladajočo »družbeno prakso«, pa bi bilo napačno razglasiti zgolj za hinavščino, ki da jo je treba obsoditi in po najkrajši poti spraviti s sveta. Nasprotno. Ko je bilo to nasprotje doktrinarnega zanikanja trga in blagovne produkcije radiakalno odpravljeno, in odpravljeno je lahko samo radikalno, je bilo vzpostavljeno stanje kampučijske revolucije in tehnološkega ničelnega stanja. To torej pomeni, da ima doktrinarno znanje trga in njegovo nasprotje s praktičnim družbenim življenjem v deželah »realnega socializma« ravno to funkcijo, da ob njegovi idealni odsotnosti ustvarja pogoje za njegovo realno prisotnost. In še celo več. Omogoča ohranjanje in celo razvoj produktivnih sil teh družb, čeprav v ozkih mejah nasprotij, ki jih izraža. Predstavlja torej doktrinarni temelj produkcije. In to ravno tako kot je klasična politična ekonomija predstavljala doktrinarni temelj kapitalističnega produkcijskega načina.

Skupna točka doktrinarnega zanikanja trga in hipostaziranja sistema centralnega državnega planiranja in klasične politične ekonomije je postavljanje načela o delitvi po delu. To klasično meščansko načelo družbene delitve, ki pa vselej izpuš-

ča delitev delovnih pogojev samih, je klasična politična ekonomija pred Marxom, zlasti Ricardo, izrazila v transcendentalni formi, namreč kot najbolj temeljni princip celotne produkcije, namreč formiranje vrednosti v procesu dela. Z delovnim časom kot mero, ki ga v neposredno obliki prevzema tudi doktrinarna politična ekonomija »realnega socializma«, s tem da mora neogibno apelirati še na njegovo konkretno, empirično veljavnost, namreč da velja kot vzpodbuda in doktrinarni bič za priganjanje delavcev k delu. Sem spadajo stalne tožbe o nezadovoljivi produktivnosti dela v »realnem socializmu«, o potrebnem dvigu zavesti odgovornosti pri delu, o ključnem pomenu neposrednega procesa dela npr. v agrarni ali industrijski proizvodnji itn. Toda naj proizvodnja v teh pogojih še tako navzema fevdalne oblike, doktrinarno priganjanje delavcev k delu ravno v teh okoliščinah predstavlja »naprednejši«, na »buržoaznem pravu« utemeljeni družbeni princip, ali natančneje, samo na pervertiran način izraža dejanski družbeni značaj celotnega produkcijskega procesa. Postavljanje produktivnosti dela v središče celotne doktrine razodeva ravno tiste »skrite materialne produkcijske potence«, ki so skupne še tako nasprotnim doktrinarnim politekonomskim samoportretiranjem.

Zato je Edvard Kardelj nastopil proti takšnemu doktrinarnemu značaju politekonomskih analiz v samoupravnem socializmu, ki bi imele za namen odkrivanja, ali v jugoslovanskem socialističnem samoupravljanju obstojijo takšne kategorije, kot je dobiček, ekstra profit, renta itd., ali ne obstojijo. Čeprav takšnih raziskav ne manjka, še najbolj spominjajo na brskanje po Aristotelovih knjigah, ko je bilo treba v sholastici odgovoriti na vprašanje, koliko zob ima konj. Prav takšen značaj bi imelo utemeljevanje o prisotnosti ali odsotnosti teh kategorij v socializmu in seveda tudi v samoupravnem socializmu v Marxovih delih, v Kapitalu in pripravljanih delih zanj. »Pravzaprav vprašanje pri nas ni v tem, ali obstaja dobiček, ekstra profit, renta itd. Vpliv teh in podobnih faktorjev se namreč v praksi zelo jasno izraža v razlikah med velikostmi dohodka posameznih delovnih organizacij in celo – kakor smo že prej ugotovili – tudi v razlikah v osebnem dohodku delavcev, ki ne temelje na delovnem prispevku ali kvaliteti dela. Dejanski problem torej ni v tem, ali te kategorije priznamo ali ne, temveč kako tudi v pogojih blagovnem proizvodnje premagati njihov stihijski in negativni učinek na socialistične družbenoekonomske odnose in samoupravljanje.«²¹

V tej perspektivi so razumljiva tudi Marxova pripravljalna dela za Kapital in za Kapital sam. Njihov študij ima lahko neki značaj za doktrinarne odločitve le toliko, kolikor so doktrinarne odločitve same vpletene ali »izrazi« protislovij družbene in privatne lastnine. Torej v njih Marx ni podal le anatomije meščanske družbe, kot se tolikokrat upravičeno ponavlja, ampak tudi anatomijo iluzij o tej družbi in iluzij o njeni spremembi. Zdaj torej za spremembo teh razmer ne zadošča le njihovo znanstveno razumevanje, in pot tega Marxovega razumevanja je začrtana v pripravljanih delih, ampak tudi ustrezno razumevanje iluzij o njihovem odpravljanju, od njih neločljivega donkihotstva njihove ukinitve, kajti to donkihotstvo je čedalje pomembnejši element njihovega preživetja.

Od teoretskih motivov Marxovih pripravljanih del za Kapital dopušča prostor tukaj omembo le še enega, ki pa predstavlja povzetek vseh siceršnjih Marxovih študij politične ekonomije in hkrati tisto ključno mesto, na katerem je naredil ključni korak naprej od Smitha in Ricarda. Da bi bila Marxova teoretska pot na tem odseku jasneje zarisana je bil v pričujoči izbor iz »Očrtov . . .« vključen kratek rokopis o »spreminjanju denarja v kapital«, iz katerega je mogoče razbrati teoretsko tematiziranje skritih materialnih razmer oz. razmerij in potenc za odpravo, »miniranje« dozdejšnje družbe. To je bila hkrati »pozitivna alternativa« v Marxovi kritiki socialističnih ricardovcev in drugih oblik socialističnega utopiz-

ma, »donkihотовstva«, proudhonizma itn. Zlasti socialistični ricardovci, o katerih govori Marx v Bedi filozofije, ko razpravlja o »egalitarni uporabi Ricardove teorije«. Thomas Hopkins, Thomas Rowe Edmons, William Thompson in John Francis Bray, so se zapletali v psevdoprotislovje med menjavo med delom in kapitalom in siceršnjo ekvivalentno menjavo in so zavzemali stališče, da predstavlja menjava med delom in kapitalom kritev ekvivalentne menjave in zakona vrednosti oz. določanja vrednosti z delovnim časom, ter so zagovarjali stališče, da se bogastvo kapitalistov ohranja in množi s prevaro in krajo. Na ta način znani Proudhonov stavek: »lastnina je tatvina« ni bil nerazumljiv, ampak je izražal ravno nerazumevanje metamorfoze blagovnih form, bolj točno: spreminjanja denarja v kapital. Socialistični ricardovci so se seveda ločili od Proudhona po tem, da niso razglašali lastnine sploh za tatvino, ampak samo neko konkretno lastnino, kapital, torej produktivno lastnino vladajočega razreda. Razlika med njimi in Proudhonom je bistvena; če razglašáš vsakršno lastnino za tatvino, in to v družbi, ki temelji na privatni lastni produkcijskih sredstev, praviš toliko kot: vsi člani družbe, kajti v taki ali drugačni obliki so privatni lastniki, so tatovi. Toliko Proudhon seveda ni bil zvest Heglu, pri katerem je sicer plagiiral, da bi pojasnil, da ta stavek pove toliko, kot da ni nihče tat. Vsak specifičen družbeni značaj kategorije lastnine je Proudhon odpravil. Ta je postala občečloveška kategorija, ki mora potemtakem seveda pripadati že samemu človekovemu bistvu. Njeni nadaljnji nesmiselnosti tu ni potrebno slediti.

Drugače pri socialističnih ricardovcih! Zanje je, kot rečeno, samo neka določena lastnina tatvina, namreč kapitalistična lastnina, kapital. Siceršnja lastnina pa je pridobljena v ekvivalentni menjavi in ne nosi na sebi nobene moralne hipoteke. Nasledek iz tega izhodišča je bil dvojen: socialistični ricardovci so torej izvedli »egalitarne konsekvence« iz Ricardove teorije vrednosti, da je vrednost določena z delovnim časom, in jih postavili proti z lastninskim razmerjem, ki so zašla v protislovje z njimi; zato so običali v antinomiji; hkrati pa je bila njihova zahteva za odpravo teh nesorazmerij utemeljena na moralnem disproporcju, bila je torej vseskozi **utopična**. To je mogoče izraziti tudi tako, da so socialistični ricardovci opazili protislovje med »bistvom« in »površino« blagovne produkcije, med meznim delom in ekvivalentno menjavo blaga in torej mogli le apelirati, naj se to nesorazmerje odpravi tako, da se zvede nazaj na njegov idealni moment, torej nazaj na ekvivalentno menjavo blaga.

Za cilj **komunistične družbe** so torej ponovno postavljali **tisto, kar** je njihov učitelj Ricardo vzel za **izhodišče svoje analize**, namreč dejanskost meščanske družbe. V toliko tudi nihče od njih ni bil Ricardov učenec v pravem pomenu besede, pač pa nasprotno Marx, ker je edini vzel za izhodišče ta idealni moment vseh razmerij meščanske družbe, ekvivalentno menjavo blaga. V tej perspektivi postane razumljivo, zakaj Marx v prvem poglavju druge nemške izdaje Kapitala, oziroma sploh v Kapitalu tako vztraja pri tem, da je menjava blaga ekvivalentna menjava, in raziskuje in ovrže vse možne hipoteze in ugovore, v katerih naj bi bilo dokazano, da je ekvivalentna menjava le ideološka utvara. To mesto dobiva danes toliko večji pomen zaradi sporov o vprašanju, ali je menjava med razvitimi in nerazvitimi deli sveta, pa tudi deželami in pokrajinami, npr. Slovenijo in Kosovom, ekvivalentna ali neekvivalentna menjava. Paradoks teh diskusij je v tem, da tako zagovorniki ekvivalentne kot zagovorniki neekvivalentne menjave predpostavljajo samostojnost vsakega od menjujočih se akterjev, kakor da bi samo po svoji nebitnosti strani vstopal v to razmerje, kakor da bi mogel vstopati v to razmerje ali se vstopu vanj po svobodni volji odpovedati, kakor da bi sama njegova »subjektivnost« ali »objektivnost« ne nastajala šele skozi to razmerje samo. V naprej je mogoče reči zgolj to, da so ta razmerja obenem **razmerja ekvivalentne in neekvivalentne menjave**.

Za razumevanje tega dejanskega politekonomskega paradoksa današnjega časa je potrebno razumeti Marxov korak naprej od Ricarda in njegovo kritiko utopizma socialističnih ricardovcev. Ti so torej kot ideal družbene spremembe postavili ekvivalentno menjavo. Marx jo zdaj nasprotno vzame za izhodišče raziskovanja, za dejstvo, od katerega je v analizi treba izhajati. To dejstvo je torej ekvivalentnost menjave blaga. Toda kaj je tisto, kar je v menjanih blagih ekvivalentno? To vprašanje je mučilo že Aristotela in ga navedlo na sled zakonu vrednosti. Najprej bi lahko rekli, da je to ekvivalentno v blagih, ali to, **kar je ob vsej njihovi snovni različnosti v njih enako**, Marx ga v Kapitalu imenuje »enaka vrednostna predmetnost«, njihova lastnost, da so blaga produkti človekovega dela, popredmeteno delo ljudi. Na to je že naletel Aristotel, pozneje pa mnogi drugi, najbolj jasno Smith in Ricardo. Toda če je proizvodnja blaga proizvedla in izločila neko posebno blago, denar, v katerem se lahko najbolj neposredno izrazijo vsa ostala blaga, se zdaj tudi obratno »celoten predmetni svet bogastva prikazuje kot telo denarja«. **Vsa narava v svoji kapitalizirani obliki**, namreč v formi monopoliziranih produkcijskih pogojev človeškega dela, se torej zdaj prikazuje kot »telo denarja«.

Fichtejeve, Schellingove in Heglove filozofske spekulacije o naravi kot o utelešenju duha v tej perspektivi v veliki meri izgubijo svoj spekulativni značaj in se razgalijo v izrecni racionalnosti kapitalističnega produkcijskega načina. Po drugi strani pa so v njih tudi že nakazane oblike protesta proti temu borniranju narave v oblikah družbenega gospostva.

Toda naj se zdaj kaže bogastvo, se pravi vrednost, popredmeteno delo, v tej ali oni obliki, kot blago, kot denar, kot kapitalizirano zemljišče, reka ali rudnik, v vseh teh mnogovrstnih oblikah se samo na različne načine prikazuje popredmeteno delo, zato tudi lahko kapital navzame vsako od teh predmetnih oblik, svobodno lahko prehaja iz ene v drugo. Danes to prehajanje kapitala iz ene produkcijske vaje v drugo popularno imenujejo prestrukturiranje proizvodnje. Če torej popredmeteno delo navzame enkrat obliko kapitalizirane rente, zemljiške posesti, drugič kapitaliziranega profita, industrijskih produkcijskih sredstev, drugič kapitaliziranega profita, industrijskih produkcijskih sredstev, strojev, surovin itn., potem so razlike in nasprotja med temi predmetnimi načini bivanja dela psevdorazlike, kar pa seveda različnim ideologijam ni niti najmanj onemogočalo, da bi jih ne povzdigovale v nebo. Npr. nacistično petje hvalnic industrijskemu kapitalu, ki da je »produktiven«, ker proizvaja koristne produkte, »pošten«, »delaven« itn., in grmenje nad finančnim, bančnim kapitalom, ki da je »oderuški«, »izkoriščevalski«, »zajedalski« itn., za čemer mora seveda neogibno stati zavesten komplot, ki so ga nacisti že v naprej odkrili v židovstvu.

Če torej »noben predmetni način bivanja dela ne stoji kapitalu nasproti, temveč se vsak od njih prikazuje kot možen način njihove eksistence, ki ga lahko navzame z enostavno menjavo forme, prehodom iz forme denarja v formo blaga«, potem je »edino nasprotje **popredmetenemu delu nepredmetno delo**, v nasprotju s **objektiviranemu subjektivirano delo**«²² torej stoji v dejanski razliki in nasprotju s predmetnim, »mrtvim«, minulim delom **živo delo, dejavnost**, dejanski delovni proces. Stvarno nasprotje kapitalu je lahko le »živa delovna zmožnost sama«. In v posredovanju med obema momentoma, stranema tega nasprotja, v menjavi med kapitalom oz. kapitaliziranimi delovnimi pogoji in delavcem kot utelešeno delovno zmožnostjo prihaja do procesa menjave, ki je ekvivalentna in neekvivalentna obenem. Ekvivalentna je v toliko, da kapital kupi delovno zmožnost, ne dela, ampak možnost utelešenja, popredmetenja dela, ki pa ima to posebno last-

nost, da lahko sama proizvede več, kot je njena vrednost, kot so stroški proizvodnje nje same.

Odkritje tega edinega dejanskega nasprotja v kapitalističnem produkcijskem načinu, nasprotja, s katerim je edino mogoče pojasniti metamorfozični značaj vseh ostalih nasprotij tega produkcijskega načina, je Marx korak za korakom dokumentiral v Očrtih kritike politične ekonomije. Odtod je tudi edino mogoče pojasniti razredni značaj celotne Marxove kritike politične ekonomije, namreč da je Kapital razumljiv le, če ga beremo in razumemo kot celoto, v kateri je vsaka kategorija razumljiva šele v razvitju celotnega produkcijskega sistema kapitala, in raziskovanje, ki ga Marx zaključuje z analizo nastanka modernih družbenih razredov oz. z nastankom pogojev modernih razrednih bojev.

Vrednost Očrtov kritike politične ekonomije je torej zlasti v tem, da je v njih dokumentiran Marxov študij in pot, po kateri si je »sam prišel na jasno« o značaju kapitalističnega produkcijskega načina, s tem pa tudi o iluzoričnem značaju tako klasične politične ekonomije kot pa tudi socialističnega utopizma, proudhonizma itn., še posebej socialističnega ricardovstva, in kar je posebej pomembno za naš čas, teorije mejne koristnosti oz. vulgarne ekonomije.

Neločljivost raziskovanja predmeta politične ekonomije od kritike aktualnih ekonomskih nazorov tudi dokumentira, da Marx ni prišel do razkritja posebnega značaja blaga »delovna zmožnost«, posebnega protislovnega značaja menjave edinega blaga delovne sile, s kapitalom, ekvivalentnosti in neekvivalentnosti te menjave, na način razsvetljenja, nenadnega spregledanja »v čem so se motili vsi drugi«, česar nihče drug pred njim ni opazil, čeprav je bilo na dosegu roke, temveč z detajlnim študijem vseh bistvenih dosežkov predhodnih politekonomskih raziskovanj. V tisti meri, kolikor je Marx razkril nedoslednosti, apologetskost in doktrinarnost posameznih predhodnih ekonomskih raziskav, se mu je hkrati obenem postopno zarisoval lastni politekonomski nazor, ki se popularno imenuje **teorija vrednosti**. Iz povedanega je očitno, da je raziskovanje specifičnega načina izkoriščanja v kapitalističnem proizvodjalnem načinu samo razvita teorija vrednosti, analiza neekvivalentne menjave ali specifičnega načina izkoriščanja v kapitalizmu pri Marxu neposredno izraža iz analize ekvivalentne menjave oz. iz menjave blaga. Vsi bistveni motivi za razumevanje Kapitala so nakazani in deloma celo izdelani v Očrtih kritike politične ekonomije, ki pa so sami seveda spet razumljivi in jih je edino mogoče pojasniti v teoretskem kontekstu Marxovega glavnega dela, Kapitala.

... V nadaljnjem bom opredelil svoje poglede razredne analize za izobraževanje, saj se mi zdi, da pri tem zavestno kršim dve pravili tradicijske znanstvene izobrazbe: za pregleden branik nepartijske znanosti, ki se mora držati svoje vrednostne pozicije. Poleg tega moram nekaterim kolegom, ki so nedvomno izčrpali argumentacijo, prikazati takaj straj-

1.2. Vrednost in 'izobraževanje' nič ideologija

... je pomembno, da sta delo in izobraževanje – pozitivno ali negativno – vrednoteno ali (kot se tako zelo radi da sta delo in izobraževanje dve

... Die Arbeit verstehen, v Die Zeit 1971, all. Berling von Hermann Reichel, ... der Bürger – Verhältnisse des Staates in National Wirtschaft, ... v Die Neue Gesellschaft 1971, ... Arbeit – der ... mit Walter Ludy, Levin und Adorno mit v Die Neue Ge-

Teze k razmerju med delom in izobraževanjem, zaposlitvijo in kvalifikacijo

Paul Kellermann

1.1. Aktualna spodbuda

Avstrijska Družba za sociologijo je jeseni 1977 organizirala v Celovcu znanstveno posvetovanje o splošni temi Delo in izobraževanje. Ta tematika je vsaj glede na delo še posebno aktualna, saj so celo tedniki in mesečniki ugotovili kakovostno spremembo pojma dela.¹ Smiselno se mi zdi – in sicer ravno zato, ker to zanima širšo javnost – javno razmisliti o družbenih temeljnih razmerjih. V ugodnih okoliščinah more potem družbenoteoretični razmislek učinkovati na politično prakso, kar je najbrž konec koncev vselej njen cilj. – V nadaljnjem bom poskušal pokazati nekatere aspekte razmerja med delom in izobraževanjem, zaposlitvijo in kvalifikacijo, pri čemer zavestno kršim dve pravili tradicionalne znanstvenosti: ne želim se zabarikadirati za prozoren branik nepartijne znanosti, temveč vseskozi razgrniti svoje vrednostne pozicije. Poleg tega moram nekatere misli, ki bi zahtevale nedvomno izčrpnjšo argumentacijo, prikazati tukaj skrajšano.

1.2. V 'delu' in v 'izobraževanju' tiči ideologija

Sociološko je najprej pomembno, da sta delo in izobrazba – pozitivno ali negativno – vselej povezana; ali (kot se tako lepo reče) da sta delo in izobrazba dve

¹ Glej recimo Egon Lutz, Die Arbeit verteilen, v: Die Zeit 3/76, ali Beiträge von Hermann Buschfort, Das Recht auf Arbeit: Anspruch des Bürgers – Verpflichtung des Staats in Norbert Wieczorek, Probleme der Unterbeschäftigung, v: Die Neue Gesellschaft 1/77; Norbert Blüm, Knappe Arbeit – aber für alle v: Der Spiegel 3/77, kot tudi Viktor Lutzky: Fiskus und Arbeitsmarkt v: Die Neue Gesellschaft (Bonn/Bad Godesberg) 3/77.

strani iste medalje. Družbenopolitično pa je še bolj pomembno, da v besedah oz. pojmih 'delo' in 'izobrazba' tiči ideologija, da se torej meša resnično in napačno v teh izrazih. Resnični moment tako omogoča napačnemu, da se uspešno zasidra v mišljenju ljudi, to pomeni v njihovi socialni zavesti. In ta socialna zavest je tisto, kar pripravi ljudi, torej člane kake družbe, da to storijo ali ono opustijo. Npr. da svoje otroke iz leta v leto dnevno pošiljajo v šolo, namesto da bi jih sami poučevali. Ali da gredo vsak delovni dan brezvoljno na delo, namesto da bi razmislili o tem, kaj povzroča brezvoljnost vsakodnevnega dela in ali je treba to stalno nezadovoljivo zaposlitev brez vprašanja in brez tožbe prenašati do konca delovne sposobnosti. Naša socialna zavest, ki smo jo v njeni bistveni strukturi prevzeli od starejših že v času otroštva in ki se je razvila v mnogih desetletjih na osnovi zgodovinskih dogodkov, je tista, ki nam prikazuje brez globljih dvomov politično-družbene procese in odnose kot po pravilu smiselne. Če pa zaidemo v dvome, potem poskrbi pravi moment, ki je vselej spoznaven v procesih in odnosih, da akceptiramo tudi napačnega. – Zdi se, da smo ravno na področjih dela in izobrazbe zapadli temu mehanizmu ideologije.

1.3. 'Dvojna socialna samoreprodukcija' v delu

Resničen moment dela je gotovo ta, da daje osnovo vsakokratnemu človeškemu življenju; in morebiti je mogoče še dodati, da je delo toliko pomembnejše, kolikor bolj je diferencirano človeško življenje. Oboje velja v dvojnem smislu: delo je v materialnem in idealnem oziru predpostavka za raznovrstno življenje tako posameznika kot tudi družbe. To pa čisto enostavno pomeni, da po eni strani brez dela ne bi bilo jela in da po drugi strani brez dela ne bi imeli sredstev, da bi se sami 'upodobili'. Kajti le z delom proizvajamo predpostavke za zadovoljitev naših fizičnih potreb; istočasno ustvarjamo s tem svoje osebne in družbene karakteristike, torej tiste znake, po katerih se razlikujemo drug od drugega. Drugače povedano: s produkcijo dobrin in služnosti za zadovoljevanje življenja se hkrati proizvaja socialno diferenciranje. Sociološko je mogoče tukaj govoriti o 'dvojni socialni samoreprodukciji družbe', (socialni moment pri biološki reprodukciji naj ostane tudi ob strani). – Z razlago tukaj obravnavanih aspektov je mogoče povezati dvoje: po eni strani prikaz zveze dela in izobrazbe, po drugi strani metamorfozo družbenega diferenciranja iz socialne razliknosti v socialno različno vrednost.

1.4. Z delom nastaja izobrazba

Povezanost dela in izobrazbe pri dvojni socialni samoreprodukciji leži na dveh medsebojno povezanih ravneh: delo posreduje izkušnje, namreč izkušnje o povezanosti napora in uspeha; ta izkušnja utemeljuje izobrazbo. Kolikor bolj je diferencirano razmerje napora in uspeha, kolikor bolj je s tem bogata izkušnja, toliko bolj obsežna je izobrazba. V tej perspektivi posreduje delo izkustvo samega sebe, ki je istočasno samoizobraževanje ali samopoučevanje. Torej z delom nastaja izobrazba. Ta uvid je treba imeti pred očmi, tudi če se nam zdi pravilno obratno, namreč da se posreduje odnos dela in izobrazbe s sposobnostmi ljudi, izkušnjami (torej izobrazbo) drugih (večinoma mlajših): predpostavka za smiselno delo je glede na ta nazor poučevanje bolj izkušenih, torej poučevanje, ki ga opravijo drugi. In kolikor bolj je diferencirano delo, ki ga je treba opraviti, kolikor več izkustva je v njem strnjena, toliko bolj se zdi nujna poučitev pred delom.

Zgodovinsko se je močneje uveljavilo pojmovanje, da mora poučitev predhajati delu, kot pojmovanje, da z delom nastaja izobrazba. S tem je bilo socialno povezano dvoje, kar je ustvarilo novo razmerje dela in izobrazbe: prvotna povezanost je bila razdeljena v zaporedje, namesto sinhronije diahronija: najprej izobraževanje, potem delo. Vrh tega je bila s tem 'šola' utemeljena kot institucija posredujočega izkustva. Izobrazba je na ta način postala sredstvo dela; izobrazba je bila s tem podrejena delu. Istočasno je s tem izgubilo delo svojo drugo, bistveno določitev, namreč da proizvaja poleg dobrin tudi izkustvo samega sebe, torej lastno izobraževanje, in s tem omogoča samoupodobitev in tvorjenje identitete; kar je od tega preostalo, kje bil takorekoč stranski produkt.

1. 5. Primarno delo in izobrazba, sekundarna izobrazba in delo

Vendar se je kmalu izkazalo: kolikor bolj se je izobrazba oddaljila od dela, toliko bolj prazna sta postala delo in izobrazba. Ker pa spada k bistvu dela, da proizvaja izkustvo, torej izobrazbo, in ker je po drugi strani od dela ločeno posredovano izobraževanje samo delo, sta tako rekoč nastali dve novi razmerji dela in izobrazbe: delo producira izobrazbo, ki je ni mogoče poučevati v šolah, ker nimajo šole nič več opraviti s tem delom; in šole ter njihovo izobraževanje so se razvile v neki posebni svet dela učiteljev in učencev. Na mestu enega dela in pripadajoče izobrazbe sta torej nastali dve na videz ločeni področji: področje produktivnega dela in njegovega izobraževanja kot tudi področje institucionaliziranega izobraževanja in pripadajočega mu dela. Poenostavljeno rečeno: primarna je z delom preizkušena izobrazba; sekundarna pa je od dela odcepljena izobrazba, ki je postala zgolj sredstvo dela. Danes ni mogoče spregledati, da sta primarna in sekundarna izobrazba predpostavnic in posledici neposredno (primarno) in ne neposredno (sekundarno) produktivnega dela, pri čemer iz obojega, iz dvopomenskega dela in dvopomenske izobrazbe, rezultira materialna in idealna reprodukcija družbe.

1. 6. Materialna in idealna reprodukcija v delitvi dela

Z institucionalno ločitvijo dela in izobrazbe, proizvodnje in poučevanja² se je pojavila neka delitev dela: medtem ko je primarno delo in njegovo izobraževanje skrbelo za materialno reprodukcijo, s tem da je pripravljalo dobrine in služnosti za fizično ohranjanje družbe, skrbita šolsko izobraževanje in njena oblika sekundarnega dela za idealno reprodukcijo, ko posredujeta naprej z generacijami nakopičena izkustva ne le kot znanje in tehnično spretnost, temveč predvsem kot vrednote za vsakokratno prihodnjo generacijo. Toda kakšno vrsto in množino dela kdo opravi in kakšno vrsto in množino izobrazbe kdo uživa, o tem se odloča na socialnostrukturnem nivoju, ki povezuje materialni in idealni 'svet'. In prav tu postaja težavno, da se glede na časovnohistorična družbena razmerja še naprej zamolčuje napačni moment v tem razvojnem procesu dela in izobrazbe: res je, da raznovrstno delo vselej proizvaja raznovrstno izobrazbo; obratno pa je napačno, da je ta raznovrstnost dela in ljudi, ki ga opravljajo, obravnavana kot raznovrednost.

² V problematiko današnjega dualnega izobraževalnega sistema v podjetju in v poklicni šoli, ki na videz te ločitve dela in izobraževanja ni izpeljala tako skrajno, se tukaj ne morem spuščati. Za to bi morali poglobljeje obravnavati razloček po eni strani primarnega in sekundarnega izobraževanja, po drugi strani materialne in formalne kvalifikacije.

1.7 Raznovrstnost je postala raznovrednost

Zaradi zgodovinskih vzrokov, ki jih ni mogoče več povsem rekonstruirati, so se razvile bére izkustev z različnih delovnih področij, ki so različno nastala z delitvijo dela. Čeprav potrebne izkušnje za različna delovna opravila v osnovi glede na svoje posebne kvalitete ali kvantitete skoraj niso imele različnih družbenih vrednosti, so postale nekatere več in druge manj vredne. S tem strukturiranjem dela in njegovega izkustva je bilo povezano dvojje: različna zgradba ustrezne izobrazbe in priznanje različne udeleženosti pri tistem, kar je bilo producirano.

Medtem ko raznovrstnost dela (in ustrezne izobrazbe) ne more utemeljiti niti zaporedja rangov po izobrazbi niti nagrajevanja, obstoji danes socialno diferenciranje ljudi predvsem v razvrščanju glede na raznovredno definirano delo in ustrezno raznovrstno-vredno definirano izobrazbo; s tem so legitimirani razločki pri udeleženosti pri splošno zaželenem nagrajevanju.

1.8 Delo se je skazilo v zaposlitev, izobrazba v kvalifikacijo

Kot rezultat dosedanjega razpravljanja je mogoče strniti: v pojmih 'delo' in 'izobrazba' tiči resnično in napačno. Res je, da je delo predpostavka družbene reprodukcije in da je izobrazba predpostavka izkustva, pridobljenega z delom, o povezanosti navora in uspeha; delo in izobrazba sta s tem medsebojno vzajemno povezana. Res je tudi, da se z delitvijo dela pojavi delitev izobraženosti, da ima torej raznovrstno delo prav tako za posledek raznovrstne izkušnje oziroma da jih pogojuje. Prav tako velja, da diferenciranja dela, ki so omogočena s ponovnim uporabljanjem nakopičenih izkustev, proizvajajo nadaljnja izkustva. Izkustveni zakladi, namreč nakopičeno znanje in tehnične spretnosti, so nakazovali, da je iz sočasnosti dela in izobraževanja nastalo časovno zaporedje, s tem da je posredovanje nakopičene izobrazbe in za to ustvarjenih institucij (šol) predhodno delu. – Nadaljnji razvoj je ustvaril neskladnosti, ne da bi resnični prvotni momenti postali neveljavni: na resnično se je obesilo napačno.

Eno dejstvo napačnega je bilo predefiniranje raznovrstnosti dela in izobrazbe v družbeno raznovrednost, ki se izraža po eni strani v različnem pripoznavanju pri možnostih udeleženosti na zaželenih dobrinah, po drugi strani pa v različnem pripoznavanju ustrezne izobrazbe. S potvorjenjem raznovrstnega dela in pripadajoče izobrazbe v raznovredna dela in pripadajočo izobrazbo sta dobila delo in izobrazba nove kvalitete: postali sta kalkulabilni, vzajemno preračunljivi kvantiteti. Kljub tej spremembi, katere učinek obstoji predvsem v spremembi spodbude k delu, je ostalo ime 'delo' isto. To pomeni, da je kot delo tudi označeno, kar ne vsebuje več prvotne enotnosti proizvodnje dobrin za zadovoljevanje družbenih potreb kot tudi samoupodobitev producenta – delo se meri le še po svojem socialno raznovredno definiranim deležu pri proizvodnji dobrin in uslug. Samoupodobitev v delu, identičnost proizvajalca in njegovega produkta je postala upodobitev v delu, identičnost proizvajalca in njegovega produkta je postala – kolikor je sploh še možna – postranski pojav in ne velja nič več pri opredeljevanju uporabne vrednosti dela.

Analogno se je zgodilo izobrazbi: ko je bila ločena iz organske povezanosti z delom, se je izgubila njena naravna vrednost; njen nadomestek je postala izobrazba kot samosmoter. Merska enota sekundarne izobrazbe je končno postal tisti čas, ki je porabljen za njeno pridobivanje v posebej za to ustvarjenih institucijah. Kakor se je s tem tudi izobrazba kakovostno spremenila, namreč iz prvotne neposredne sposobnosti za delo v posredno, socialno definirano predpostavko poznej-

šega dela, se je potvoril njen pojem. In z nadaljnjim razvojem družbe, katerega spodbuda se je vse bolj hranila iz socialne raznovrednosti dela, (ker je bila s tem legitimirana različna udeležba pri družbenem produktu, utemeljena konkurenčna razmerja), je napredovalo tudi izvotljenje tistega, kar je prvotno tvorilo povezanost dela in izobrazbe: delo se je skazilo s svojim različnim vrednotenjem v zaposlitev, izobrazba je postala kvalifikacija.

1.9. Blago je postala delovna sila, blago je postala izobrazba

Proces izvotljenja prvotne enotnosti dela in izobraževanja je utemeljevalo razdejanje razmerij, v katerih sta imela delo in izobrazba svoj smisel v produktivnem samoupodabljanju. Razdejanje, ki je bilo opravljeno v korist tistega enostranskega izkoriščanja delovne zmožnosti, ustvarjanja dobrin in opravljanja uslug; produktov dela, katerih pomen je bil vse manj povezan z njihovim možnim zadovoljevanjem potreb, temveč vse bolj z njihovo preračunljivostjo kot blag: že pek pri Adamu Smithu (Bogastvo narodov) – in to je imel svet za blagohotno skrb 'nevidne roke' – ni pekel, da bi potešil lakoto in da bi v tem delu potrdil samega sebe, temveč da bi ustvaril dobiček.³ Ta naj bi mu končno omogočil, da prav tako kupi delovno silo in njeno kvalifikacijo kot blago, kakor tudi s kupljeno delovno silo proizveden stroj za peko kruha.

Pek Adama Smitha ima danes na razpolago napravo za peko kruha najnovejše izdelave. Z njo in s pomočjo kupljene delovne sile malega števila ljudi, ki gredo vsak delavnik brezvoljno na 'delo', potem ko so dolga leta hodili brezvoljno v šolo, da bi si pridobili svojo formalno kvalifikacijo – še vedno imenovano izobrazba! – oskrbuje dnevno več deset tisoč gospodinjstev s kruhom. S kruhom, katerega kakovost je v prvi vrsti določena z materiali in stroji, ki spet niso proizvedeni zaradi svoje morebitne zmožnosti, da zadovoljijo potrebe, temveč zaradi svojega značaja kot blag, katerih proizvodnja in prodaja zagotavlja dobiček.

Blago je postala delovna sila, ki je samo še zaposlena; blago je postala izobrazba, ki se ji posameznik podvrže, da zagotovi svoji delovni zmožnosti višjo menjalno vrednost, v katero investira ekonomsko-racionalno postopajoča družba, da bi iz bolj 'kvalificirane delovne sile' dobila večjo uporabno vrednost; in blaga so vse dobrine in usluge, katerih st za zadovoljevanje potreb je le predpostavka, ne več cilj produkcije.

1.10 Nesmiselnost sistema dela in organizacije izobraževanja

Zdaj pa se kaže možna ponovna sprememba: z brezobzirno izrabo dela in izobrazbe za povečevanje produktivnosti na račun vsega tistega, kar je bilo življenjsko vredno v delu in izobrazbi, je nastala neka stopnja produktivnosti proizvedenih produkcijskih sredstev, ki postavlja ekonomsko smiselno zaposlenost delovne sile pod vprašaj. Zunanji, frapanten pojav je: ob gospodarski rasti pada stopnja zaposlenosti.⁴ Posledice se prikazujejo kot kaos: širi se strah med kriminalni-

³ Ne od naklonjenosti mesarja, pivovarja ali peka pričakujemo svoj obrok, temveč od njihove presoje svojega lastnega interesa. Obračamo se ne na njihovo humanost, temveč na njihovo samoljubje in jim nikoli ne govorimo o naših potrebah, temveč o njihovih koristih. Adam Smith, Razprava o naravi in bistvu bogastva narodov.

⁴ Danes je mogoče ugotoviti, da (...) okrepljena investicijska dejavnost, do katere je medtem prišlo, ni izpolnila z njo povezanih, s trgom dela zastavljenih političnih pričakovanj.

mi in politično neobogljivimi brezposelnimi; trdovratno se ohranja nazor, da delavci ne vedo, kaj bi počeli z povečanim 'prostim časom'; mladoletniki se upirajo zaradi negotovosti o svojih integracijskih možnostih v sistemu zaposlovanja; izobraževalni sistem postaja zaposlovalna ustanova za zgodnje upokoјence; podjetniki prejemaјo javna sredstva za investicije, od katerih se pričakuje ustvarjanje takoimenovanih novih delovnih mest; podjetja uporabljajo ta denar predvsem za nadaljnjo zviševanje produktivnosti prihranjanjem zaposlitvenih zmogljivosti; prigospodarjeni denar daje podjetja državi ponovno na razpolago, s čemer podjetja dvojno zaslužiјo: z dobičkom iz racionalizatorskih naložb z nizkimi obrestmi izposojenim denarjem in od obresti za drago posojani denar (prim. Spiegel, 16/77); javna uprava 'varčuje' s delovnimi mesti, torej sprošča dodatno delovno silo, poleg tega pa pritiskajo nadproporcionalno močni letniki na 'trg dela'. Ta kaos – tako se zdi – je lahko v mirnem času komaj še večji: Ljudje, ki so si pridobili mnogovrstne spretnosti v dolgih letih šolanja, ki so fizično zdravi, ki – tako se vsaj predpostavlja – lahko ustvarijo mnoge vrednosti, ne najdejo nikakršne možnosti za zase smiselno zaposlitev.

1.11 Možnosti za politiko reintegracije dela in izobrazbe

Možnost, ki se ponuja napredni družbeni politiki v obdobju visoke gospodarske produktivnosti ob istočasno grozeči brezposelnosti kvalificirane delovne sile, zdi se, je predvsem v tem, da na novo določi razmerje med delom in izobraževanjem. Osnova takšne politike, ki seveda lahko doseže kakšen rezultat samo s vztrajnim prizadevanjem, je cilj, da se ponovno doseže enotnost dela in izobrazbe, torej ustvarijo možnosti, da se z delom istočasno proizvedejo dobrine oz. usluge kakor tudi samoupopodobitev.

Vrednost dela in izobrazbe naj potem ne bi več ležala več v njunem današnjem značaju, da sta sredstvi; po eni strani delo kot sredstvo za zviševanje profita zaradi profita samega, po drugi strani izobrazba kot sredstvo za stopnjevanje zgolj proizvodnje produktov. Delo in izobrazba bi morali nasprotno dobiti svoj smisel v tem, da bi sami postali življenjsko vredni. – Rečeno povsem praktično: Gre za to, da se materialno spremeni tista razširjena, človeško fatalna naravnost, ki se izraža v ponedeljek zjutraj, da bi bil teden čimprej mimo. Da si ljudje skušajo skrajšati lastni življenjski čas, ki ni z ničemer nadomestljiv, in ki ga preživijo v odvisnosti v zaposlitvenih razmerjih, jasno osvetljuje nečastnost današnje organizacije dela.

Od tod bi morala izhajati politika, ki ji ne gre za takoimenovano ustvarjanje takoimenovanih delovnih mest, kjer se vedno pogosteje producira ekonomsko nesmiselno, temveč meri na to, da človeška produktivnost izkusi samo sebe in se upodobi. Da rečem še bolj jasno: Namesto zaposlitveno politično motiviranih

Ob naraščajočem povpraševanju, glede na mezde čezmerno naraščajočih dobičkov kot tudi ponovno ekspandirajoče izvoze, se je brezposelnost le zmerno zmanjšala. Letno povprečje približno enega milijona brezposelnih v letu 1976 (v ZRN) razodeva, da ne velja primerjava 'investicije = delovna mesta' ob neizčrpanih racionalizacijskih rezervah./ (Vikolai Lutzky, Fiskus und Arbeitsmarkt, v: Die Neue Gesellschaft (Ionn-Bad, Godesberg), 3/77, 229. Če naraščajo naložbe, s tem še niso v isti meri ustvarjena nova delovna mesta. Po raziskavah inštituta Ifo služi le 15 % predvidenih naložb povečanju, toda 49 % racionaliziranju in 36 % nadomeščanju starih naprav.' (Norbert Blüm, Knappe Arbeit – aber für alle, v: Der Spiegel (Hamburg), 10. 1. 1977, 28) 'Tudi ob pričakovani letni rasti 4 do 5 % v naslednjih letih ne bo uspelo, da bi zmanjšali število brezposelnih pod milijon. Nasprotno: številčno močni letniki bi lahko število celo povečali na dva milijona. Če pa bi se rast uravnotežila pri 2,5 %, potem bi bilo realistično pričakovati 3,5 milijona brezposelnih.' (F. G. Hanke, Wirtschaft der BRD, Das Fürchten lehren, v: Profil (Dunaj), 8. 3. 1977), 31. Po informaciji v Die Presse (15/16. 1. 1977) je bilo v ZRN leta 1976 (od januarja do oktobra) 4,6 % brezposelnih, medtem ko je gospodarska rast znašala v istem letu 5,5 %.

državnih investicij v kapital,⁵ katerega denarja vrednost predstavlja nekajkrat več od tistega, kar s temi produkcijskimi sredstvi zaposleni delavci lahko zaslužijo z mezdo v vsem svojem življenju, bi moral biti očitno razpoložljivi denar uporabljen za to, da se financirajo eksperimenti. Poskusi, ki merijo na to, da se ponovno vzpostavi enotnost dela, življenja in izobrazbe.⁶ V to smer gredo poskusi, do katerih prihaja danes pod geslom 'humaniziranje sveta dela' povsod v tehnično-ekonomsko naprednih deželah; toda tudi te je treba kritizirati, da je njihov uspeh konec koncev še vedno merjen s pozitivno bilanco med vloženim trudom in izkupičkom in ravno ne z zvišanjem življenjske vrednosti.

Kar je izrečeno v ugovorih proti zahtevi, da se reintegrirata delo in izobraževanje, da se delo samo spet naredi za življenjsko vredno, si je mogoče zlahka zamisliti; njihova skupna argumentacijska osnova leži v konservativni družbeni interpretaciji: 'Ljudje' so pač takšni – treba jih je pripraviti do tega, da delajo, in le mezdna spodbuda doseže 'resnično prizadevnost'. Podoba 'homo fabra', ki je vendarle še vedno (resnični) del današnje ideologije dela, trdi nasprotno: vsak človek je s svojim delom v dvojnem smislu produktiven – v enem aktu se ustvarja materialno in idealno. Da to danes za večino prebivalstva ni mogoče, je izraz odtujitve tako dela kot tudi izobrazbe. Napredna politika – tako se zdi – ima ravno danes historično nove možnosti, da orientirana in neuklonljiva vsaj deloma zavrne to odtujitev dela in izobrazbe. Modele za to je mogoče razviti le z znatnimi napori, ki istočasno ustvarjajo izkušnje in postavljajo na laž stare predsodke o nespremenljivosti človeškega značaja. Preveč ceneno pa je difamirati s stališča starega realista, ki ni priznal, da mu je pri srcu tehnokratska rešitev danes še preveč jasnega problematičnega razmerja med delom in izobrazbo, zaposlovanjem in kvalifikacijo, resno pojmovano refleksijo družbenega spreminjanja⁷ očetovsko dobrovoljno kot neživljenjsko.

Prevedel Leo Šešerko

5 K temu spada tudi problematiziranje načrtov za letno produkcijo osebnih avtomobilov v Avstriji, ki glede na eni strani etabrirane konkurence v tujini, po drugi strani zato nujnih enormnih importov kapitala lahko pomeni le izgubo na račun tako neposredno zaposlenih kot tudi države v celoti.

6 Dejanski cilji takšnih poskusov bi lahko npr. bili: ponovna odprava delitve dela v korist bolj zapletene zahtevnosti; – ukinjanje neposredne povezanosti delovne prizadevnosti in nagrajevanja, da se delovni prizadevnosti odvzame značaj, da primarno obstoji zaradi mezde; – redukcija organizacije dela po vnaprejšnjem programu v korist delitve dela glede na utemeljene predstave tistih, ki so pri delu udeleženi.

7 André Gorz, Fünf Gründe, das Leben anders zu gestalten, v: Zukunft – Sozialistische Zeitschrift für Politik, Wirtschaft und Kultur, Dunaj 1977.

Ekosocializem: Levičarsko gibanje za varstvo okolja v Zahodni Nemčiji

Wolfgang Rüdig

**Oddelek za humanitarne znanosti, Univerza v Manchesteru,
M13 9PL.**

Že od poznih 60. let je v vseh zahodnih industrijskih državah čutiti močno zaskrbljenost zaradi posegov v okolje, ki se kaže v različnih oblikah z različnimi političnimi posledicami, pač glede na različno stopnjo ekonomske razvitosti, politične osveščenosti ter narave ekoloških problemov. Eden osrednjih elementov te različnosti je položaj znotraj levece.

V zadnjih letih je v Zahodni Nemčiji prisoten razvoj, ki ga lahko najbolje označimo z nazivom »Zelenitev levece«. Štalno upadanje vpliva tradicionalne levo usmerjene politike, naraščanje protestnega gibanja proti jedrski energiji ter pojav stranke Zelenih kot glavne opozicijske sile tvorijo ozadje za pogloblitve teoretične premike zadnjih let v smislu »ekološkega socializma« ali »ekosocializma«.

V tem referatu bom poskušal opisati glavne razvojne stopnje v odnosu levece do okolja in oceniti njihov teoretični in praktični pomen.

Politično ozadje v obdobju pred 70. leti

V ZDA so ekološki problemi stopili v ospredje po objavi knjige Rachel Carsona *Nema Pomlad* 1962. Kmalu zatem so se podobne razprave začele v Nemčiji in s prihodom na oblast social-demokratske liberalne koalicije l. 1969 je nova vlada dobesedno katapultirala ekološko vprašanje na politični dnevni red.

Nasprotno od ZDA in Velike Britanije, zaskrbljenost nad stanjem v okolju v Nemčiji prejšnjih let ni našla poti v etabrirana ter močna društva za zaščito narave vrste Sierra Club (ustanovljen l. 1892) in Audubon Society (1905) v ZDA ali National Trust (1885), Town and Country Planning Association (Urbanistična zveza) (1899) in Svet za zaščito angleškega podeželja (1926) v Veliki Britaniji. Namesto tega prihaja na plan stihijsko gibanje nekakšne splošne protiindustrijske in

zanesenjaške »kritike kulture«, ki se je pokazalo kot dovolj vplivno in je prispevalo, čeprav indirektno, k padcu Weimarske Republike in vzponu nacionalnega socializma. Torej ni zaslediti nobene kontinuitete pri zvezah za zaščito okolja in nove skupine za varstvo narave, ustanovljene v 50. in 60. letih, so brez politične opredelitve za razliko od ustreznih angloameriških inštitucij. Povrh pa je politična levica z nezaupanjem gledala na ekološke kritike zaradi sprejema protiindustrijskega mišljenja znotraj nacističnega gibanja. Vse do prve polovice 70. let je levica reagirala na ekološki val skrajno previdno. Prav gotovo se ni spoprijemala z ekološkimi problemi. Vendar je ta problem postal pereč, nujno se je bilo treba opredeliti, kajti izzvano je bilo bistvo levičarskega mišljenja.

Zgodnji stadij: 1971–1975

Nemška levica je dala svoje prve prispevke okrog l. 1971. Gerhard Kade in Volker Ronge sta se osredotočila na novem tolmačenju ekoloških problemov, ki so odraz kriz kapitalizma in ne industrijske družbe ali človeštva kot takega.

Kade je opozoril na motiv profita kot poglavitnega povzročitelja onesnaževanja okolja in zaradi katerega posamezne družbe zanemarjajo »zunanjne učinke« (Kapp) kapitalistične proizvodnje, ki se kažejo v obliki onesnaževanja (Kade, 1972 a, b).

Ronge vidi glavni vzrok v strukturni anarhiji kapitalistične proizvodnje (Ronge, 1972). Tako Kade kot Ronge ne sprejemata široko razširjenega onesnaževanja okolja v Sovjetski Zvezi (Goldmanova analiza – 1972) kot argumenta, ki lahko ovrže njuna dognanja. Kade pojmuje ekološke probleme v socialističnih državah kot »praktične pomanjkljivosti« in ne kot strukturni problem. Ronge kaže na različne vzroke ekoloških problemov v kapitalističnem in socialističnem sistemu in trdi, da socialistične države nimajo nobenih »strukturnih ovir« za reševanje ekoloških problemov. Oba avtorja tako poudarjata, da nista tehnologija ali industrija same po sebi tisti, ki povzročata ekološke probleme, temveč način njunega razvoja in uporabe.

V razpravah o poskusih kapitalizma pri reševanju ekoloških problemov se oba sklicujeta na Martina Gellena (1970) in njegovo pojmovanje »proti onesnaževalnega industrijskega kompleksa«. Kapitalizem se poskuša spoprijemati z ekološkimi problemi na način, ki je združljiv z njegovo strukturo, to je s privatnim podjetništvom, ki dela profit z delovanjem proti onesnaževanju, ki ga je povzročilo drugo ali celo isto podjetje. Kade meni, da je taka strategija neuspešna. Ronge razlikuje med kratkoročno in dolgoročno strategijo: ekološka zakonodaja ter ustvarjanje industrijskega kompleksa proti onesnaževanju bi morali zadostovati za preprečevanje trenutnih problemov, vendar bi taka strategija bila prav gotovo precej potratna in bi tako celo poglobila morebitne bodoče težave zaradi pomanjkanja energetskih in drugih naravnih virov.

Analiza Rongeja in Kadeja je naznanila začetek vse večje zaskrbljenosti nad ekologijo in kapitalizmom, ki je postala še bolj očitna po objavi Meadowsove knjige *Meje rasti* l. 1972, ki ji je takoj sledila nemška izdaja. Sledila je levičarska analiza, ki je bila okvirno v skladu s tisto, ki sta jo izpeljala Kade in Ronge. *Meje rasti* so razumeli kot problem kapitalistične družbe, materialna sredstva pa so odvisna od razvoja proizvodnih sil, kot zgodovinske variable. (Romren 1973; Carnap et al. 1974). Tako je bila Meadowsova analiza na široko zavrnjena in »okolje« so razumeli kot še eno vprašanje, ki ga lahko reši socialistična transformacija.

Znani referat Hansa Magnusa Enzensbergerja, prvotno objavljen v **Kursbuchu** oktobra 1973, je bil tisti, ki je razpravo potegnil naprej. Enzensberger (1974) zamenja z ideološko kritiko gibanja za varstvo okolja in še posebej osvetli popolnoma buržoazno-tehnokratski, v najboljšem primeru naivni, v najslabšem avtoritarno-protofašistični značaj največjega dela ekološkega pisanja. Te kritike pa ga vseeno ne pripeljejo do analize, ki bi bila podobna prej opisani. Pri Enzensbergerju je poglaviten njegov predlog, da se ponovno preuči pojem materialnega napredka in nadaljnega razvoja proizvodnih sil kot takih. Nadaljnje širjenje industrijske družbe, kakršno poznamo, bi pripeljalo do pojava destruktivnih sil, ki bi spodkopale samo osnovo ne samo kapitalizma, temveč človeške družbe nasploh. Enzensberger izrecno zavrača Kadeve argumente zoper primerjavo med Vzhodom in Zahodom. Tako gre Enzensberger, ko sprejme ekološka stališča in konča s skrajno pesimističnim tonom, dlje kot prejšnji pisatelj, kar ga približa ekološkimi naznanjevalcem sodnega dne, ki jih je sam poprej kritiziral, ko razglša socializem za vprašanje preživetja.

Prav ta povezava med socializmom in preživetjem je značilna za povsem drugačen pristop, ki ga zasledimo pri vzhodnonemškem disidentu Wolfgangu Harichu (1975). V svoji knjigi **Komunizem brez rasti? Babeuf in Rimski klub**, Harich (1975), trdi, da je edino komunistični sistem, kakršnega poznajo v Sovjetski Zvezi in Vzhodni Evropi, lahko tisti, ki bi se uspešno izognil ekološki katastrofi. Vendar pa, prav nasprotno od Kadeja, Harich smatra, da je gigantski premik v smeri razvoja nujnost. Po njegovem mnenju je industrijska družba kot taka nezdržljiva z ekološkim preživetjem: industrijsko dejavnost je treba drastično zmanjšati ter znižati življenjski standard. Harich predlaga ustanovitev nekakšne predindustrijske asketske skupnosti, kakršno si je zamislil Babeuf konec 18. stoletja. Po Harichovem mnenju so za propad industrijske družbe potrebne močne avtoritarne strukture. Samo komunizem vsebuje take strukture in je edini dovolj močan, da bi uveljavil sistem ekološke askeze, ki je nujen za preživetje. Delavski razredi v kapitalističnih državah morajo izpeljati revolucije, da bi ustvarili tako družbo. Harichov »ekostalinizem« ima svojo inačico v »ekofašistični« avtoritarni ekološki državi, kakršno si je zamislil krščansko-demokratski poslanec Herbert Gruhl, ki je svojo knjigo **Planet je oropan** objavil prav tako leta 1975.

Ta prvi val levičarskega ekološkega mišljenja je sprožil štiri različne pristope, ki so imeli vsi precejšen vpliv na nadaljnje delo na tem področju. Drugi val, ki je kmalu sledil, je bil odločilen za »ekosocialistična« stališča zasnovana na Enzensbergerjevem zgodnjem prispevku.

Ta stališča so bila podvržena hudi kritiki tradicionalnih socialističnih avtorjev, Kadejevih privrženecv, začenši od objave knjižice **Anti-Enzensberger** leta 1974 (Krusewitz/Kade, 1974). Manj vplivna sta bila Ronge in Harich. Ronge je zagovarjal tezo, da levica ne bi smela korakati na čelu ekološkega gibanja, vendar kliči po ločitvi leveice od ekološke politike, ki jih je povzročil tudi Mattick (1976), nikakor niso ponehali.

Harichovo stališče je bilo podvrženo hudi kritiki, kar je bilo pričakovati s strani tradicionalnih socialističnih pristopov zaradi iskanja poglavitnega vzroka v industrijski družbi kot taki in ne samo v njeni kapitalistični obliki (Mattick, 1976) kot indeterminističnih ekosocialistov, ki zagovarjajo »ekološko diktaturo« podobno Herbertu Gruhlu. Ta razprava je ostala na akademski ravni, vendar je pridobivala na pomenu v času ustanavljanja stranke Zelenik.

Naproti »ekološkemu socializmu«: 1976–1982

Pojav jedrskega vprašanja v Nemčiji je imel pomemben vpliv na drugi val levičarskega gibanja za zaščito okolja. Do leta 1975 so glasovali, ki so razglšali »meje

rasti« že precej pojenjali, prav tako se je zmanjšala privlačnost tradicionalnih ekoloških vprašanj kot populacijska eksplozija ali pa omejenost naravnih virov. Spopadi med policijo in kmeti, ki so zasedli kraj, kjer naj bi stala jedrska elektrarna, v jugozahodnem delu Zahodne Nemčije, so sprožili pomembno politično protestno gibanje in tako združili različne dele Nove Levice. Ekološka vprašanja, ki so se pojavila kot nekaj novega in na katera je levica morala reagirati, so sedaj v ospredju. V političnem smislu je bilo prav to protijedrsko gibanje tisto, ki je obdržalo pri življenju ekološko vprašanje in ki je postalo jedro »zelenega« gibanja zgodnjih 80 let.

Prvi »ekosocialistični« pristop, če ne upoštevamo Harichovega »ekostalinizma«, je predlagal Carl Amery v svoji knjigi **Narava kot politika: Ekološka usoda človeštva** (1976). Amery je predlagal nekakšen »ekološki materializem«, nekakšno kombinacijo Marksove kritike odtujevanja in destruktivnih lastnosti industrializma in ekoloških principov majhne proizvodnje in »majhnih mrež« z znanimi posledicami v družbi in okolju. V svojem obširnem zgodovinskem pregledu Amery zasledi korene centralističnega industrializma v antropocentrizmu in imperialističnih antičnih ekonomij zraslih na suženjstvu. V korist ekološkega preživetja in odprave odtujenosti je treba »nemudoma uničiti industrijski sistem za vsako ceno«.

Ameryjeva knjiga pomeni začetek naraščanja zanimanja za »alternativno tehnologijo« in družbene kritike industrializma. Knjige Illicha, Gorza, Schumacherja, Mumforda in pozneje Davida Dicksonsa in Amory Lovins so objavili v Nemčiji, kjer so postale zelo vplivne.

Knjigi Carla Ameryja **Narava kot politika** sledi pomembna študija Tehnika in oblast (1977) Otta Ulricha (1977). Ulrich se v tem delu podaja v analizo vpliva kapitalizma na znanost in tehnologijo. Popolnoma je razočaran nad tradicionalnim marksističnim nazorom, da sta znanost in tehnologija kot taka nevtralna ter daje odvisno od načina njune uporabe ali bodo posledice produktivne ali destruktivne. Vendar po Ullrichovem mnenju obstaja »tendenco po strukturni sorodnosti« med kapitalizmom in znanostjo ter tehnologijo. Oba slepo sledita istim razvojnim principom visoke delitve dela, atomizacije, partikularizacije, kar ima za svojo posledico anarhijo posameznih enot (znanstvenih strokovnjakov in individualnega kapitala) ki sledijo lastni, ozko definirani racionalnosti. Zatorej ni potrebno, da bi bili kapitalistični proizvodni odnosi vsiljeni znanstvenemu in tehnološkemu sektorju.

Namesto tega Ulrich zahteva »razne tehnike«, nekakšno »alternativno tehnologijo«, ki bi bila majhna po obsegu, decentralizirana in bi imela neznaten in predvidljiv vpliv.

Neposredno prizorišče socialnih nasprotij, kjer se je razpravljalo o glavnih tehnoloških odločitvah, je zadevalo energetske tehnologije. Jedrska energija je postala simbol za veliko širšo bolezen kapitalističnega industrializma. Vrsta avtorjev je zavzeto zagovarjala nasprotovanje jedrski energiji kot taki v socialističnih okvirih. Stefan Lob (1977) smatra, da je jedrska energija lastna centralističnemu, zatiralnemu kapitalističnemu sistemu. Kitzmüller (1977, 1978) in Mez (1978) pojmuje znanost in tehnologijo kot potencialno destruktivni sili, jedrsko energijo pa kot pojav, ki najbolje osvetli naraščajočo destruktivno lastnost tako imenovanih proizvodnih sil. Otto Ulrich je v svoji drugi knjigi **Svetovni standard: V cul-de-sac industrijskega sistema** (1979) dvignil to analizo na bolj abstraktno raven. Tukaj je Ulrich skoval naziv »cul-de-sac tehnologija«, ki pomeni tehnologijo, katere bistvo je opredeljeno s kapitalističnimi proizvodnimi odnosi in ki ga zatorej ni moč v proizvodnem smislu uporabiti v socialistični družbi. Cul-de-sac tehnologije so za Ulricha vse tiste tehnologije, katerih vpliv ostane nepredvidljiv in

čigar destruktivni potencial lahko potemtakem prekosi njihov proizvodni učinek. Na enem mestu gre Ulrich celo tako daleč, da napeljuje na misel, kako se industrializem s svojo nujnostjo razvoja v skladu z »Veliko industrijo«, z naraščajočim centralizmom, atomizacijo posameznika ter nepredvidljivimi posledicami za ves svet lahko v celoti pojmuje kot determinativ kapitalističnih proizvodnih odnosov, kar pomeni nezdružljivost socializma in industrijske družbe. Vendar pa na drugem mestu zagovarja predvidljivost v oceni posameznih tehnologij, čeprav poudarja možnost strukturne nezdružljivosti med industrializmom in socializmom.

Vsekakor gre Rudolf Bahr še dalj. V svoji knjigi **Socializem in preživetje**, zbirki govorov in članov objavljenih v angleščini leta 1982, Bahr pojasni svoje stališče, ki je v prid scenarijem ekološkega sodnega dne iz 70. let in se zaobljubi radikalni strategiji »enostranske industrijske razorožitve«. Tak ukrep bi nujno pripeljal do zmanjšanja življenjskega standarda, ki bi ga moral »prenašati« delavski razred. V tem je enakega mnenja kot npr. Herbert Gruhl. Bahr v celoti zavrača industrializem in zagovarja temeljito zoperstavljanje le temu.

Medtem ko so Amery, Ulrich in drugi kombinirali radikalne ekološke z utopiističnimi socialističnimi idejami neodvisnih in majhnih skupnosti po obsegu z ustreznimi tehnologijami, obstaja še drugačen način mišljenja, ki nadaljuje tradicije reformističnega socializma. Johann Strasser, vodilni član SPD – jevih »Mladih socialistov« sprejema v svoji knjigi **Prihodnost demokracije: Omejevanje razvoja – omejevanje svobode?** (1977) osrednje argumente radikalnih ekologov, kar zadeva destruktivne lastnosti nadaljnje industrijske ekspanzije. Strasser je zaskrbljen predvsem zaradi možnih družbenih posledic, tudi po njegovem mnenju, v zvezi z nujno transformacijo v družbo brez industrijske rasti. Poskuša pokazati, da je tako transformacijo mogoče doseči brez avtoritarnih ukrepov, ki so se jih bodisi bali ali pa zagovarjali številni avtorji (Gruhl, Harich; Garret Hardin in Robert Hailbronner v ZDA; Edward Goldsmith v Veliki Britaniji). Strasser po drugi strani zagovarja program strukturne reforme z zvišano družbeno in zmanjšano privatno porabo, preporazdelitev bogastva in uvedbo nove kvalitativne rasti. V eni poznejših knjig **Prihodnost razvoja: Socializem in kriza industrializma** (1981), skupaj s Klausom Traubejem Strasser dopolni stališče strukturnih reform z vsemi koncepti »cul-de-sac tehnologij«, alternativne tehnologije in »majhnih mrež«, kar je imelo za posledico njegovo svojevrstno skovanko ekosocializem. Strasser in Traube ne gresta tako daleč, da bi predlagala popolno odpravo industrijske družbe, pravzaprav menita, da je cela vrsta »Velikih industrij« nujno potrebna. Njuno pojmovanje ekosocializma je zatorej videti kot vzorec reformirane industrijske družbe s cul-de-sac tehnologijami, v katerih je odpravljena jedrska energija nadomeščena z alternativnimi tehnologijami in za katero je značilna večja naslonitev na majhna in srednja podjetja kot del ekonomske decentralizacije.

In končno, kako tradicionalni socialistični zagovorniki reagirajo na pojav ekosocializma? Bila je objavljena cela vrsta kritik vseh mogočih avtorjev od Ulricha do Strasserja, ki zagovarjajo odlike centralno planirane industrijske družbe. Večina teh argumentov je v skladu s tistimi, ki sta jih zagovarjala Kade in drugi: trdijo, da nista tehnologija in industrializem tisti, ki ustvarjata ekološke probleme, ampak njune zgodovinske oblike. Kar zadeva npr. jedrsko energijo, cela vrsta avtorjev trdi, da jedrska energija kot taka ne ustvarja problemov v zvezi z varnostjo, temveč samo uporaba te tehnologije pod pritiskom dobičkanosnih lastnosti kapitalistične ekonomije. (Bufe/Grumbach, 1979; Steinhaus/Heimbrecht, 1979; Grumbach, 1980). Ulricha so kritizirali zaradi njegovega zanemarjanja sproščevalnega pomena »Velike industrije« in za nekakšen »malomeščanski« zanesenjaški pristop (Materialeien zur 1. Sozialistischen Konferenz, 1980). Stras-

serja so napadli z marksističnoleninističnega vidika zaradi njegove buržoazne ideologije, ki je v prid zakoniti kapitalistični vladavini (Eckert, 1978). Bolj intelektualni pristop kritizira celotno politiko Zelenih z obrazložitvijo, da bi decentralizacija privedla do kaosa v kapitalistični družbi v ekonomskem in ekološkem smislu, kar bi se dalo popraviti samo z določeno stopnjo centralističnega planiranja. (Menard/Bischoff, 1980).

Vsa ta paleta ekosocialističnih pristopov in kritik le teh v grobem pokriva vse oblike levičarskega gibanja za varstvo okolja pri Zelenih, SPD, Nemški komunistični partiji (DKP) in raznih obrobni skupinah. Levo usmerjeni v SPD-ju sledijo Strasserju in Traubeju, medtem ko se en del oklepa tradicionalnih pristopov. Zeleni so razbiti v frakcije; nekateri, bolj pragmatični deli, bi lahko simpatizirali s postopnim reformističnim pristopom. Drugi spet vztrajajo na korenitem zoperstavljanju industrializmu kot takemu. Skrajna pozicija znotraj stranke je zastopana z Bahrovim stališčem.

Ocena: problem transformacije

Kakšna je vrednost in pomen te široke palete ekosocialističnih stališč? Ena od implicitnih sodb o vrednosti, ki je značilna za ta referat, je vsekakor tista, ki poudarja pomembnost tematike, s katero se ukvarjajo. Razne verzije, ki so poimenovalne kot tradicionalna socialistična stališča, ne upoštevajo dovolj ekoloških problemov. Taka ocena pa ne pomeni, da so obstoječi ekosocialistični pristopi v tem smislu zadovoljivi.

Bistveni problem vseh teh pristopov je sledeči: Kako doseči transformacijo v zaželeno ekološko socialistično družbo? Nobeni od teorij se ni posrečilo odgovoriti na to življenjsko vprašanje.

Amery in Ulrich ne zmoreta identificirati zgodovinskega subjekta družbene transformacije, ki jo pojmujeta kot nujno. Ulrich je leta 1977 z veliko upanja končal poglavje o »alternativni tehnologiji«. Vendar, ali ne pomeni njegova teorija velikih industrijskih megamašin zatiranja ali integracije takih alternativ?

Prav tako se mora pristop postopnih reform soočiti z vprašanjem kako bo obstoječa megamašina dovolila nastop teh strukturnih preobrazb, katerih namen je oropati njene moči. Še eno kritično vprašanje je očitno: kako ekološko reformistična vlada zaobljubljena tako kontradiktornim ciljem kot je zmanjšana industrijska rast, vzdrževanje nacionalne blaginje in decentralizacija oblasti sploh lahko shaja? Menard in Bischoff poudarjata, da so Zeleni proti stolpnicam in nadaljnem širjenju urbane aglomeracije, želijo zmanjšati število delovnih ur brez proporcionalnega zmanjšanja mezd in obsega splošne blaginje in hkrati zapreti glavne industrijske sektorje. Ena izmed rešitev bi vsekakor lahko bila v uvedbi nižjih mezd, življenjskega standarda in zmanjšanju državne socialne podpore. Vendar se tudi taka vlada ne bi mogla dolgo obdržati in bi ustvarila pogoje za »močno« avtoritarno ekološko vlado, kakršno so predlagali številni pisatelji. Kar bi reformist zatorej potreboval je visoka stopnja skupnega konsenza o sprejetih ukrepih.

Kako priti do takega konsenza? Argumenti za popolno ekološko preobrazbo, ki so jih veliko propagirali v zadnjih desetih letih, očitno niso imeli takega učinka. Eden izmed načinov, kako se rešiti iz težav, bi bil vpliv ekološke katastrofe. Na začetku 70. let je bilo videti, kakor da imajo nekateri ekologi določene slutnje o tem, da je ekološki propad skoraj neizbežen. Ta občutek je že precej splahnel,

in razen izmenjave jedrskega orožja ni videti, da bi bil svetovni ekološki polom kaj zelo verjeten. Kar bi bilo bolj verjetno, so omejene katastrofe ali skoraj katastrofe kot npr. Three Mile Island. Taki dogodki bi prav gotovo sprožili zahteve javnosti po prepovedi določenih cul-de-sac tehnologij, kot je to jedrska energija. Za strukturno reformo industrializma pa bi bile verjetno potrebne dosti večje katastrofe.

Po drugi strani pa bi lahko omejene katastrofe namesto reformističnih rešitev pripeljale k vsiljevanju nekakšne ekološke diktature, le ta pa bi razvila lasten momentum, da bi si zagotovila oblast v prihodnosti. Prav zaradi možnosti takega izida ni prav nič privlačno računati na dobredejni vpliv, ki ga ima lahko ekološka katastrofa.

Za sedaj perspektiva za nekakšno ekosocialistično transformacijo ni videti prav nič obetavna. V zelenem gibanju vidim predvsem defenzivno gibanje, ki poskuša ohraniti in vzdrževati tiste alternative in vrednote, na katerih naj bi zgradili boljši svet. Če in kako bo do te ekosocialistične družbe sploh prišlo je odprto vprašanje, na katero je mogoče odgovoriti samo z vzdrževanjem identitete gibanja in prepuščanjem dogodkom, ki jih s seboj prinaša prihodnost.

Yvette Lucas

Delovni razvoj tehnologije nas je pripeljal v znanstveno-tehnično revolucijo. Avtomatizacija v industriji ter uporaba elektronskih računalnikov v upravljanju, robotovodstvu, komercialni in administraciji sta že sedaj pomembna dejavnika, ki pa sta sposobna le hitrejšega razvoja. Pojav mikro procesorjev med drugim sprosta razvoj novih aparatov, ki lahko hitro in radikalno spreminjajo vsebino proizvodnega dela.

Uporaba avtomatizacije in njenega pomena v smislu globalnih družbenih procesov ne moremo obravnavati izven družbeno-ekonomskega konteksta. Od tega družbeno-ekonomskega konteksta, to je od družbene strukture, je odvisen tudi vpliv avtomatizacije na človeka. Po drugi strani avtomatizacija izhaja iz proizvodnega procesa, torej jo je potrebno jasno opredeliti v njenem teoretičnem okolju.

1 Avtomatizacija - delovni proces in proizvodni odnosi

Številne definicije (ne le marksistične) opredeljujejo avtomatizacijo kot kvalitativno novo stopo v odnosu človeka do proizvodjalnih sredstev.¹ Če želimo razumeti dejanski pomen in naravo avtomatizacije, jo moramo gledati v odnosu do

¹ V. J. L. CRISTO - Avtomatizacija opazila, mednarodna konferenca, WASHON, D.C., 1964. - R. B. RICHARDS - Avtomatizacija, PARIŽ, Publikacija OECD 1965 - avtomatizacija delovne silnice, študija o delovni sili, PARIŽ, 1964.

² V. J. L. CRISTO - Avtomatizacija opazila, študija o delovni sili, PARIŽ, 1964. - R. B. RICHARDS - Avtomatizacija, PARIŽ, 1965. - Y. LUCAS, Zakoni in pomeni avtomatizacije, študija o delovni sili, PARIŽ, 1964. - R. B. RICHARDS, Avtomatizacija in delovna sila, PARIŽ, 1964.

Avtomatizacija in kapitalistični proizvodni odnosi

Yvette Lucas

Sodobni razvoj tehnologije nas je pripeljal v znanstveno-tehnično revolucijo. Avtomatizacija v industriji ter uporaba elektronskih računalnikov v upravljanju, računovodstvu, komerciali in administraciji sta že sedaj pomembna dejavnika, ki pa sta sposobna še hitrejšega razvoja. Pojav mikro procesorjev med drugim omogoča razvoj novih aparatov, ki lahko hitro in radikalno spreminjajo vsebino proizvodnega dela.

Uporabe avtomatizacije in njenega pomena v smislu globalnih družbenih procesov ne moremo obravnavati izven družbeno-ekonomskega konteksta. Od tega družbeno-ekonomskega konteksta, to je od družbene strukture, je odvisen tudi vpliv avtomatizacije na človeka. Po drugi strani avtomatizacija izhaja iz proizvodnega procesa, torej jo je potrebno jasno opredeliti v njenem teoretičnem okolju.

I Avtomatizacija – delovni proces in proizvodni odnosi

Različne definicije (ne le marksistične) opredeljujejo avtomatizacijo kot **kvalitativno** novo etapo v odnosu človeka do proizvodjalnih sredstev.¹ Če želimo razumeti dejanski pomen in naravo avtomatizacije, jo moramo gledati v odnosu do

1 Ge J.H.G. CRISPO – Avtomatizirana opravila, mešana severnoameriška konferenca, WASHINGTON D.C., 8. 10. 1964. Sklepno poročilo, PARIZ, Publikacija OECD 1965 – »Avtomatika namožeča določene človeku lastne procese«.

Gl. tudi P. BOCCARA o industrijski revoluciji v 18. stol. in njenem nadaljevanju do avtomatizacije – La Pensee, št. 115 junij 1964. – R. RICHTA, Civilizacija na razpotju – Y. LUCAS, Zakoni in stroji, Puf. Pariz, 1974.

dveh samostojnih in obenem medsebojno odvisnih konceptov; delovnega procesa in proizvodnih odnosov. Ta dva pojma navaja Marx v opisu dela: »(. . .) vedno ima dvojni značaj: po eni strani predstavlja racionalno in stvarno delovanje človeka v naravi, ki ga obkroža, z namenom pridobivanja proizvodov za zadovoljevanje njegovih ciljev in potreb; po drugi strani se ta proces vrši v določenem kontekstu družbeno-ekonomskih odnosov, proizvodnih odnosov, ter tako vsakokrat vsebuje specifično obliko odnosov med ljudmi v proizvodnji, točno določene oblike lastništva in dominacije: podrejenosti ali enakopravnosti.

Prvi vidik te definicije se nanaša na to, da **delovni proces** pojmuje kot **absolutni proces**, kot naravni in nujni pogoj za človekov obstoj, neodvisen od vseh oblik družbenih odnosov in hkrati skupen vsem. Gre torej za **dejavnost**, ki jo človek **opravlja v naravi**, da bi le-to **spremenil v smislu zadovoljevanja svojih potreb**. Mesto človeka, subjekta dela, se v naravi spremeni na vsaki kvalitativno novi stopnji razvoja delovnih sredstev.²

Marxova analiza industrijske revolucije nam pove, da je pri prehodu od orodja k stroju glavno vlogo odigrala **objektivizacija delovne (ali tehnološke) funkcije**.³

Pri tem je človek ostal glavni dejavnik proizvodnje, saj je ohranil funkcijo kontrole: s pomočjo svojih čutil je zaznaval odstopanja od norm v poteku tehnološkega procesa in je vanj po potrebi direktno posegal. Pozneje se je v proizvodnji pojavila potreba po regulacijskem in kontrolnem sistemu, ki bi bil mobilnejši in preciznejši od človeških organov. Na ta način je prišlo do **novega kvalitativnega skoka in objektivizacije še ene bistvene funkcije, namreč kontrole, regulacije in vodenja: to je faza avtomatizacije proizvodnje**. Razvoj kontrolnega in upravljalnega sistema je s tem **dosegel novo kvalitativno fazo**, ko se okrog retroakcije ali tehnološki proces ne sklene v človeku, temveč v **komandni plošči**, ki je vključena v proizvodno celoto in opravlja korekcije in **regulacije**, zadnjo neporedno funkcijo človeka. Pojav kibernetičkih naprav je omogočil realizacijo računalniške in komandne tehnike odločilnega pomena, saj predstavlja **pričetek novega univerzalnega ciklusa v razvoju delovnih sredstev, ki poslej lahko prevzemajo določene funkcije človeških možgan**. Novi stroji, zlasti avtoadaptativni sistemi, so sposobni preseči okvir predpisanega programa, da bi dosegli optimizacijo proizvodnje (končni cilj, ki jim ga je postavil človek). »Sinteza tovrstnih avtomatov ustvarja neomejene možnosti prenosa intelektualnega dela na umetne sisteme, vključno z logičnim mišljenjem, od fleksibilnega upravljanja neposredne proizvodnje, kot pri človeku, do avtomatskega oblikovanja optimalne strategije organizacije tehnološkega procesa v celoti.«⁴

Kvalitativni razvoj delovnih sredstev od nižjega na višji nivo ne spreminja le mesta in vloge neposrednega proizvajalca v tehnološkem procesu, ampak tudi intelektualizira njegovo delo, s tem da iz njega eliminira vse funkcije, ki ga ne karakterizirajo kot misleče bitje . . . Objektivizacija proizvodnje ni torej nič drugega kot progresivna, logična in nujna težnja po intelektualizaciji dela, po njegovih **avtentično humanih oblikah**. Kot pravi Marx, je delo na višjih stopnjah tehnične-

2 Prikaz teh stopenj najdemo v delu S. TOVMASSIANA, *Filozofski problemi dela in tehnike*, Moskva 1976. TOVMASSIAN navaja, da kvalitativne faze tehničnega napredka (zgodovinske etape razvoja dela) ustrezajo trenutkom, ko je človek prenesel na delovno sredstvo določene svoje funkcije, ki jih je do tedaj opravljal sam, to se pravi, da se funkcije prenesejo od subjekta na subjekt. Obče poznane funkcije delovnega procesa so: funkcija **planiranja** ali **definiranja ciljev**, **pogonska ali energetska funkcija**, **delovna ali tehnološka funkcija** (po Marxu delo v pravem pomenu besede), **logična funkcija**. Temu bi lahko dodali še funkcijo prenosa, vendar ta ni osnovna in univerzalna kot so ostale.

3 Kapital, I. knjiga (MANTOUX P. *Industrijska revolucija 18. stoletja*, ponatis – Pariz 1959) BOC-CARA P. – op. cit.

4 TOVMASSIAN, op. cit.

ga razvoja, npr. v materialni in proizvodni bazi komunizma, napor človeka, ki se ne pojavlja kot na neki način ukročena naravna sila, ampak kot **subjekt, ki posega v proizvodni proces usmerjajoč naravne sile in ne kot sama naravna sila.**⁵

Sedaj, ko smo pomen avtomatizacije opredelili kot kvalitativno dejstvo v objektivizaciji delovnega procesa, jo moramo postaviti še v zgodovinski kontekst proizvodnih odnosov.

Odnos med avtomatizacijo, to je materialno bazo v obdobju znanstveno-tehnične revolucije, in proizvodnimi odnosi je funkcija razvoja celokupnosti proizvodnih sil, v okviru katerih se avtomatizacija razvija.

Proizvajalne sile imajo torej dvojno naravo, kar je posledica dejstva, da na eni strani **izhajajo iz delovnega procesa, ki prerašča okvire proizvodnih načinov, na drugi strani pa iz njihovih notranjih razmerij s proizvodnimi odnosi.** Ta dva vidika moramo vedno upoštevati. Glede slednjega moramo razumeti, da se v danem proizvodnem načinu uresničujeta istočasno razvoj proizvodnih sil in njihovo neprestano vplivanje na razvoj proizvodnih odnosov. V bistvu gre za stalno dialektiko med proizvodnimi odnosi in proizvodjalnimi silami. V kapitalističnem proizvodnem načinu ta dialektika spreminja in širi materialne proizvodjalne sile, kar jih postavlja v protislovje z obstoječimi proizvodnimi odnosi. Na drugi strani se ustvajajo pogoji, da se okvir proizvodnih odnosov razklene in odpre pot revolucionarni preobrazbi družbe. Na tej teoretični osnovi nam analiza dejanske situacije današnje dobe jasno pove, da s tega stališča ne moremo govoriti o strogem determinizmu. Tehnološki razvoj jo razmeroma isti v vseh industrijskih deželah (tudi manj razvite dežele so sposobne hitro sprejemati nove tehnologije – ovire pri tem niso tehnološke narave). Kljub temu v teh deželah obstajajo različni ekonomski in družbeni sistemi: so dežele, kjer je politična in socialna revolucija prehitela tehnološko. (To ne pomeni, da v taki deželi ni bilo protislovja med proizvodnimi odnosi in proizvodjalnimi silami). S tega stališča lahko rečemo, da se nahajamo na križpotju: na področju znanstvenih in tehničnih dognanj so podani vsi pogoji za temeljito preobrazbo proizvodnega procesa, družbeni (vključno s človeškimi) in ekonomski pogoji pa še niso dozoreli za izvedbo takšne popolne preobrazbe, pa naj gre pri tem za kapitalistične ali socialistične družbe.

Edini namen te navedbe je prikaz časovnega prepada med uporabo tehnologije in družbeno-ekonomskim kontekstom, na drugi strani pa negacija ozkega in absolutnega determinizma, ki bi pogojeval enovitost razvoja tehnologije in pojava socializma. Drugače povedano, čeprav **narava proizvodnih odnosov lahko bodisi zavira ali pospešuje uveljavljanje avtomatizacije in razvoj znanstveno-tehnične revolucije, se nič ne spremeni samo po sebi, zlasti kar zadeva razvoj družbenih možnosti in posledic za uveljavitev osebnosti delavcev, ki jih danes skrivajo v sebi nove oblike razvoja in organizacije proizvodnje.**

Predno preidemo na posledice avtomatizacije v družbi, ki jo proučujem, torej v razviti kapitalistični družbi, spregovorimo o konkretnih učinkih avtomatizacije v proizvodnem procesu. Z drugimi besedami, spregovorili bomo o fizionomiji avtomatiziranih proizvodnih sistemov.⁶

5 Ob rob te splošne sheme lahko postavimo naslednje tri ugotovitve: a) pomen kvalitativnih skokov in njihova natančna karakterizacija ne izključujeta številnih kvantitativnih sprememb; b) objektivizacija delovnega procesa označuje le dva osnovna prehoda: od ročnega orodja k stroju in od stroja k avtomatu, kar pomeni, da več zgodovinskih načinov proizvodnje spada v isto etapo objektivizacije delovnega procesa; c) zlasti v začetni fazi pojav nove etape ne odpravi oblik iz prejšnjih obdobj: zaradi tega lahko srečamo v okviru iste proizvodne celote rokodelske, mehanizirane in avtomatizirane oblike, ki se dopolnjujejo pri realizaciji določenega proizvoda.

6 Te sisteme opisujem v svoji knjigi *Zakoni in stroji*, P.U.F., Pariz 1974.

II Tehnične značilnosti avtomatiziranega dela

1) Prva obdobja avtomatizacije

Povzemimo globalni opis Pollocka:

»Osnovni princip avtomatizacije je integracija dotlej nepovezanega parcialnega procesa proizvodnje v proces, ki povezuje delovne stroje pod vodstvom elektronskih naprav«. Ta definicija avtomatizacije razlikuje:

- 1) združitev navadno ločenih proizvodnih sektorjev v kontinuiran cikel, v katerem izdelek niti enkrat ne pride v človeške roke (integracija);
- 2) uporaba retroaktivnih naprav, ki delujejo pod človekovim nadzorom (tehnologija avtomatske regulacije);
- 3) razvoj računalnikov (tehnologija računalnikov).

V praksi proizvodnja v avtomatiziranem obratu zajema:

- materialni proizvodni proces, ki je teoretično samostojen (samostojnost omogoča bodisi sistem zaporednih avtomatov, analogni mehanizmi regulacije, ali elektronski računalnik);
- skupina delavcev, katerih naloge se delijo v pripravo, nadzor in vzdrževanje.

Uvajanje avtomatizacije v industrijo med drugim povleče za seboj:

- vedno večjo kompleksnost materialnih proizvodnih celot;
- ločeno vodenje, ki jo avtomatizacija olajšuje, često pa pogojuje: delavci imajo vedno manj stika z delovno materijo. Njihova opravila se često opravljajo brez rokovanja (nadzor), realizacijo se lahko po zaslugi pošiljanja sporočil: stroj dobi navodila v šifrirani obliki. V vseh teh primerih induktivni elementi človekovih dejanj niso več neposredno stanje materije ali materiala, temveč informacije, ki ta stanja tolmačijo in ki jih delavci dobijo v skladu z v naprej postavljenim programom;
- potrebo po programiranju samostojnega materialnega sistema tovarniške proizvodnje, ki daje nove razsežnosti delovnim funkcijam tovarniške proizvodnje v pravem pomenu besede.

Avtomatizacija je brez dvoma fenomen v razvoju. Zaradi tega se omenjene značilnosti lahko pojavljajo v zelo raznolikih oblikah. Samostojnost nekega sistema lahko dosežemo s številnimi tehničnimi kombinacijami, ki se razlikujejo po zasnovi in naravi, dosežejo pa isti rezultat glede na odnos med materialno proizvodno celoto in skupino delavcev.

Obratno imajo lahko primerljivi, celo identični tehnični sistemi za delavca, ki jih upravlja, različno fizionomijo glede na končni cilj, obratovanje in naloge, ki so dodeljene proizvodjalnemu osebju.

Po drugi strani so kriteriji za klasifikacijo funkcija stališča, s katerega določeno stvar osvetljujemo. Kriteriji konstruktorjev so različni od kriterijev instalaterjev in uporabnikov. Pri tem zadnja skupina ni homogena: vodilno osebje, neposredni delavci, računovodske in upravne službe ne zahtevajo niti istih podatkov niti istih rezultatov. Kljub tem opaznim pojavnim razlikam lahko ugotovimo, da avtomatizacija industrijskih proizvodnih procesov v podjetju povzroči reorganizacijo opravil delavcev, prestrukturiranje delovnih sektorjev, ki morajo prispevati v novih oblikah k pripravi, organizaciji in kontroli tovarniške proizvodnje modifikacijo tekočih opravil tovarniške proizvodnje v funkciji zgoraj omenjenih nadel.

2) Nove usmeritve v razvoju avtomatizacije

Nove usmeritve v razvoju avtomatizacije se gibljejo vzdolž dveh osnovnih osi: na eni strani se pojavlja zamisel o **generalizaciji informacijskega procesa v družbi kot celoti** (ki lahko preseže nacionalne meje pod pogojem, da obstaja razvita

mreža telekomunikacij in podatkovnih bank); na drugi strani smo na industrijskem nivoju priča razvoju robotike, kot sredstvu ki omogoča zamenjavo prejšnjih sistemov velikih dimenzij s priročajšimi napravami, s pomočjo katerih človek lažje obvladuje avtomatizirane procese.

– **Ideja o globalni informatizaciji (računalizaciji)** je zelo razširjena in o njej se trenutno mnogo razpravlja. V kapitalističnih družbah se ujema z idejo o uveljavljanju in generalizaciji menežerskih tehnik ter o možnosti njihovega transferja na enak način, kot se prenašajo proizvodne tehnike. Tudi ta intenca temelji na splošni težnji po odpravljanju meja med menežmentom in proizvodnimi tehnikami (težnji, ki jo vzpodbuja uporaba elektronskih računalnikov in z njimi povezanih metod). To težnjo krepi po drugi strani dejstvo, da le majhno število ljudi, ki odločajo (vlada, direkcije in lastniki multinacionalnih podjetij), dejansko obvladuje vse te tehnike. To lahko vodi k racionalizaciji in še večjemu združevanju proizvodnje in trga. Ta usmeritev izraža na spektakularen način publiciteta tehnike in inovacij na področju informatizacije (računalizacije), katere moč se pomnoži, kadar jo povežemo s številnimi možnostmi telekomunikacij. Po drugi strani ista težnja sugerira tudi idejo o »informatijski oblasti«, ki je lahko istočasno avtoritativna, toga in tehnokratska, kar sproža številne reakcije.

– **Industrijske raziskave avtomatike in napredovanje robotike**

Kljub vsemu razvoj tehnike prinaša druge možnosti: npr. odkritje mikroprocesorjev in njihova uporaba omogoča decentralizacijo moči in delno uporabo računalniške tehnike s strani laikov.

Na področju industrijske avtomatike se je pojavila cela generacija pomembnih naprav relativnih dimenzij. Zahvaljujoč se uporabi elektronike, fotocelic in laserjev, je moč združiti specifičnost z adaptibilnostjo: gre za naprave, ki lahko prepoznavajo obliko, odločajo o potrebnih delovnih operacijah in jih tudi izvajajo. Te naprave odpirajo neslutene možnosti. Vendar pa obstaja strah, da za človekovo delo ne le predstavljajo takšnega napredka, kot bi želeli. Vse je odvisno od načina njihove uporabe.

Z ozirom na to, da kompleksno tehniko avtomatike lahko razbije na relativno enostavne naprave, robotika dejansko predstavlja nevarnost parcializacije avtomatike in s tem pojava novih taylorističnih sistemov.

III Izkoriščevalski odnosi in delo

Uporaba avtomatike se ne more izogniti vplivu proizvodnih odnosov, ki so v konkretni kapitalistični družbi izkoriščevalski.

Nasproti pogojem uporabe avtomatike v industriji, ki so pod vplivom dinamike prekomerne akumulacije kapitala in ekonomske krize, je postavljena omejenost produkcije-reprodukcije delovne sile. Povezani so torej s težnjo kapitala po intenzifikaciji in prekomernega izkoriščanja živega dela. Ta zadnja težnja v deželi kot je Francija zastruje razredni boj, ki poraja nova nasprotja in napetosti znotraj odnosa delodajalec/delojemalec in nove načine obnašanja, ki naj bi odpravili te napetosti.

Od vseh teh nepravilnosti je za delavce pomembno predvsem to, da je avtomatika **sredstvo, s pomočjo katerega kapital povečuje svoj dobiček.**

1) Tehnološke inovacije in donosnost kapitala

Kapitalizem teži k temu, da princip avtomatike reducira na enostavno dodajanje novih tehničnih postopkov, ali pa na novo razporeditev že znanih postopkov.

Uporaba novih tehnik je često omejena le na izbiro nekaterih inovacij. Inovacija je torej le tisti del tehnoloških zmogljivosti, ki na koncu doseže poslovni uspeh – ta poslovni uspeh v bistvu sestavlja tako imenovano »družbeno priznano koristnost novosti.⁷ Dejansko »definicija tehnološke inovacije (..) vsebuje **poslovni uspeh proizvoda ali postopka**, kriterij, ki loči inovacijo od navadne tehnične ustvarjalnosti (..)«.

Očitno še vedno obstaja določeno podcenjevanje vse prostranosti vsakovrstnih pritiskov in ovir, ki jih družbeno-ekonomski sistem postavlja penetraciji tehničnih novosti, ovire in pritiski, ki vršijo **selekcijo tehnoloških inovacij**⁸ Delavci niso seznanjeni s to selekcijo, soočajo se le z izbranim. Zelo pogosto se ne zavedajo možnosti, ki obstajajo na nivoju ustvarjalnosti. Vloga sredstev obveščanja, ki širijo določene protiznanstvene vizije ali več pozornosti posvečajo nepomembnim napravam kot resnemu znanstvenemu delu, še bolj prekrivajo realnost tehničnih možnosti. Pomanjkljivosti, ki jih prinaša omejevanje tehnoloških inovacij, še povečuje pojav zaprtih tehnoloških verig, ustvarjajoč odvisna tržišča, kjer se krepi moč monopolov nad tehnološkimi verigami.

»Ta strategija 'zaklepanja' sterilizira velike sektorje znanstvenega in tehničnega delovanja in pokaže vso škodljivost sistema, ki odvrta znanost in njeno uporabo od resničnih zmožnosti⁹. Poleg tega, v primeru **transferja tehnologije** prihaja do prenosa le selekcioniranih tehnoloških verig, in sicer s strani kapitalističnih podjetij; na ta način so deželam sprejemnicam tehnologije vsiljene tehnike, ki niso nujno ekonomsko upravičene niti prilagojene njihovim potrebam.

Te usmeritve kažejo, da kljub optimističnim razpravam, ki vidijo v novih postopkih, kot so miniinformatika, mikroprocesorji, telematika itd., rešitev problemov pogojev dela, delitve dela in demokracije, te tehnike veljajo le toliko, kot velja njihova uporaba. Isto velja za informatiko: namesto da bi vzpodbujali njen razvoj v smislu reševanja kompleksnih problemov integrirane industrijske avtomatizacije, se njeni upravljalci podrejujejo »managerskim« sistemom, instrumentom moči in centrom odločanja, kakor tudi vsemogočnemu bančnemu sektorju, ki neposredno upravlja finančni kapital za industrijske delodajalce. Kapitalisti vsiljujejo delavcem idejo, da so novi pritiski, ki so jim izpostavljeni, posledica novih tehnik, predvsem ko v resnici ni nič drugega, kot še **bolj učinkovito sredstvo za ustvarjanje presežne vrednosti**. Zaradi tega imamo dve protislovni težnji v organizaciji dela: bodisi večja parcializacija; vedno povezana z intenzifikacijo delovnega ritma, ali pa nasprotno, zatekanje k novim postopkom: bogatenje in/ali širjenja obsega delovnih nalog, ki uporablja sredstva in metode zasnovane na »človeških odnosih«. Dejansko gre pri tem le za **različne oblike organizacije dela**, ki v kapitalističnem sistemu ni nič drugega kot **organizacija dobičkanosti kapitala**.

Izbiri teh oblik niso tuji niti boji delavcev niti meje, ki so postavljene drugim oblikam intenzifikacije. Formula razširitve obsega delovnih nalog se npr. uveljavlja v Renaultu istočasno z ekstremno parcializacijo in večanjem števila delovnih opravil v bankah. Ta protislovja v resnici predstavljajo le različne oblike realizacije istega cilja. Sicer pa ni dokaza, da je razširitev obsega delovnih nalog olajšava. Dokazano je, da organizacija dela v tovarni Mans, ki daje več svobode delavcem pri organizaciji njihovega dela, vodi k povečani proizvodnji: 33,5 enot

7 A. NICOLON, Nekaj značilnosti inovacijskega procesa, Šest case študij tehničnih inovacij – Coll. A.T.P. Science Humainex – C.N.R.S. 1977

8 Ibid.

9 J.C. DUBART, Informatika, demokracija, samoupravljanje, v: Gospodarstvo in politika, št. 22 (295), febr. 1979.

na delavca na dan, v primerjavi s 26,5 enotami pri parcializiranem delu, in 30 v primeru, ko je delovno opravilo razširjeno na samopopravilo.¹⁰

2) Mnogoterne oblike intenzifikacije dela

Ta sredstva se ne omejujejo na delovni ritem ali na intenzivno porabo delovnega časa. Opazimo tudi razširitev delovnih izmen: 3 × 8 v industriji in uslužnih dejavnostih z uvedbo informatike. Najdemo tudi 2 × 8 ali 2 × 9, brigade, matinejo za žene, predstavljeni urniki trgovin itd.

Intenzifikacija ni le **kvantitativna**, ampak tudi **kvalitativna**: A. LEBAHAR nava-ja, da »povečanje ritma ni samo kvantitativno povečanje hitrosti. Vsebuje tudi kvalitativno transformacijo dela, ki omogoča proizvodnjo večje uporabne vrednosti med enakim delovnim časom.«¹¹ Navedemo lahko nekaj dokazov za to kvalitativno spremembo: potreba po hitrejšem delu prisili delavce, da preoblikujejo svoj postopek dela – to se kaže v potrebi po »priučevanju« delovnemu taktu. To je včasih izražal direktor tovarne, ko se je pritoževal, da najeta delovna sila ni »izoblikovana«; to se vidi tudi iz opisa resnične vsebine delovnih opravil, kot pri »delavkah tovarn SEB, katerih delo je definirano kot nekvalificirano, ki pa po nedavni ergonomični študiji v času **ene sekunde** preverijo: vhod stiskalnic – matrico – sistem lubrikacije – razvijalec – videz delov na izhodu in še dva druga podatka.«¹²

Težnja kapitala po intenzifikaciji dela vseh poklicnih kategorij, ki jih zaposluje, skupaj s hitrejšim zastaranjem tehnike, katere zamenjava je spet podvržena zakonu maksimalnega dobička in učinkom konkurence, prinaša s seboj razširitev kategorij, ki prispevajo k proizvodnji s tem, da vse bolj vključujejo intelektualno delo v minulo delo. Funkcije kadrov, tehnikov, inženjerjev, so prav tako predmet parcelizacije: kreativno delo je podvrženo novi podelitvi, funkcije priprave proizvodnje in strogega nadzora so ločene, kar povzroča proletarizacijo novih družbenih kategorij. Razširitev obsega delojemalcev teži k generalizaciji taylorističnega modela ločitve opravil koncepcije in izvedbe. Poleg tega penetracija finančnega kapitala bolj ozko veže na proces kroženja kapitala delo uslužbencev v bankah in zavarovalnicah. To skupno usodo delojemalcev so opazili bančni uslužbenci: medtem ko so stavkali, da bi dosegli zmanjšanje delovnega časa na 35 ur tedensko (zahteva, ki tedaj ni bila v prvem planu pri industrijskih delavcih), so zatrijevali svojo solidarnost z železarji, češ »jasno je, da dezindustrializacija neke regije prizadene tudi bančni sektor«.¹³

Intenzifikacija ritma in uvajanje pojma donosnosti v javnem sektorju se uresničujeja v istem času, ko se vedno jasneje odkriva njegova podvrženost imperativom kapitalističnega profila. Tako se v trenutku odločitve, naj se »raziskave usmerjajo z jamstvi«, poiskuje vpeljati kriterije za vrednotenje donosa raziskovalcev in laboratorijev, in podvojiti usluge asistentov na univerzah. Zahteve ritma in donosnosti (čeprav brez natančno preciziranih norm, saj se pri tem igra na psihološke in moralne pritiske) postanejo resnejše s stroji, ki beležijo delo in omogočajo vohunosti« za vsakim članom osebja. O tem pričajo pritožbe uslužbenk, ki delajo s poštnimi nakaznicami: »Vsak večer izvlečejo statistične trakove, vsak uslužbenec ima izračunan čas, število udarcev; število napak, skratka vse, vse je tam. Sigurno dobijo od tega povprečje, vendar nam tega ne kažejo. Tipka se, kot se more, nekatere tipkajo hitreje od drugih. Povprečje je med 20,

10 B. CORIAT, Rekompozicija montažne linije in njena vloga: nova »ekonomija« kontrole in časa, vloga racionalizacije dela, Soc. dela, št. 1. 1979.

11 A. LEBAHAR, Razprava o mednarodni delitvi dela, CEFI, Univerza Aix-Marseille II, 1978.

12 Manufakture v krizi taylorizma, op. cit.

13 Le Monde, 21. februar 1979

2400 udarcev. Izgleda, da ena tipka zelo hitro ... tega ne dela nalašč, zelo, zelo je hitra.« »S številom delavke vejo, kaj se dela (...) s temi zgodbami o donosu, zapisati vse, kar se dela, človek se počuti kot v osnovni šoli.« »To se dela zjutraj, brez prestanka, in vsak večer odkrivajo delo, ki se je opravilo. Če ne prinašaš dobička, si kritiziran ... Zamenjali so že tipkarice, ker niso prinašale dobička.«¹⁴ Te delavke zamerijo takšno obremenitev z delom, tako da so enoglasno odklonile delati nadure (čeprav je njihov delovni teden le 35 ur) ob priliki prenatrpanosti z delom v zaključni fazi informatizacije.¹⁵ Poleg tega so med stavko 1979, ko so protestirale proti povečani obremenitvi in nezadostnem številu pisalnih strojev, naprvo mesto svojih akcij postavile, tako kot osebje S.N.C.F. nekaj dni kasneje, zagovarjanje javnih služb in vzdrževanje kakovosti uslug, ki jih dobi uporabnik.

Drug način, kako vplivati na strošek reprodukcije delovne sile, ki istočasno predstavlja pritisk na življenje delavcev in njihovih družin, je množenje marginalnih kategorij, ki jih označuje razvrednotena delovna sila. Po imigrantih najdemo tu mladino, ženske, invalide. Te kategorije predstavljajo delovno silo, ki jo je zelo lahko izkoriščati, saj jo je občasno moč ponovno vrniti med nezaposlene. Minimalna pomoč invalidom, predstavljena kot napredek, saj pomeni redno trošenje sredstev, v bistvu posvečuje to marginalizacijo in jo naredi še bolj togo. Še resnejše je ustvarjanje pravih kohort socialno prizadetih, ki so tako kategorizirani zaradi težav, na katere so naleteli med šolanjem in ki imajo v veliki meri družbene vzroke. Pomoč adolescentom, s katero socialno skrbstvo deloma pokriva njihovo vzgojo in ki jim omogoča podaljšati čas vajeništva z ozirom na omejeno starost, jih v bistvu postavlja med nefavorizirane kategorije, po zaslugi C.D.E.S. (komisije odsekov za posebno izobraževanje), in omogoča njihovo izkoriščanje: po eni strani zato, ker njihovi delodajalci dobijo premijo, če zaposlijo vajence iz te kategorije, po drugi strani pa zakon dovoljuje, da so nagrajevani pod dogovorjenim minimumom.¹⁶

Na nivoju multinacionalnih korporacij, najdemo ta pritisk po zmanjševanju stroška delovne sile v izkoriščanju delovne sile v tujih deželah. To poleg zelo nizkih plač omogoča tudi izognitev vsakršnim stroškom za izobraževanje in vsakršnim pritiskom na področju vzdrževanja zaposlenosti.

Pojav **nezaposlenosti** je danes preveč očiten, da bi dovoljeval odlaganje. Pomembno pa je, da ga ne ločujemo od pojava prekomernega izkoriščanja, katerega bistvena sestavina je na nivoju kolektiva delavcev. Povečanje nezaposlenosti, ki zadeva, čeprav v različnem obsegu, vse izobrazbene strukture, danes dobiva **kvalitativni** značaj. Nezaposleni namreč ne predstavljajo le številčno maso v rezervi, ampak njihov pomen omogoča na eni strani trajno strukturiranje novih načinov, kako zmanjšati strošek reprodukcije delovne sile, z različnimi oblikami začasnega dela, od polovičnega ali delnega delovnega časa do izmenjajočih se obdobjih zaposlenosti in nezaposlenosti; po drugi strani omogoča izkoriščanje, ki je še posebej degradirano, kvalitet in pridobljenih sposobnosti. To je še ena oblika prekomernega izkoriščanja, saj gre za izkoriščanje sposobnosti, ne da bi se jih pravilno nagradili. Škoda, ki jo utрпи delavčeva osebnost med nezaposlenostjo, je posebnega pomena. S tem, ko so oropani dela, nezaposleni ne zamerijo toliko izkoriščanju »delodajalca«, ampak svoji odtujenost. To jih pripelje do tega, da bolj kot drugi kažejo znake motene osebnosti. Nekatere to privede do samomora.

14 Intervju uslužbenk, Y. LUCAS, C. BENAYOUN, M. MEMBRADO. Prilaganje delu delavk pri kodiranju, Univerza Toulouse - Le Mirail, 1978.

15 Kljub temu njihove mesečne plače v poletju 1977 niso presegale 2500 F.

16 Handicaps, handicap, Ed. Soc. Pariz 1978, predvsem prispevek J. ROMIANA, delegata S.N.E.S. Predlogi, ki jih je objavil tisk v začetku marca 1979, z zahtevo po določitvi stopnje invalidnosti v smislu delovne sposobnosti, prav tako ustvarjajo še bolj togo marginalizacijo.

Pogoji, v katere jih postavlja kapitalistična organizacija proizvodnje, tudi kadar se širi v sektorje, ki niso neposredno kapitalistični, vplivajo na celotno življenje delavcev. Na prvem mestu so neposredne posledice dela: utrujenost, dolžina odsotnosti, težave pri organizaciji družinskega življenja.

Poslušajmo spet delavke, ki smo jih omenili zgoraj. Utrujenost od dela se je povečala zaradi prepovedi zapustiti delovno mesto: »Od stalnega sedenja me bolijo ledvice, če ne vstanem, me obhaja tesnoba.« »Čutim utrujenost . . . boli me hrbet, bolijo me oči, prsti – to je zato, ker je delo monotono.« Doma se utrujenost nadaljuje, včasih se poveča, zlasti pri delavkah, ki stalno delajo v jutranji izmeni: »popoldne lahko delamo, kar hočemo, dovolj je časa, lahko spimo, čeprav tudi to sčasoma utruja.« »Zvečer je treba zgodaj v posteljo, ker je človek zelo hitro utrujen. Zase vem, da moram biti najkasneje ob 8.30 v postelji . . . Zjutraj se nam često zgodi, da zaspijo. Vedno sta ena ali dve, ki zaspita. Vsak dan kdo. Nikoli ni ista, vendar se to stalno dogaja.« – »Ko se vrnem z dela, se ne morem spočiti, ker je treba po nakupih, treba je likati; ob 5.00 uri moram iskati otroke, se ukvarjati z njimi, poskrbeti da pišejo. Ne morem zgodaj v posteljo in zjutraj moram zelo kmalu vstati: k vsak drugi dan ob 5.00 uri, ne uspe mi ujeti ritma. . . « – »Niti nismo utrujene, a ko zapustimo delovno mesto, nimamo želje, da bi karkoli počele. Pridem domov, ne da se mi ven, ostanem pred televizorjem, sanjarim, ne da se mi brati. Mislim, da to pride od dela. To je delo, ki ne bogati, zares si človek ničesar ne želi.« – »Ne gre za fizični napor, ni mučno s tega stališča ampak z moralnega«.

Toda kapitalizem izvaja pritisk nad delavci tudi preko transporta, bivališč, prostega časa. To ni tako očitno, kot je bilo, ko so stanovanja direktno pripadala delodajalcu (tudi to še obstaja), vendar pa zadeva veliko pomembnejše število ljudi: krediti, ki jih kontrolirajo banke, za nakup avtomobila, gospodinjskih aparatov, hiše ali stanovanja, širitev verig trgovin, komercialno izkoriščanje počitnic. Lahko še verjamemo, da rešitev (vsega skupaj) pomeni ekološki nasvet, naj počitnice preživimo v »majhni podeželski luknji«, to, kar sicer počne veliko število delavcev z nizkimi plačami, ki enostavno preživijo počitnice pri svojih sorodnikih. Na tem področju je delavec ujet v past na dveh nivojih: »kriv« je, ker bi raje preživel počitnice na morju in na soncu, po drugi stkrani pa, ker se podreja »potrošniški družbi«.

Končno nam ostane še problem informiranja, izobraževanja in vzgoje. Potrebe po informiranju, oziroma odklanjanje delodajalcev, da svoje uslužbence informirajo preko nujnega minimuma, ki je potreben za opravljanje dela, delavci še posebej občutijo kot žalitev njihove osebnosti. »O zamenjavi pisalnih strojev delavke niso bile obveščene. Pač, dolgo se je govorilo o tem, a nismo vedele, kaj bomo dobile, videle smo jih, ko so prispeli . . . « »Dobro bi bilo, če bi vedele . . . Nič nam ne povejo, pa se človek sprašuje . . . zadnjič sem si rekla, dobro, sedaj delam 16 prehodov, a kakšna je razlika? . . . Zakaj enkrat 14, drugič 16? . . . Mogoče so to neumna vprašanja, a v bistvu to le ni tako neumno« (delavka v elektronski industriji)¹⁷.

Želja po informiranosti je združena z željo po sodelovanju pri odločanju. V raziskavah, ki so bile opravljene v Franciji v okviru študije »Avtomatizacija in industrijski delavci«, se je pokazalo, da kar 80 % delavcev želi sodelovati pri odločanju, pa naj gre pri tem za tovarno na splošno, ali pa za njihovo delavnico. Podobna opažanja navaja D. GALLIE:¹⁸ v dveh rafinerijah je od 70 do 87 % delavcev želelo, da se odločitve sprejemajo s sporazumom med vodstvom in predstavniki delavcev, in sicer odločitve o plačah in proračunu podjetja. Nasprotno

17 Avtomatizacija in industrijski delavci, Mednarodna raziskava Evropskega raziskovalnega centra družboslovnih ved. Dunaj, Avstrija, 1973–1978, 2 dela PERGAMON PRESS.

18 GALLIE, D. – Sociologija dela.

pa je bilo mnenje vodilnih, da razen zakonito priznanih pravic, ki gredo tovarniškim komitejem (v bistvu gre le za pravico do informiranosti), ni govora o sodelovanju delavcev pri odločanju, ne glede na vrste odločitev (nekatera podjetja pristajajo na sistem dajanja predlogov, za katerega pa se ve, da realno ni učinkovit).

Na tem mestu ne bomo obravnavali usposabljanja,¹⁹ nekaj besed pa moramo spregovoriti o dequalifikaciji delavcev. Koncept dequalifikacije se pre pogosto obravnava samo s stališča ekstremne parcializacije in primera tekočih trakov, ali pa drugih struktur, ki temeljijo na takšni delitvi dela, da posamezna opravila ne zahtevajo nobene izobrazbe. V resnici pa obstaja še veliko drugih vidikov. Omenili smo že, da operacija, ki traja zelo kratek čas, ni nujno enostavna naloga.²⁰ Poleg tega izkoriščanje obstaja tudi v izrabljanju sposobnosti, ki so jih pridobili delavci, v formalno poenostavljenih operacijah. To ne zadeva le fizičnih delavcev, ampak tudi uslužbenke, tehnike, kadre. Dekvalifikacija je v tem primeru **plenjenje in trošenje sposobnosti delavcev**, kvalitativen vidik intenzifikacije in prekomernega izkoriščanja delovne sile.²¹ Tu zadenemo v občutljivo točko osebnosti delavcev: kapitalist plačuje delovno silo, katere vrednost določa družbeno potrebni delovni čas za reprodukcijo, vendar pa ta delovna sila danes razpolaga vedno bolj z intelektualnimi, duševnimi sposobnostmi, in ne le s fizičnimi.

Na ta način celo enostavna delovna sila teži k integraciji sposobnosti delavcev. Z vedno hujšimi pritiski vsake vrste se bolj in bolj krepi občutek odtujenosti, ki s svojim čustvenim in moralnim vidikom zadeva osebnost v celoti. To dobro povzema neka izjava delavke v zavarovalnici: »Ne želimo le delati, želimo vedeti, zakaj delamo. To je del spoštovanja osebe . . .«

Na eni strani torej vidimo škodo, ki jo kapitalistično izkoriščanje prizadeva razvoju proizvodjalnih sil, po drugi strani pa način, s katerim omejuje možnosti, ki jih ta razvoj lahko nudi za napredek individualne in družbene osebnosti delavcev ter njihovega blagostanja.

19 O tej temi piše C.R.S.T., DUBAR, Permanentno izobraževanje, proizvodni načini, La Nouvelle Critique, št. 106, avg. – sept. 1977 in M. SEGRE, Šola, izobraževanje, protislovja, Ed. Soc. 1965.

20 Gl. tudi Od manufaktur do krize taylorizma, op. cit.

21 Ta vidik je obdelan v: Y. LUCAS, Avtomatiziran projekt, delo v pripravi in v Y. LUCAS, Procesi avtomatizacije v industriji in njihov vpliv na identiteto delavcev, Toulouse, 3–7 september, 1979.

Institucionalizacija življenja in delo z ljudmi

Ciril Klajniček

Vsi se pritožujejo nad razdvojenostjo, pregradami; poskušajo jih odpraviti, toda le-te se ne dajo, ker so sestavni del institucij. Strokovnjaki se množe, vsak izmed njih si izdvoji svojo majhno posest, svoje področje, svoj »prostor«; še posebej so okupirani s tem, da ga ogradijo z namenom, da bi svojim konkurentom preprečili dostop k svoji, često neskončno majhni, parceli.

H. Lefebvre

Človek ne more vzdržati v notranjem kot takšnem, v čistem mišljenju, v svetu zakonov in njihovi splošnosti, ampak mu je prav tako nepotrebno čutno življenje, čutnost, srce, duševnost.

Hegel

1. Izhodišča

Ko govorimo o organizaciji prostovoljnega dela z ljudmi se nam takoj postavlja nekaj temeljnih vprašanj povsem vsebinske narave:

- a) Kdo je tisti, ki se odloča za prostovoljno delo z ljudmi? Zakaj? Kakšni motivi, interesi, želje, potrebe in aspiracije ga pri tem vodijo?
- b) Kdo to delo spodbuja in organizira? Zakaj? S kakšnim namenom? Na kakšen način?
- c) V čem je bistvo tega dela kot takega? V čem je njegova diferencija specifična z oziroma na drugo delo?
- d) Kakšne so dejanske razvojne možnosti (organiziranega) prostovoljnega dela? Kaj pogojuje razvojne možnosti dela.

Formulacija vprašanja namreč predpostavlja njegovo rešitev. Kar pomeni, da je od tega, kako si bomo odgovorili na gornje vprašanje, bistveno odvisno tudi naše dejansko prizadevanje v smeri spodbujanja in širjenja tega dela. A da ob tem ne bi ostali zgolj na ravni praznega teoretičnega verbaliziranja, si bomo poskušali odgovoriti na vprašanja o vsebini, značaju in pomenu organiziranega prostovoljnega dela skozi prizmo današnjega zgodovinskega trenutka jugoslovanske družbe, njenih protislovij in konfliktov. Vendar že na samem začetku opozarjam, da si pod **družbo** ne predstavljam neke nadindividualne realitete (kakor se to običajno dozdeva »zdravi pameti«) oziroma da je ne enačim ne s političnim sistemom (ki predstavlja definirano, koherentno in »dovršeno« celoto, ki se samo še izpopolnjuje v svojem tekočem funkcioniranju), ne z obstoječimi institucijami.

Kajti, od tistega trenutka, ko sem svoje prešteviline ter skozi ves dotedanji razvoj odtujene mi družbene sile spoznal za svoje lastne sile (ko sem sprejel vašo abstraktnega državljana in nosilca zgolj te ali one »družbene« funkcije in nehal odvajati družbo od sebe kot nekaj nadindividualnega), sem namreč začel spoznavati, kako sem **jaz kot živ človek** veliko večji od svojega telesa in duha ter sploh od kakršne koli definicije, ki mi jo ponujajo drugi (med drugim tudi institucije). In to ne zaradi lastne samozveličavnosti in kakršnekoli veleučedenosti, ampak predvsem zaradi spoznanja o skupni življenjski osnovi mene in ljudi ki me obdajajo. Mi vsi smo namreč del tiste celote **vezi in razmerij** (ljudi do narave in ljudi med seboj), ki ji pravimo družba in vsi smo – ne oziraje se na naše očitne individualne razlike – nosilci mnogoterih določil te celote. **Gre namreč za življenje samo**, za proizvodnjo uporabnih vrednosti (delo kot tako), za delitev in organizacijo dela, za institucionalizacijo medčloveških odnosov, za skupen razvoj individuov, za sodelovanje ljudi pri usmerjanju tega razvoja, nenazadnje pa tudi za osvobajanje od povsem določene (kapitalske) oblike razvoja. Oziroma, gre za ustvarjanje možnosti in pogojev za takšne odnose (ljudi do narave in ljudi med seboj), ki bodo omogočali vsestranski razvoj, individuov, kar je hkrati eden od osnovnih smotrov naše samoupravne socialistične preobrazbe.

Vendar ne le jaz – del tega življenja ste vsi vi, ki prebirate te besede. Vsi vi **ste proizvod okoliščin, toda s svojim bivanjem in delovanjem te okoliščine tudi sami (so)ustvarjate**: zavedno in nezavedno, načrtno in organizirano, slučajno in spontano, individualno in z združenimi močmi. Povedano z drugimi besedami, to pomeni, da je današnji zgodovinski trenutek jugoslovanske družbe, skozi katerega skušamo motriti možnosti in pogoje za razvoj organiziranega prostovoljnega dela hkrati tudi **rezultat našega skupnega, delovno predmetnega, vedenjskega in duhovnega (so)učinkovanja**. Ali, kakor ugotavljata Marx in Engels v Nemški ideologiji, da je vedno »bilo prav osebno, individualno obnašanje individuov, njihovo obnašanje drugega do drugega, tisto, kar je ustvarilo in vsak dan znova ustvarja obstoječa razmerja.«¹

In če je temu tako, potem lahko naredimo sklep, da **zgodovine nobenega posamičnega individua (torej nobenega izmed nas) ne gre izdvajati iz zgodovine vseh ostalih (poprejšnjih in sočasnih) individuov**. Oziroma, da se reprodukcija posameznika – s čimer vedno mislim na konkretnega posameznika, ki v neki povsem določeni družbi zavzema določeno mesto v okviru obstoječe delitve dela – vedno odvíja na način, da posameznik »izraža« to ali ono družbeno funkcijo ter na svoj način in s svoje strani tako ali drugače vedno deluje na druge, s čimer je njegova (samo) reprodukcija potem vedno hkrati tudi reprodukcija družbe. **In tako kot ni družba ki bi lahko obstajala brez reprodukcije posameznikov, tako ni osebnosti, ki bi lahko obstajala brez svoje reprodukcije. Zatorej ni nobenega dvoma, da in-**

1 MEID II, 303.

dividui delajo drug drugega in to v vseh (družbenih) formah in pod vsemi okoliščinami.

2. Družbene institucije

Z ozirom na dejstvo, da so institucije tiste, ki prevzemajo organiziranje prostovoljnega dela, moramo najprej spregovoriti o njih samih. In to iz večih razlogov:

- a) ker gledamo na socializem kot na **institucionalizirano gibanje**,
- b) da se ob tem izognemo utvari o njihovi **omnipotentnosti** (češ, da bi morale vse vloge »zdravega« in »normalnega« in »humanega« biti institucionalizirane ter naj bi se izvajale le znotraj povsem določenih institucij),
- c) da uvidimo, kako sta institucionalizirano in prostovoljno delo v imanentnem **protislovju**,
- e) da поблиže spoznamo **motive** institucij po organiziranem prostovoljnem delu nasploh.

Družba, smo rekli, je življenje samo. Pri tem so medčloveški odnosi tisti, ki zahtevajo določen **sistem norm, ki ima značaj regulativnega vzorca vedenja ljudi**.² In v svojem najsplošnejšem pomenu niso institucije nič drugega kot s **pravnimi normami urejen »sistem« družbenih odnosov in vedenja ljudi**.³

To so **posebne sestavine globalne družbene organizacije** (strukture), katere odnose reproducirajo, hkrati pa imajo značaj nekakšne **zunanje realnosti**, ki obstoji na način, ki se razlikuje od individualne resničnosti, od osebnih misli, občutkov in fantazije. Kot take zagotavljajo relativno trajnost vedenja ljudi, mu pomagajo, da se združuje in kolektivizira svoje moči, hkrati pa tudi opravljajo funkcijo kontrole njegovega vedenja. Kar pomeni, da so v svojem bistvu hkrati **funkcionalne in protislovne družbene realitete**, znotraj katerih se nenehno vrši zoperstavljanje težnje po ohranjanju oz. reprodukciji obstoječih, hkrati pa tudi po preseganju in produkciji novih družbenih (medčloveških) odnosov.

V svoji konkretni pojavnih obliki – skratka, takšne kot so – institucije niso utemeljene same po sebi, ampak vedno le v odnosu do drugih institucij oziroma do globalne družbene strukture, kar pomeni, da **se med seboj prepletajo, dograjujejo in dopolnjujejo**. Njihov **realni temelj pa je družbena delitev dela**, ki jo prištevamo med samonikle predpostavke človeške zgodovine.

Delo znotraj njih je organizirano in koordinirano z določnimi predpisi, zakoni, statuti, pravilniki, in planskimi dokumenti, programi dela, organizacijskimi navodili in delovnimi nálogi. Kar pomeni, da je spontanost in prostovoljnost (kolikor o njej lahko sploh govorimo) zvedena na minimum, medtem, ko vsako odstopanje od omenjenih organizacijskih determinant spremljajo sankcije disciplinske, materialne in moralno-politične narave. Torej se »delavec« v tem primeru vedno nahaja le bolj ali manj v vlogi funkcionarja institucije, ki njegovo delo hkrati ocenjuje, meri, vrednoti oziroma nagrajuje.

Znotraj življenja, utemeljenega na blagovno denarnem gospodarstvu, se **družbeni prispevek oz. uspešnost dela institucij** (s tem pa tudi posameznih »delavcev« v njihovem okviru) ne meri po tem, koliko so dejansko prispevale k počlovečenju tega življenja, ampak predvsem skozi kriterije »enakosti«, »pravice«, »ljubezni« in »resnice«, ki jih določa **nevidna roka tržišča**. In znotraj logike teh kriterijev se

² Kuvačić, n.d. 60.

³ Dorđević, n.d. 63.

delovna učinkovitost – ne oziraje se na naravo, predmet in vrsto dejavnosti – ocenjuje skozi prizmo **tehnične racionalnosti**. Gledano skozi to prizmo se namreč bistveno človeški problemi prikazujejo kot problemi tehnične narave, ki jih je potem moč obvladovati na tehničen način, se pravi, da je v ospredju tehnično-tehnološki vidik (metodologija opravljanja funkcij) dela, zaradi česar potem tudi ni več pomembno, kakšen človek to delo opravlja, saj problem tehnične narave lahko enako dobro rešuje tako »dober« kot »slab« človek.

Če se torej kot »predmet dela« pojavlja »**živ človeški material**«, se pravi problemi ljudi, prav tako ni nobenega problema. Vrší se pač evidentiranje in administriranje ter obdelava človeka po vzorcu enostavnega delovnega procesa: delovna sila (človek institucije) + predmet dela (človeški problem) + delovno sredstvo (bolj ali manj tehnokratsko-birokratsko obarvane metode dela z ljudmi) = produkt oziroma uporabna vrednost (»rešen« človeški problem). Oziroma, če to ne uspe, se problem »strokovno predloži« na drugo ustrezno institucijo oziroma se ustrezno inventarizira.

3. Prostovoljno delo z ljudmi

Nobenega dvoma ni, da obstaja bistvena razlika med proizvodnjo uporabnih vrednosti in delom z ljudmi. Medtem, ko nam v prvem primeru povsem zadoštevata človek in njegovo delo na eni ter narava in njene snovi na drugi strani, se v drugem primeru srečujemo z (delovnim) odnosom **človek – drug človek**. Njegova vsebina je v vzpostavljanju in kreiranju takšnih ali drugačnih odnosov, vezi in razmerij, njegov cilj pa je usmerjen v takšno ali drugačno vedenje ljudi oziroma družbenih skupin.

Torej je razlika, če nekdo posredno »dela« z drugim človekom, se pravi **profesionalno, v okviru institucij** (institucija se v tem primeru javlja kot posrednik) ali pa gre za **neposredne oblike nudenja pomoči**, ki jo nudijo profesionalno in institucionalno neobremenjeni ljudje, ki jim ni treba prikazovati rezultatov svojega dela na tržišču in jih k delu tudi ne navajata ne stroka ne služenje denarja.

Toda, v čem je potemtakem motiv povsem prostovoljnega nudenja pomoči? Egoizem? Altruizem? Usmiljeništvó? Ali pa še kaj drugega?

Poglejmo si najprej, kaj nam govori o dajanju Kahlil Gibran v svojem znamenitem delu Prerok:

»Obstajajo takšni, ki od tistega, kar imajo, dajejo samo drobtinice – in to dajejo samo zato, da bi jih drugi prepoznali, s čimer dejansko razvrednotijo svoje darove.

Toda, obstajajo takšni, ki imajo malo, da dajejo vse.

To so verniki življenja in njihova skrinja ni nikdar prazna. Obstajajo takšni, ki dajejo z radostjo in ta radost je njihova nagrada.

Obstajajo takšni, ki dajejo z bolečino in ta bolečina je njihov krst.

Obstajajo takšni, ki dajejo, ne da bi pri tem spoznali bolečino dajanja, niti ne iščejo radosti, niti ne dajejo spominjajoč se vrlíne. In človeku široke roke je večja sreča najti tistega, ki bo sprejel.«⁴

Vidimo, da je možnih motivov oziroma načinov dajanja (pomoči) lahko več. Toda preden preidemo k njihovemu rezimiziranju, se mi zdi vmesno, če imamo pred očmi še opozorila avtorja Volje do moči:

4 GZH, n.d. 15.

»Usmiljenje (podčrtal K.C.) je nasprotno krepkim čustvom, ki dvigujejo energijo občutka življenja. Deluje depresivno. Ob usmiljenju se izgublja moč. Z usmiljenjem se samo še povečuje in množi izguba moči, ki se že sicer izgublja po sebi, s trpljenjem. Samo trpljenje postaja s pomočjo usmiljenja kužno ... Če izmerimo usmiljenje glede na vrednost reakcij, ki jih je le-to povzročilo, potem se njegov za življenje nevaren značaj, pokaže v še izrazitejši luči. Usmiljenje v glavne križari tam, kjer se zakon razvoja kaže kot zakon selekcije.«⁵

» (...) pozabljanje sebe, nerazumevanje samega sebe, pomanjševanje samega sebe, zoževanje samega sebe, postavljanje samega sebe v povprečje. Izraženo moralno: ljubezen do bližnjih in življenje za druge lahko predstavlja sredstvo za vzdrževanje najtrdnjše sebičnosti.«⁶

4. Motivi prostovoljnega delavca in motivi institucij

Sedaj, ko smo videli kdo sta **Scila** (tehnokratska obravnava) in **Karibda** (usmiljenišvo), ki se jima moramo izogibati pri delu z ljudmi, bomo poskušali še na kratko rezimirati motive, interese oz. potrebe tistih, ki se odločajo za prostovoljno nudenje pomoči kot tudi samih institucij.

Pri tem pa moramo kot **izhodišče**, upoštevati dejstvo: **prvič**, »da nihče ne more storiti ničesar, ne da bi to storil na ljubo neki svoji potrebi« (človekova dejanja nosijo namreč imena človekovih potreb) in **drugič**, da je »sploh nesmisel, če predpostavljáš, da lahko eno strast zadovoljuješ ločeno od drugih, da jo lahko zadovoljuješ, ne da bi zadovoljeval sebe, ves živi individuum.«⁷

S temi besedami je namreč najbolje izražena človekova nedeljivost in celovitost, kar je še posebej aktualno, če se zavedamo: **prvič**, da **delitev dela vedno pomeni tudi delitev človeka in drugič**, da je eden izmed osnovnih smotrov osvobajanja človeka skozi proces socialistične preobrazbe sveta ravno **borba za človekovo celovitost** oz. v tem, da se preseže njegova omejenost in prikovanost na neki izključni krog dejavnosti (parcialne vloge).

In če izključimo posamezne izjeme in odstopanja od tega pravila, potem, mislim, da bi lahko naredili sklep, da se **skozi prostovoljno delo z ljudmi neposredno izraža potreba človeka po človeku**. Kajti ravno v tem neposrednem, nematerializiranem odnosu do drugega človeškega bitja obstaja možnost, da »jaz kot prostovoljni delavec« doživim in potrdim sebe v (našem) skupnem – se pravi človeškem generičnem bistvu. Kar pomeni, da se »moja« **potreba lahko izraža v drugem človeku na način človeške identitete**. Se pravi, da prostovoljno delo v svojem bistvu ni več gola **izmenjava** po načelu »daj – dam«, ampak na čutno nazoren faktum zvedena in konkretno izražena potreba človeka po človeku. Pri čemer pa je praktično zadovoljevanje te potrebe hkrati tudi **udejanjenje solidarnosti** kot ene od človekovih bitnih moči!

Vsega tega pa seveda v okviru dela, ki ga nekdo opravlja znotraj institucije iz razlogov, ki smo jih že navedli, ni ali točneje, da ne delamo krivice vsem, ki delajo v okviru institucij, ne v tolikšni meri, kot pri neposrednem delu. Vendar nas tukaj ne zanima toliko posameznik, ki dela znotraj institucije, ampak predvsem

5 Nietzsche, Antihrist, 14.

6 Nietzsche, Ecce homo, 38 – 39.

7 MEID II, 198.

razlogi, ki institucije navajajo k organiziranju prostovoljnega dela. Do odgovorov na to vprašanje, kdaj, v kakšnih primerih oziroma okoliščinah posamezne institucije podpirajo organizacijo prostovoljnega dela. Poglejmo si nekaj odgovorov:

– Službe ne morejo reševati vseh problemov, zato je prostovoljno delo dobrodošlo.⁸

– Nujnost prostovoljnega dela lahko utemeljimo po eni strani z rastočimi potrebami (industrijski razvoj, urbanizacija, migracijski procesi), po drugi strani pa je značaj pomoči, ki jo nudijo prostovoljci tak, da tvori dragoceno in, kot vse bolj spoznavamo, nepogrešljivo dopolnilo poklicnemu socialnemu delu. Torej prostovoljno sodelovanje nikakor ne pojmuje kot cenejše nadomestilo poklicnega dela.⁹

– Organizirano prostovoljno delo na področju duševnega zdravja se odvija predvsem na tistih področjih, na katerih je delovanje strokovnih služb pomanjkljivo ali neustrezno . . . Nadalje se razvija na tistih področjih, na katerih so strokovne ustanove insuficientne ali neučinkovite, bodisi zaradi neustreznih delovnih prostorov ali drugih razlogov.¹⁰

Vidimo torej, da institucije v bistvu podpirajo prostovoljno delo kot dopolnilo svojega dela oziroma ga podpirajo v tisti meri, kolikor le to koristi njim samim.

5. Prostovoljno delo v okviru samoupravne preobrazbe družbe

Ko razmišljamo o organizaciji prostovoljnega dela v okviru nadaljnjih smeri razvoja naše družbe, je treba imeti ves čas pred očmi dejstvo, da si samoupravljanja ni moč zamisliti brez splošne demokratizacije družbe, brez odprtosti celotne družbene strukture hkrati pa tudi to, da **rehabilitacija pojma institucije**, ki jo omogoča razvoj teorije in prakse »samoupravljanja« ne pomeni že tudi negacijo vseh tradicionalnih institucij.

Kar pomeni, da **se moramo izogniti vprašanju, institucije – da ali ne? Namesto tega se moramo vprašati, kakšne institucije**, kajti povedali smo že, da je samoupravljanje za nas institucionalizirano gibanje.

»**Samoupravljanje nenehno zahteva solidarnost med ljudmi**, zavest o družbeni medsebojni odvisnosti, stalno kulturno in moralno revolucijo: borbo zoper sebičnost, divji individualizem, izkoreninjenje vpliva malomeščanstva, idejne in duhovne primitivnosti in banalnosti, človeško nesramnost in agresivnost; odkrivanje zvitosti, privilegijev in prikritost hlepečih pooblasti in samoljubnežev. Predvsem pa odpravljanje odnosov, ki obnavljajo starega in otežujejo nastajanje novega sveta in novega življenja.

Samoupravljanje je klic, da se sile novega sveta, socializma, humanosti, borbenosti in ljudske plemenitosti pripravijo in organizirajo, z namenom, da **človeška kooperacija in toplina** prevladata nad samoživostjo, utilitaristično in vulgarno ravnodušnostjo; ter da bi se pokazalo, da je **ljubezen človeka do človeka** veliko

8 Kačanski, n.d.

9 Stritih, n.d.

10 Pogačnik, n.d.

varnejši pogoj za napredek in uresničevanje vseh in vsakogar – kot pa mržnja in razdvojenost, ne glede na to, koliko sta »prirojeni«¹¹

Z ozirom na dejstvo, da je samoupravljanje že po svojem bistvu lahko samo **odprta družba**, si je enostavno ne moremo zamisliti brez samoinicative in solidarnosti. Iz česar sledi, da **tudi ne smemo težiti za vsako ceno k reševanju tako imenovanih socialnih problemov le znotraj institucij**, ampak prav nasprotno: nenehno si moramo prizadevati iskati sredstva, načine in poti, ne le dopolnilnih – takšnih, ki naj bi predstavljali pred vsem »dimno zaveso« za prikrivanje stvarnih problemov, ampak tudi novih, alternativnih oblik dela, ki bistveno presegajo logiko institucionalizacije življenja. In kaj je prostovoljno delo drugega, če ne hkrati tudi **ena izmed alternativ**, ki se ponujajo?!

Pri tem pa **moramo upoštevati**, da smo poskus radikalne negacije etatično-birokratske poti v socializem pričeli v kompleksni situaciji večnacionalne ter ekonomsko in kulturno nerazvite družbe ter znotraj realnih mednarodnih okoliščin, zaradi česar preobrazbe starega sveta ne smemo enačiti z enostavnim prihodom na carski dvor »novega sveta«, osvetljenega z žarometi popolne enakosti, ljubezni in pravičnosti. S tem hočem povedati, da se kljub vsej naši doktrinarno-politični superiornosti in naprednim usmeritvam organiziranih socialističnih sil – **teoretično razrešen dualizem med posameznikom in družbo v vsakodnevni praksi še zdaleč ni uveljavil v takšni meri, da bi bil že kar vsem naenkrat zagotovljen isti položaj, vloga in interes v nadaljnjem razvoju socialistične samoupravne demokracije**. Kajti socialistični kriteriji enakosti in enakopravnosti (ki pomenijo negacijo družbeno-razrednih oblik neenakosti), se ne uresničujejo sami po sebi, niti čez noč.

Hkrati pa to tudi pomeni, da je tudi pri nas treba vsakodnevno »reševati« številne probleme, ki se zakonito javljajo kot izraz družbenih protislovij med nezadostno razvitimi proizvodjalnimi silami in rastočimi potrebami v pogojih blagovno tržne produkcije in jih ni moč reševati z nikakršnimi avtomatizmi delovanja nosilcev ekonomskega razvoja. To je **socialnih dejavnosti**.

Vendar tako kot **socialne politike ne moremo zvesti** (če seveda vztrajamo na zavestnem poglobljanju njene družbenorazredne narave oziroma na njenem »izumiranju«) **na reševanje problemov, ki so nastali kot posledica »defektnosti«, pomanjkljivosti, slabosti ekonomske oziroma razvojne politike**. Tako tudi **prostovoljno delo ne more predstavljati reševanja problemov, ki naj bi bili posledica »defektnosti« (pomanjkljivosti, slabosti) v delu kompetentnih institucij in strokovnjakov – profesionalcev**. Magični krog bi bil na ta način sklenjen, dejanska vrednost in pomen prostovoljnega dela pa bi ostala neizražena!

Po drugi strani pa se zastavlja vprašanje, ali je prostovoljno delo odraz »defektnosti« institucij ali pa bi v socialističnih samoupravnih odnosih tega dela moralo biti dejansko več? Vprašanje puščam namenoma odprto.

6. Sedanji trenutek jugoslovanske družbe

Moj namen ni, da bi se spuščal v celovit prikaz vsega, kar se v tem trenutku pri nas dogaja, ampak se bom omejil zgolj na **tiste dimenzije tega dogajanja, ki po mojem bistveno opredeljujejo prizadevanja oziroma akcijo spodbujanja in organiziranja prostovoljnega dela**. Prav tako pa ne mislim dajati odgovorov, ampak le polemično odpirati vprašanja. Kajti, kakor pravilno opozarja Montesquieu »pi-

¹¹ Dorđević, 274 – 275.

sec nikdar ne sme izčrpati svojega predmeta na ta način, da ničesar ne ostane bralcu».

1. Prvi sklop problemov, ki se mi zdi relevanten, se nanaša na SPREMEMBE VREDNOT, do katerih je prišlo v zadnjih desetletjih. Postavlja se namreč več vprašanj: Koliko te spremembe pogojujejo današnjo stagnacijo oziroma obratno, koliko ekonomski razvoj oziroma stagnacija pogojuje spremembe v teh vrednotah? Kakšna je vloga socializacijskih dejavnikov (institucij) pri oblikovanju vrednot? Z ozirom na to, da je vrednotenje temelj procesa izbiranja med različnimi alternativami, se nam postavlja vprašanje o zvezi med danes prevladujočimi vrednotami in motivacijo oziroma spodbujanjem ljudi za prostovoljno delo. Tako je recimo eden izmed udeležencev narodno osvobodilne vojne (ne pozabimo, da je solidarnost predstavljala enega izmed temeljev izhoda iz takratnih razmer) ob 40-letnici začetka vstaje zapisal:

»V boj smo šli z veliko vero v zmago pravice in resnice. Zamišljali smo si neizmerno svobodno življenje, ko bomo lahko uredili narodno in socialno življenje v skladu z najvišjimi ideali socializma. Težko mi je priznati, da smo dandanašnji v marsičem razočarani. Socialistični razvoj nam namreč ni prinesel samo blaginje delavskega razreda, idealno zamišljeno samoupravljanje in velik ugled naše domovine, pač pa tudi samopašnost, karierizem, birokracijo, upadanje vzajemnosti, **opušcanje morale in etike** (podčrtal C. K.) v medsebojnih odnosih ljudi in družbenih organizmov. Hlastanje za čim hitrejšim bogatenjem, ne le posameznikov, ampak tudi delovnih organizacij, občin, republik, je izpraznilo vrečo sredstev, ki jo je zmoglo napolniti edinole delavstvo s svojim delom. Zaradi vsega tega smo prišli v današnjo stisko, ki je ne bo mogoče rešiti, če se ne bomo vrnili k spoštovanju vrednot, ki so bile gonilna sila NOB».¹²

Podobne ugotovitve najdemo tudi v gradivu Komisije zveznih družbenih svetov za vprašanje gospodarske stabilizacije Temeljni okviri dolgoročne socialne politike:

»Nujno si moramo prizadevati za uveljavljanje novih pogledov na življenje in delo ter na vrednote sploh, še zlasti na delo družbenih dejavnosti. Pri tem moramo izhajati iz pojmovanj, ki so značilna za samoupravno družbo; **dosledno moramo uveljavljati etične norme in humano ravnanje v socialistični samoupravni družbi** (tovarištvo, vzajemno spoštovanje, bratstvo in enotnost, spodbujanje konstruktivnega tekmovanja, nematerializirano prijateljstvo in ljubezen, medsebojno pomoč, komunikativnost, prostovoljno delo ipd), **ki je v zadnjih letih močno upešalo, ker so se v medčloveških odnosih uveljavila merila kapitalistične gospodarske mentalitete** (ključne vrednote so materialne dobrine, vlada izrazita potrošniška mentaliteta, vrednost in veljavo človeka pa se ocenjuje po bogastvu ipd., zavladali sta tudi odtujenost in dehumanizacija odnosov na delovnem mestu in kraju bivanja, agresivno obnašanje ipd)».¹³

2. Drugi sklop problemov, ki se hkrati neposredno navezuje na gornje ugotovitve, bi lahko poimenovali s skupnim imenom VULGARNI EKONOMIZEM. Ta se kaže v odtrganju humanih ciljev samoupravne družbe na rob ter istočasnim dajanjem prednosti kratkoročnim, operativnim, zgolj ekonomsko upravičenim rešitvam ter v težnjah po nenehnem **indeksiranju življenja**, ki daje vtis, kot da je le to sestavljeno iz samih števil. Takšno obnašanje pa smo na neki način tudi dejansko legalizirali s tem, ko smo kot glavni motiv gospodarjenja deklarirali »borbo za dohodek«. Na ta način smo namreč le javno priznali nujnost tržnega

12 »Delo«, 18. 7. 1981, 28.

13 Poglavlje št. 10/6.

gospodarstva, ki pa nujno poraja elemente egoizma, anarhičnosti, lokalizma in malomeščanske morale.

3. Tretji sklop problemov pa se nanaša na problem pretirane oziroma HIPE-RINSTITUCIONALIZACIJE, kakor je ta problem poimenoval Josip Županov. Njegove karakteristike so naslednje (podajam le povzetek avtorjevih ugotovitev): a) **hiperinstitucionalizacija samoupravljanja kot institucije in atrofija samoupravljanja kot gibanja** (poskus, da se iz samoupravljanja izključi vsaka delavska spontanost in kreativnost).

b) **Institucionalni gigantizem** (število delegacij se je povzpelo na deset tisoč; člani delegacij se štejejo na milijone; število zakonov in drugih državnih predpisov se vzpenja na tisoče; število samoupravnih aktov ne deset-tisoče, število sestankov na milijone; delegatski materiali se tehtajo na kilograme).

c) **Institucionalni perfekcionizem** (stalne spremembe in dopolnitve predpisov in samoupravnih sporazumov, izza katerih se skriva obsedenost arhitektov sistema po vkalupljenju celokupnega človekovega vedenja, brez ostanka, v okvir institucij).

d) **Birokracija brez racionalizacije** (razcvet uradništva in kanclijsko-papirnatega dela, kar ima svojo realno osnovo v hiperinstitucionalizaciji sami ter velikem številu predpisov).¹⁴

7. Namesto zaključka

Videli smo torej, da protislovja naše družbe niso tako enoznačna, da bi jih lahko reševali zgolj z enostavno formulo doslednega samoupravljanja (samoupravljanje kot oblika upravljanja), ampak je potrebno nenehno iskanje novih alternativ, novih poti, novih prebojev. Seveda, pod pogojem, da nas nekateri objektivni trendi ne razorožijo, ampak jih vzamemo predvsem kot poziv na angažma in akcijo, kajti **verjetnost željenega družbenega razvoja** ni zajeta zgolj v objektivnih trendih, ampak predvsem v človeški akciji, za katero menim, da je odločilnega pomena, medtem ko nam proučevanje objektivnih družbenih procesov lahko daje le potrebno osnovo za takšno akcijo.

In prostovoljno delo na področju socialnih dejavnosti predstavlja enega izmed pokazateljev tega, kje se danes v razvoju samoupravljanja nahajamo, hkrati pa tudi alternativo (pretirani) institucionalizaciji življenja, ki jo velja izkoristiti.

»Pravijo, da ena lastovka še ne prinaša pomladi; ali naj nemara zategadelj lastovka, ki tega ne počenja, a pomlad čuti, tudi ne leti, ampak čaka. Tako bi potem morala čakati tudi popek in trava, pa pomladi sploh nikoli ne bi bilo.«

L. N. Tolstoj

¹⁴ Naše teme, 12/1981, 54-55.

Uporabljena literatura

- 1 Jovan Đorđević, Ideje in institucije, Radnička štampa; Beograd 1972.
- 2 Jovan Đorđević, Socializam i sloboda, Prosveta-Beograd 1982
- 3 Tone Fajfar, V prvem letu vojne, Delo 18. 7. 1981.
- 4 Kahlil Gibran, Prerok, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1982.
- 5 Hollstein-Meinhold, Socialni rad u kapitalističkim produkcionim odnosima, VŠSR, Beograd 1980.
- 6 Gordana Kačanski, Dobrovoljni rad u socialnom radu, Socialna politika št. 11-12/1981.
- 7 Ciril Klanjšček, Prostovoljno delo in socialna dejavnost, Teorija in praksa št. 6/1982.
- 8 Ivan Kuvačić, Sociologija, Školska knjiga, Zagreb 1979.
- 9 Henri Lefebvre, Misao postala svijetom, Globus, Zagreb 1981.
- 10 Marx-Engels, Izbrana dela, Cankarjeva založba, Ljubljana 1972.
- 11 Milčinski, Zdravstveni delavec v psihiatriji in etika, Zdravstveni obzornik 1-2/1982.
- 12 Friedrich Nietzsche, Antihrist, Grafos, Beograd 1980.
- 13 Friedrich Nietzsche, Ecce homo, Grafos, Beograd 1980.
- 14 Dušica Pogačnik, Organizirano prostovoljno delo na področju varstva duševnega zdravja, Zdravstveno varstvo št. 7-8/1977.
- 15 Vojan Rus, Filozofski temelji moralne kulture, Antropos št. 3-4/72.
- 16 Bernard Strith, Socialno delo pred razpotjem, Antropos št. 1-4/1974.
- 17 Alenka Šelih, Socialno delo kot oblika pomoči in kot oblika družbenega nadzora, Vestnik delavcev na področju socialnega dela, št. 2-3/1981.
- 18 Đuro Šušnjić, Cvetovi i tla, Mladost, Beograd 1982.
- 19 Temelji in okviri dolgoročne socialne politike - gradivo.

2. Drugi sklop problemov, ki se hkrati neposredno navezuje na gorje ugotovitve, bi lahko pomenovali s skupnim imenom VULGARNI EKONOMIZEM. Ta se kaže v odrivanju humanih ciljev samoupravne družbe na rob ter istočasnim dejavnim prednostim kratkoročnim operativnim, zgolj ekonomsko upravičenim rešitvam ter v težnjah po nezanimnem ledakahvalje življenja, ki daje vus, kot da je to sestavljeno iz samih živik. Takšno obnašanje pa smo na neki način tudi dejansko legalizirali s tem, ko smo kot glavni motiv gospodarske deklaracije sberbo za dohodeke. Na ta način smo namreč le javno priznali najnost tržnega

12 - Delo 18. 7. 1981, 28.

13 - Poglavje II, 1946.

Samoupravnost rada i integralnost obrazovanja

Matko Meštrović

Medjunarodni kolokvij

»Obrazovanje i novi medjunarodni ekonomski poredak«

Dubrovnik, 3. do 6. rujna 1984.

Svojevremeno sam u jednoj studiji pod tim naslovom pokušao sabrati neke naučnice za jedno temeljitije teorijsko promišljanje intencija i pretpostavki revolucionarnog preobražaja obrazovne djelatnosti, potaknut očitim raskorakom između političke volje, koja je u tom pogledu pred desetak godina kod nas bila spremna izvršiti radikalne promjene u obrazovnom sustavu, i znatnih podbačaja koji su se pokazali u praktičnom koncipiranju i provedbi te zamisli.

Moja studija nije imala nikakav neposredan aplikativni značaj. Htio sam naprosto postaviti pitanje: koje su povijesno i društveno one najšire dimenzije u kojima se rad i obrazovanje moraju sagledati, ako se odista želi govoriti o njihovoj povezanosti.

Pitao sam se koji su to oblici mišljenja-djelovanja koji bi (teorijski) morali prijeći povijesne društvene okvire robnog svijeta, da bismo spoznavajući neporecivi općeljudski karakter rada krčili put oslobađanju njegove društvene moći od otuđenja/postvarenja u robnim odnosima jednakosti.

To je, naime, Marx postavio kao temeljni uvjet da čovjek zagospodari procesom proizvodnje, da bi u zajednici slobodnih ljudi koji rade društvenim sredstvima za proizvodnju ti isti ljudi svoje mnogobrojne individualne snage mogli svjesno trošiti kao jednu cjelovitu radnu snagu. Tek tada bi njihovi različiti radovi poprimili prirodne oblike svoje društvene funkcije, a društvene odredbe tih funkcija više ne bi bile u proturječju s prirodnim odredbama ljudskog rada uopće.¹

¹ Karl Marks, *Kapital I-III*, BIGS-Prosveta, Beograd 1973, str. 80-82; 79-80.

U građanskom načinu proizvodnje rad je **stvar**, premda stvar koja postoji jedino u djelatnoj sposobnosti ljudskog bića. Te sposobnosti radnik se odriče kad svoj rad razmjenjuje za **vrijednost toga odricanja** koja je određena unaprijed, kvantitativno, radnim vremenom društveno potrebnim za njenu reprodukciju, premda sama ta sposobnost nije količina nego, naprotiv, nemjerljiva kakvoća.

Rad uopće, onaj rad kojim živi rad u samom procesu proizvodnje čini orudje i materijal tijelom svoje duše i time ih budi iz mrtvih stvari – taj rad građanska znanost ne uzima za svoje polazište. Za nju rad se razmjenjuje kao **bespredmetan**, a predmet rada i orudje egzistiraju kao za sebe bivstvujući u kapitalu. Na toj razdvojenosti rada od njegovih predmetih momenata počiva i samo postojanje kapitala i najamnog rada.²

Odakle i dokle seže onda povijesni zahtjev za upravo radni čovjek spozna svoj samotvorački identitet, kako bi zbio otudjeni dio sebe, upotrebnu vrijednost svoje radne snage, svoje životne sposobnosti, koje se odriče u razmjenu za njenu razmjensku vrijednost, za nužna životna sredstva?

Na to pitanje ne možemo odgovoriti bez Marxa, bez onih teorijskih pojmova kojima je individuiraio objektivne i subjektivne činioce u procesu proizvodnje, a koje građanska znanost, kao i ona pseudomarksistička, sistematski ignorira. Iste sastavne dijelove kapitala koje sa stanovišta procesa rada razlikuje kao sredstva za proizvodnju i radnu snagu, Marx sa stanovišta oplodjivanja kapitala razlikuje kao postojani i promjenljivi kapital. Postojani je kapital onaj dio predujmljenog kapitala koji, preobraćajući se u sredstva za proizvodnju, u procesu proizvodnje ne mijenja veličinu svoje vrijednosti, a promjenljivi je kapital onaj koji, naprotiv, preobraćajući se u radnu snagu u tom istom procesu stvara i svoj ekvivalent i povrh njega veći ili manji višak vrijednosti³

Baš tu razliku kapital ne priznaje. Ona se u njegovim knjigovodstvenim operacijama ni ne vidi. Kapital je iskazuje kao svoj legitimni profit, nastao ne iz neplaćenog viška rada, nego iz radom utrošenih kapital-vrijednosti.

To je razvijeni oblik robnih odnosa jednakosti. U neposrednom procesu proizvodnje subjektivna svojstva rada uključuju se u nj u obliku robe, a materijalna sredstva rada uvijek se unaprijed ujedinjuju izvan njega, dok proturječno jedinstvo radnog procesa (stvaranja vrijednosti i viška vrijednosti) od viška rada stvara opći, prijeko potreban uvjet rada.

Kroz taj oblik društvenog procesa proizvodnje klasa neposrednih neproizvodjača prisvaja višak vrijednosti i određuje njegovu upotrebu; organizira proizvodnju tako da maksimalno ograničava udio »potrebnog rada«, a u samom potrebnom radu povećava udio »viška rada«.

Otuda višak vrijednosti predstavlja organsko jedinstvo svih oblika eksploatacije u proizvodnom procesu i ishodište klasne borbe u njemu. Ono, međutim, što radničku klasu stvara i urazličuje, i što je u samom procesu njenog historijskog nastajanja i preobražavanja temeljno, jest **funkcionalni odnos** koji u ukupnom radniku, na razini cijelog društva, ujedinjuje dijelove radništva različite po njihovoj tehničkoj ulozi i društvenom položaju u pogledu maksimalnog proizvodjenja viška rada. A to funkcionalno jedinstvo, koje proizlazi iz zahtjeva za proiz-

2 Karl Marx, **Temelji slobode**, Osnovi kritike političke ekonomije, redakcija G. Petrović, Naprijed, Zagreb 1974, str. 132, 137, 143.

3 Kapital, str. 189; 1160–1169.

vodnjom viška vrijednosti, dovodi do toga da rad svakog djelomičnog radnika postaje sredstvo maksimalne eksploatacije svih.⁴

Stoga je saznanje o cjelini kretanja kapitala prva pretpostavka samospoznaje rada: saznanje o društveno-povijesnim uvjetima reprodukcije radne snage kao konkretnih oblika eksploatacije rada uopće u dinamičkom obliču kapitala uopće.

Postavljajući opći pojam rada kao djelatnost koja zna svoju svrhu, i detmirajući tu svrhu kao prisvajanje prirodnih stvari za ljudske potrebe, po čemu je rad vještiti prirodni uvjet ljudskog života, Marx razlikuje čovjeka od čovjeka-radnika čiji rad pripada kapitalisti i čime proces rada postaje proces medju stvarima koje je kapitalist kupio.

U robi, međjutim, kao proturječnom jedinstvu upotrebne vrijednosti i vrijednosti postavljeno je i to da je proces njene proizvodnje nerazdvojivo jedinstvo procesa rada i stvaranja vrijednosti; da je proces potrošnje radne snage istodobno i proces stvaranja robe i viška vrijednosti.⁵

Stoga se moramo pitati što u tom jedinstvenom procesu biva sa istim **čovjekom**/radnikom koji proizvodi robu, a što sa čovjekom/**radnikom** koji u tom istom procesu stvara vijednost?

To razlikovanje **ostaje**, ono nije samo metodološko, ono je životno-povijesno bitno za ljudski rod, baš kao što je promišljanje toga proturječja presudno za ljudskost rada, unatoč društvenom odnosu proizvodnje koji teorijski ne pravi razliku izmedju čovjeka i radnika, premda praktički briše ne samo tu razliku nego i svako razlikovanje izmedju čovjeka i mrtve stvari.

Upravo je razlika izmedju posebne prirode rada kao konkretnog ljudskog svojstva (njegove upotrebne vrijednosti) i općeg rada kao apstraktnog svojstva radnika (njegove razmjenske vrijednosti) i stvorila suprotnost izmedju rada i najamnog rada, to jest dovela je do proturječnosti izmedju svih posebnih sposobnosti čovjeka i općih društvenih svojstava radnika, do inkongruencije u zbilji tih dvaju pojmova i do inkongruentnog poimanja proturječnosti društveno-povijesne zbilje u kojima se ti pojmovi razvijaju.

U okviru robnog svijeta općeljudski karakter rada, predstavljen **negativno** kao rad od kojeg su apstrahirani svi njegovi konkretni oblici i sva njegova posebna svojstva, otkriva baš time svoju vlastitu **pozitivnu** prirodu, ali čini tek specifični društveni karakter toga svijeta – njegovi i svoju vlastitu robnu odtudjenost. Čovjek u radniku funkcionalan je za kapital tek onoliko koliko je radnik u čovjeku funkcionalan za proizvodnju viška vrijednosti.

Odredjenje vrijednosti dano je u ukupnom radnom vremenu minolog i živog rada. Da bi smanjio udio živog rada u vrijednosnom sastavu svoje robe i tako snizio njenu proizvodnu cijenu i bio konkurentniji, kapitalist mora povećati minuli rad (postojani kapital), ali tako da se smanji ukupna suma rada koja se nalazi u robi, dakle, da se živi rad smanji više nego što se minuli rad povećava. Budući da kapitalist ne plaća rad nego radnu snagu, vijednost sredstava za rad mora biti manja od vrijednosti radne snage koju ta sredstva zamjenjuju.⁶

4 Etienne Balibar, »Višak vrednosti i društvene klase«, **Marksizam u svetu** 1/1978, Beograd, str. 12, 14, 16, 19–20; 40–42.

5 Kapital, str. 163–164; 168–170; 162.

6 Isto, str. 1259–1260; 1354; 348.

To je razlika na kojoj kapital igra, a samo na toj razlici može igrati i kapitalist. Pri tome on drži da su svi dijelovi njegovog kapitala jednakovrijedni, pa i onaj kojim kupuje živi rad, jer ga kapitalistička praksa uči da svaki dio kapitala odbacuje profit ravnomjerno. On uopće **ne zna**, niti to mora znati, od kuda i kako nastaje ta ravnomjernost.

Divovska mašinerija svjetskog kapitala reproducira tu jednu jedinu pozitivnu logiku kojom krije vlastiti misterij: mjereći sve prema svojoj mjeri, kapital i višal vrijednosti sa svoje cjelokupne osnove sabire u svojoj prosječnoj profitnoj stopi. Budući da organska razlika postojanog i promjenljivog kapitala u pojmu profita ne postoji, kapitalist nema pred očima **ukupni rad**. On zna samo za onaj dio ukupnog rada koji je platio u obliku sredstava za proizvodnju, živih ili mrtvih.⁷

Ali u razvitku proizvodnih snaga opredmećeni rad stalno raste u usporedbi prema živom radu. Objektivni uvjeti rada koje je stvorio rad sam istupaju prema njemu kao tuđa i vladajuća moć koja pripada personificiranim uvjetima proizvodnje. To je golema predmetna moć koju je društveni rad suprostavio sebi kao jedan od svojih momenata.

Taj momenat, predmetni rad, nije ništa drugo do **predmetnost njegove društvenosti**; upravo on, kroz svestrani društveni odnos robe prema robi postaje sve snažnijim tijelom drugog momenta – subjektivnog, živog rada. Stvaranje tog predmetnog tijela djelatnosti zbiva se u suprotnosti prema neposrednoj radnoj snazi, proces opredmećivanja pojavljuje se kao proces otudjivanja, prisvajanja tuđeg rada. To je kapitalsko preokretanje i izvrtanje; ono je zbiljsko, ono je dano kao povijesna nužnost samog razvitka proizvodnih snaga društvenog rada. Ali, to je nužnost samo s određene historijske polazne točke, prolazna nužnost. Rezultat imanentna svrha toga procesa, koja kapitalskom poimanju izmiče, jest u tome da se ta osnovica i taj olik društveno-povijesnog procesa ukine.⁸

Tek u spoznaji te zbilje javlja se suštinsko pitanje: **kako** nužnost opredmećenja društvenih snaga rada osloboditi da se one istodobno ne otudjuju u odnosu na živi rad?

Marxove naznake povijesnog odgovora na to pitanje valja dobro čuti. Predmetni momenti rada izgubit će oblik otudjenja tek tada kada neposredni karakter živog rada kao samo **pojedinačnog** bude ukinut i kada djelatnost pojedinca bude postavljena kao **neposredno opća** ili **društvena**. Dakle, kad se sâmi predmetni momenti proizvodnje postave kao vlasništvo društva, kao **organsko društveno tijelo** kojem se individue reproduciraju kao pojedinci.

Cjelovitost čovjeka kao društvena utopija u neposrednoj je proturječnosti s rascijepljenopšću društva u pragmi kapitala. Bezvlasništvo radnika implicira vlasništvo opredmećenog rada nad živim u istoj mjeri u kojoj je rad otudjen od svoje predmetnosti, a društvenost sredstava za proizvodnju od rada radnika.

Jezgra suprotnosti koja postoji u proizvodnji i koja stvara klasni sukob – kapitalistički odnos u čijem je iracionalnom izrazu zameten trag specifičnoj diferenciji koju u procesu proizvodnje imaju razni sastavni dijelovi kapitala – ima posjedice u općoj prirodi društva koje se razvija na toj osnovi, u karakteru njegove društvenosti, u integralnoj konstituciji dinamike proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa sve do povijesnih granica kapitalističkog načina proizvodnje.

7 Isto, str. 1277–1280.

8 Temelji slobode, str. 317–318.

I sama svjesnost svijesti epohe proizvod je te proturječne racionalnosti kapitala: zataškano procesa zbiljskog postojanja u zbilji njegove produkcije. Stoga se i praktična misao cijepa između saznanja i zbilji povijesnog postojanja i spoznaje povijesnog smisla te zbilje; između znanstveno-tehničke racionalizacije postojećeg i postojeće revolucionarne prakse upućene zbiljskom postojanju.

Povijesni odnos koji konstituira društveni bitak, u cjelovitom razaznavanju društvenog rasprostiranja svoje predmetnosti implicira **jedinstvo rada** usprkos vladajućoj društveno-tehničkoj i društveno-klasnoj njegovoj podjeli; njegovo samovrednovanje i samospoznavanje, ne samo s obzirom na nezaobilazni status radnika u svakom koncipiranju aktualne i potencijalne prakse radništva kao subjekta društveno-povijesne proizvodnje ljudskog života, nego i s obzirom na sâm pojam rada kao općeg subjekta prirodno-povijesne proizvodnje ljudskog društva.

Kao sjedinjenje svih svojih kapitalom faktički razdvojenih funkcija, kao individualno prisvajanje svih društveno podijeljenih prirodnih i društveno razradjenih predmetnih danosti pod kontrolom vladajuće društvene svijesti, ali i pod vodstvom svoje probudjene klasne samosvijesti, usred antagonizma društvenih i klasnih interesa, kao jedinstveni prirodni sistem povezivanja znanstveno-tehničkom podjelom posve razdvojenih sposobnosti glave i umještosti ruke – rad kao ukupni radnik djeluje ne samo virtualno, nego on **jest** samo to djelovanje: nezaobilazni objektivni uvjet i bivstvujući subjektivni smisao postojanja cjeline svijeta društva. Da nema tog svojstva i te svoje moći u identificiranju ljudske svrhe postojanja, rad ne bi postojao ni prirodno ni povijesno; čovjek ne bi proizvodio društvene uvjete opstanka ljudskog roda, niti bi ljudsko društvo reproduciralo svoju ljudskost u čovjeku.

Kapitalsko suženje društveno-povijesnog smisla rada na rad koji proizvodi višak vrijednosti, iako je predmet njegove društvenosti sveobuhvatno proširen, i kapitalsko otudjivanje njegove prirodne ljudske svrhe tek i jest onaj fakticitet koji čini da u pojmu proizvodnog radnika nije sadržan samo odnos između (društvene) djelatnosti i korisnog (ljudskog) učinka, što je autonomno svojstvo rada i imanentna svrha njegovog proizvoda, nego je između rada i proizvodnog rada uključšten specifični, historijski postao odnos proizvodnje, koji čovjeku neposrednom proizvodjaču daje obilježje radnika, to jest neposrednog sredstva za oplodjivanje kapitala.⁹

Ali, sa stanovišta krajnjeg rezultata društveno-povijesnog procesa, čiji ukupni društveni proizvod može biti samo povijesno nastali društveni čovjek, radnik da bi bio čovjek mora sebe moći pojmiti kao dio ukupnog radnika, da bi društvo pojmlilo čovjeka ne samo kao cjelokupnost svojih odnosa nego i kao ukupnost svih svojih ljudskih sposobnosti.

Što je onda stvarni praktični smisao klasne borbe proletarijata, što je realni opseg i mogući doseg njegove borbe da bi se ukinuli materijalni uvjeti eksploatacije i u čemu je sve rezistentna moć vladavine opredmećenog rada nad živim?

Praktično saznanje realnih društveno-političkih uvjeta djelovanja i teorijska spoznaja najšireg smisla povijesne uloge proletarijata dva su nerazdvojna područja njegove idejne i akcione svijesti, njegove samodjelatne organiziranosti.

Tek stanovište ukupnog radnika otvara sveopći uvid u povijesni položaj rada na svim razinama njegove klasne rascijepljenosti koju sintetizira kapital u dinamici svoje samooplodnje. Kao kombinirana djelatnost društva, ostvaruje se ukupni radnik materijalno neposredno u ukupnom proizvodu koji je istodobno i ukupna

⁹ Kapital, str. 447–448.

masa robâ, bez obzira na to da li je funkcija pojedinog radnika, koji je član tog ukupnog radnika, dalja ili bliža od najneposrednijeg manualnog rada. A djelatnost te ukupne radne sposobnosti, njena neposredna proizvodna potrošnja od kapitala, ostaje neposredno pretvaranje te sposobnosti u kapital, sve dok on – neposredno ili posredno – organizira društvenu proizvodnju i određuje sadržaje rada.¹⁰

Klasna dominacija kapitala nije samo ekonomska, u kontroli nad sredstvima za proizvodnju, nad procesom rada i nad proizvodima rada, a ni samo politička u osiguravanju toga nadzora u ambivalentnim društveno neprevladanim funkcijama države, nego i ideološka u svim aspektima moralne sakralizacije i juristifikacije tog nadzora. Svoju klasnu dominaciju buržoazija je uspostavila tek svojom potpunom političkom vlašću, kojom je na osnovu ekonomske moći širila i učvršćivala svoju idejnu i kulturnu hegemoniju; radnička klasa svoju dominaciju može uspostaviti tek kao historijski posve novu osnovu proizvodnje, za koju je potrebno njeno vlastito klasno oslobodjenje.

Da bi bio **svoj**, da bi zagospodario svojim radom na razini društva, radnik mora zagospodariti i svojom revolucionarnom državom isto onako kao i svojim radom na radnom mjestu, ali će tek onda postati svoj gospodar i gospodar svog načina proizvodnje kad bude faktično i potpun gospodar nad kapitalom.

Pitanje individualne moći prisvajanja društvenih vrijednosti i društvene slobode kolektivnog raspolaganja njima, koje se i bez ideološkog posredovanja faktički očituje na radnom mjestu kao dijalektički konflikt subjektivnog i objektivnost momenta procesa proizvodnje, tek se u punini svoje teorijske eksplicacije može i praktički, akciono-politički artikulirati u idejne, taktičke i strategijske ciljeve neposredne klasne borbe osviješćenog proletarijata, ponajprije kao sâm sadržaj te borbe, a onda i kao razrada njenih modaliteta i njenih organizacijskih oblika.¹¹

Da bi se postigla i neznatna promjena bitnog odnosa na radnom mjestu, nužne su promjene u najširoj, općoj mehanici stvaranja društvenog bogatstva, u povijesno uvjetovanim uvjetima društvenog vrednovanja i proizvodnog asimiliranja kvalitativnih svojstava ljudskog rada, jednako kao i u društvenim uvjetima razvijanja tih svojstava. Pri tome nisu nimalo neutralni ne samo dani karakter znanstvene tehnologije i postojeće društvene organizacije rada (kao tehnološka organiziranost i znanstveno-tehnološki sastav društvenih snaga rada), nego još manje mogu biti vrijednosno neutralni i oblici institucionalne organizacije društva koji posreduju (izražavajući je) klasnu svijest kroz društvenu moć prisvajanja svih radom ostvarenih društvenih vrijednosti.

Stoga klasna borba koja ima taj najširi društveno-povijesni opseg, ne smije ustuknuti pred dvojnošću svojih konkretnih aspekata, pred nepodudarnošću socijalne stvarnosti i klasne svijesti. Političkom djelovanju koje ne računa s tom nepodudarnošću, ona se može prikazati u izokrenutim oblicima kao društvena stvarnost političke zbilje umjesto kao politička stvarnost klasne zbilje, a time i ono samo postaje društvena stvarnost političke utopije koja promašuje društvenu utopiju revolucionarne prakse i svodi je na utopističku dimenziju ideološkog opravdanja praktične politike nosilaca nepodruštvljene društvene moći.

Zaziranje od revolucionarne teorije nije nepoznata pojava u povijesti radničkog pokreta; stoviše, veoma je poznato i nije ostalo teorijski neobjašnjeno, unatoč

10 Karl Marks, **Rezultati neposrednog procesa proizvodnje**, Rukopis neobjavljene Šeste glave Prve knjige Kapitala, Izdavački centar Komunist, Beograd 1977, str. 65.

11 Bruno Trentin, „Radnička demokratija“, **Marksizam u svetu** 3–4/1980, str. 40–41; 43–44.

raznolikim okolnostima u kojima se javljalo, kao jasniji ili manje jasan oblik oportunitizma. Ono što ga označuje i po čemu je prepoznatljiv nije mišljenje unaprijed kao kriterij ponašanja, nego unaprijed investirani interes za kojim ide a da nema svestranog misaono-kritičkog utemeljenja, pri čemu je objektivna posljedica subjektivnog djelovanja da ideju i praksu radničkog pokreta pregurava na kapitalistički kolosijek.¹²

Ekonomska motivacija društvene akcije, inicirane i vodjene politički, višestruko promašuje ekonomsku problematiku poželjne društvene promjene ako jednostrano očitava složenu društvenu suštinu ekonomskog porijekla društvene moći, to jest personificiranog odnosa rada i kapitala u objektivnim uvjetima proizvodnje. Politička moć društvenog djelovanja ne smije zaboraviti da ona proizlazi iz već postojeće moći nad radom, a kao povijesno nezaobilazni instrument društvene promjene svoje porijeklo u tom odnosu ne smije ideološki prikazati kao da ona nije sâm taj već dani odnos. U protivnom, izazvat će neizbježan rascjep između »misli i akcije«, praktički će aktualizirati dva shvaćanja svijeta, jednog koje se prihvaća na riječima i drugog koje se ispoljava u stvarnom djelovanju. Tamo gdje se taj kontrast javlja »u životu velikih masa«, on »ne može ne biti izraz dubljih kontrasta društveno-povijesnog reda.¹³

Determiniranost elemenata cjeline determinirana je strukturom cjeline, a objektivnost te cjeline sadržana je u društvenoj strukturi, u realno postojećim klasnim odnosima. Politički ljudi kao društveni činioци nosioci su objektivnih svojstava tih odnosa i tek su u tom smislu, kao njihova personifikacija, oni i subjektivni činioци, njihov proturječni izraz. Tako je i povijesna moć jedne društvene klase njena subjektivna sposobnost da ostvari svoje posebne objektivne interese. Zato društvene klase i nisu svodive na međuljudske odnose, a još manje je svodiva moć institucionalnih struktura države na politički autoriteti onih koji provode njene reformatorske intencije.

Na društvenoj razini jedina prava moć jest ekonomska moć, ali ne kao formalno-pravna vlast vlasništva – privatnog, državnog ili društvenog – nego kao društvena moć ekonomskog prisvajanja, i samo po toj moći raspodjeljuje se i raspolaganje s njom među klasama.¹⁴

Predmet marksističke analize klasnih odnosa jest upravo njihova **antagonistička struktura i proces preobražaja te strukture** za koji je nebitna svaka klasifikacija tih odnosa koja prethodi njihovoj identifikaciji u zbilji radnog odnosa. Kritička analiza te zbilje s intencijom njenog mijenjanja »mora praviti razliku između veće« proizvodnosti koja je plod razvitka društvenog procesa proizvodnje, i veće proizvodnje koja je plod kapitalističke eksploatacije procesa proizvodnje.¹⁵

Pragmatistička je mistifikacija svako polazište koje proizvodnost rada dovodi u vezu sa stvaranjem vrijednosti u procesu proizvodnje, a ne izravno sa sposobnošću radnika da održava vrijednosti sredstava za proizvodnju i da ih prenosi na proizvod, zajedno s vrijednošću svoje najamnine i s vrijednošću viška svoga rada. Svojstvo u kojem rad za vrijeme istog, nedjeljivog procesa održava vrijednosti bitno se razlikuje od svojstva u kojem stvara vrijednost: u prvom je to svojstvo svrsishodne djelatnosti, a u drugom apstraktno svojstvo rada kao utroška radne

12 Roza Luksemburg, *Socijalna reforma ili revolucija?*, BIGZ, Džepna knjiga, Beograd 1976, str. 97-99.

13 Antonio Gramsci, prema navodima u tekstu: Steven Lukas, »Moć: jedno radikalno shvatanje«, *Marksizam u svetu* 8/1980, str. 225.

14 Nicos Poulantzas, »Problemi kapitalističke države«, *Marksizam u svetu* 8/1980, str. 245-247.

15 Kapital, str. 374.

snage koji kapital jedino priznaje. Zato, sve dok je proces rada proces stvaranja vrijednosti, i društvena zbilja proizvodnog procesa ostat će bitno nepromijenjena: radnik neće, primjenjivati uvjete za rad, nego će uvjeti za rad primjenjivati radnika. Vrijednost radnikove radne snage određivat će se nezavisno od društvene proizvodne snage rada, baš kao i vrijednost sredstava za proizvodnju, sve dok i sredstva za rad u procesu rada funkcioniraju kao kapital-vrijednost.

Okolnost, naime, da rastuću proizvodnu snagu rada karakterizira jako povećanje stalnog dijela postojanog kapitala, dok se cjelokupna količina živog rada koji stvara vrijednost smanjuje, ni u kojem pogledu ne pogadja odnos u kojem se živi rad, sadržan u proizvedenoj robi, dijeli na plaćem i neplaćen, jer je taj odnos određen veličinom relativnog viška vrijednosti.¹⁶

Proturječni oblici u kojima se reproduciraju društveni odnosi proizvodnje, koji proizvode i postojeće klase i njihov međusobni antagonizam, ne mogu se, dakle, razaznati iz gotovih pojava u kojima su ti odnosi već dani nego, naprotiv, iz unutaršnjeg mehanizma kapitalističkog procesa.

Ekonomska činjenica da robna vrijednost još uvijek određuje društveno potrebni rad kao apstraktni rad, ne isključuje povijesnu mogućnost da se to kvantitativno određenje društvene vrijednosti rada kvalitativno rastvori u sistem pokazatelja društveno korisnih učinaka živog rada kao funkcija njegove društvene produktivnosti: da se u ekonomskom sistemu razrade mehanizmi pretvorbe oblika vrijednosti kao unutarnjeg izraza sfere proizvodnje u cijenu radne efikasnosti kao pojava izraza sfere razmjene.¹⁷

Ta je teorijska orijentacija ka kvalitativnom vrednovanju rada presudna. Jer tek u onoj mjeri u kojoj se povijesno rastvara srašćenost robnog oblika rada s optičajnim kapitalom i uspostavlja organska veza živog rada s društvenom vrijednošću minulog rada sadržanog u postojanom kapitalu, prevladavat će se u odnosu subjektivnih i objektivnih činilaca proizvodnje onaj društveni oblik procesa rada koji radnu snagu pretvara u kapital-vrijednost koja stvara upotrebnu vrijednost i vrijednost, i uspostavljat će se integritet živog rada koji će i stalni kapital sredstva za proizvodnju biti u stanju vrednovati i društveno upotrebljavati kao ukupni rad društva, mjereći i potrebni rad i višak rada kao izdatke u konkretnom radu sa svim svojstvima njegove društveno potrebne osposobljenosti.

Tek tada bit će stvarno pokrenut i povijesni proces prevladavanja proturječnog oblika djelovanja zakona vrijednosti kao zakona prosječne profitne stope kao zakona društvene produktivnosti rada. Tek time će započeti i stvarna transformacija proizvodnog odnosa proizvodjača roba u proizvodni odnos udruženih proizvodjača upotrebni vrijednosti, što će ujedno biti i proces prevladavanja robne proizvodnje i proces pretvaranja posredno društvenog vlasništva na sredstvima za rad u neposredno društveno vlasništvo udruženih proizvodjača, jer će i svi predmetni momenti proizvodnje sve više postajati organski dio društva.

U društvu u kojem proizvodjači reguliraju svoju proizvodnju po unaprijed dogovorenom planu, proizvodnost rada bezuvjetno bi se morala mjeriti smanjivanjem količine rada koja ulazi u robu, ali ne u funkciji novostvorene vrijednosti koja izražava odnos potrebnog rada i viška rada kao odnos vrijednosti radne snage i viška vrijednosti, nego u funkciji organskog društvenog sastava proizvodnih snaga koji kroz odnos živog rada i opredmećenog minulog rada izražava njihov korisni društveni učinak.

16 Isto, str. 182; 1016–1017; 1336.

17 Ivan Vlahović, »Pristup normalnoj cijeni društvene reprodukcije«, *Socijalizam* 1/1981, Beograd, str. 153–155.

U tom smislu vrijednosni sastav rada, ukoliko je određen društvenom složenošću općeg rada sadržanog u sredstvima za proizvodnju i ukoliko odražava stupanj složenosti organizacije živog rada potrebnog da se ta sredstva **društveno racionalno** primijene, možemo nazvati organskim sastavom rada.

Kategorija društvene racionalnosti, međutim, nema ekonomski nezavisne varijable koja bi je mogla prikazati kao povijesno i klasno-društveno neutralnu veličinu. Naprotiv, upućujući na povijesno kritično promišljanje same zbilje rada kao odnosa ljudi prema ljudima i njihova odnosa prema prirodi, s intencijom otkrivanja istine u zbilju oslobodjenja cjeline povijesnih mogućnosti čovjeka u horizontu ljudske zajednice rada, ona implicira subjektivno određenje uvjeta upotrebe svih njegovih konkretnih i potencijalno danih društvenih vrijednosti, akcentirajući ljudski element kao bitnu povijesnu snagu društva.

Ako je razvijanje proturječnosti jednog historijskog oblika proizvodnje jedini povijesni put za njegovo ukidanje i preobražavanje, onda idejno-teorijska konceptualizacija i teorijsko-praktična aktivacija procesa toga preobražaja mora početi od proturječnosti koja je u temelju razvoja svih društvenih formacija epohe: od društveno-povijesne činjenice da se »stvaranje predmetnog tijela djelatnosti zbiva u suprotnosti prema neposrednoj radnoj snazi«. Valja, dakle, povijesno premostiti duboki jaz kojim je pragma kapitala društveno-klasno rascijepala svijet rada u cjelini njegove suvremenosti. Njegovo jedinstvo mogu praktično uspostaviti samo one povijesne snage koje povijesnu društvenu racionalnost ljudskog razvitka zasnivaju na uvjetu-poziciji koja je suprotna kapitalskoj: ne na vrijednosti radne snage mjerene apstraktnim radom društveno potrebnim za njenu reprodukciju koja reproducira i njenu potčinjenost sredstvima za proizvodnju, nego na kvantitativno nemjerljivoj vrijednosti društvenog rada povijesno potrebnog za njeno društveno i ljudsko samooslobodjenje.

Ekonomsku racionalnost kapitala valja iz temelja preokrenuti, da bi se izbjeglo upadanje u njegove legitimne proturječnosti. Ako proizvodnu snagu kapitala ne jača racionalizacija društvenog rada uopće, nego samo racionalizacija plaćenog rada koja povećava cjelokupnu količinu prisvojenog neplaćenog rada društva, onda društvenu proizvodnu snagu rada može jačati samo solidarna primjena društvene moći radnikove klasne svijesti da pripada radu uopće, što je odnos-pozicija neophodna da bi s društvenim kapitalom mogao raspolagati kao sa svojim vlastitim minulim radom.

Društveno-povijesna osposobljenost proizvođača da samoupravljaju društvenom proizvodnjom, da samosvjesno organiziraju njene uvjete i svjesno usmjera-vaju razvitak svih njenih činilaca, dana je dakle društveno-proizvodnom snagom rada u onoj mjeri u kojoj i rad svakog pojedinačnog radnika postaje stvarno društven, to jest društveno neposredno povezan sa transfunkcionalnom cjelovitošću ukupnog radnika.

Svjetsko-povijesno napredovanje proletarijata do te njegove konačne pobjede odista nije nimalo laka stvar. O vladajućem svjetskom poretku je riječ, koji determinira klasnu zbilju u svim postojećim društvenim formacijama, i o klasnoj borbi čije je materijalno ishodište u transnacionalnoj funkcionalizaciji sistema eksploatacije ukupnog radnika.

Mijenjanje objektivnih okolnosti koje iz te svjetske povijesne situacije proizlaze za svaku pojedinačnu akciju revolucionarnih društvenih snaga pretpostavlja da se mora zauzeti takva idejno-kritička pozicija koja spoznajom suštine društveno-povijesne i društveno-klasne rascijepljenosti rada omogućava identifikaciju klasne pripadnosti njenih socijalnih nosilaca i klasnih obilježja njihovog praktičnog djelovanja.

Nova desnica kulturne politike

Lev Kreft

Obstoječi zapisi o novi desnici jo pretežno karakterizirajo na dva med seboj povezana načina: kot nekaj, kar je marksizmu zoperstavljeno od zunaj, in kot nekaj, kar se pojavlja v razvitih deželah kapitalizma. Za naše izhodišče si zato vzemimo dve tezi, ki imata oporo tudi v dosedanjem pisanju pri nas (npr. Slavoj Žižek ob procesu Trobec):

1. nova desnica ni le zunanji nasprotnik marksizma, kajti nova desnica obstaja tudi kot ideologija pod zastavo marksizma;
2. o novi desnici ne moremo govoriti le v okvirih razvitega kapitalističnega sveta, saj se pojavlja tudi v socialističnih deželah,

Kot antimarksizem (ki pa kot nasprotnik obstoječih in vladajočih ideologij socializmov v posamičnih deželah ni vedno novo – ali starodesničarski, lahko je celo levičarski antimarksizem) in kot marksizem. Novodesničarski marksizem predstavlja odziv vladajočih socialističnih ideologij na krizo, ki maje tla pod nogami obstoječim pat pozicijam družbenih sil; te pat pozicije so pogojevale blago, neofenzivno nastopanje apologetskih predstv »vlade v imenu vseh«.

Tokrat ne bom govoril o antimarksizmu, ampak o novodesničarskih tokovih v vladajoči ideologiji v Jugoslaviji. Pri tem se ne bom zadržal pri nacionalizmi in unitarizmi, jedrih in šovinizmu, niti ne pri utemeljevanju družbenega mesta ženske v gospodinjstvu, še manj pri delitvah družbe in delavstva na »talene« in »tapridne«, ne bom se ubadal z napadi na ekologijo ali z idejami o narojeni mladostnosti kot sveži sili postaranega sistema, ampak se bom v skici lotil le neke marksistične ideologije v kulturi, umetnosti in estetiki.

Stara marksistična desnica, s svojo zakoreninjenostjo najprej v reformističnem sodelovanju z imperializmom, nato pa s svojo ideološko funkcijo v državi nove-

ga tipa, je znana predvsem po priseganju na klasiko, realizem in proletarsko kulturo. Njena vloga, in s tem diktirana vloga kulture v socializmu, predpostavlja posiljujoče državno in partijsko izgrajevanje aparata prevzgoje ljudstva za potrebe socialistične države. Ta stara desnica živi tudi v našem okolju svoje javno in podtalno življenje, tako kot živali na drugi strani tudi standardna protisocialistična ideologija, ki danes brenka predvsem po vprašanih naroda, jezika in kulture.

Vendar za našo včerajšnjo in današnjo vladajočo klimo nista bili najznačilnejši ne prva ne druga, ampak dominantna ideja presejanja tiste dogmatike, ki ne pozna vloge svobodnega človeka, ustvarjalca in posameznika. To je bila ideologija specifičnega marksističnega humanizma. Ta ima svoje korenine že v razsvetljenjski teoriji estetske vzgojnega kozmosa (na primer Schiller), pa v tistem, kar pri Kautskem kritizira Marcuse v sklepu članka O afirmativni kulturi (1937), in v nekaterih utopično socialističnih konceptih ter anarhističnih idejah, ki so močnejše vplivale na umetnike in njihove projekte, kot pa Marx in marksizem (na primer ideje Williama Morrisa). Ta humanizem zahteva razvoj svobodnega človeka kot ustvarjalnega bitja in je po svojem teoretskem dometu pravzaprav povsem frazerski, pripoveduje o dobroti, goji povsem rousseaujevska melanholična in ljubiteljska čustva, je feuerbachovsko zaljubljen v Človeka – kot način prevladovanja protislovij socializma pa predlaga estetsko, kulturno vzgojo, zahteva nežno gojenje človeške rastlinice (namesto grobega lisenkističnega posiljevanja človeške narave predlaga, da to naravo prepričamo ali popišemo s poljubnimi humanimi znaki).

V osnovi tega humanizma pa ostaja predpostavka, da ljudje niso dorasli socializmu in jih je treba torej na lep način povzdigniti v socialistične subjekte – taista predpostavka, ki predstavlja tudi pri Leninu neprevladano pozicijo druge internacionale in elitnega boljševizma in s tem dejansko spono med njegovim pojmovanjem socializma in državo novega tipa. V kulturi ta ideologija zahteva, naj kultura kot taka in kar tako pripade množicam – subjekt te kulturne politike je kultura sama, množice so objekt pokulturjevanja. Bori se za amaterizem kot ideal, umetniške stvaritve se prenašajo v tovarniške hale, še raje pa v tovarniške menze, zahteva se estetski videz industrijskega pogona (cvetje ob vhodu, mozaik ali tapiserija v sprejemnici, pri tekočem traku spremna glasba v ritmu dela in na hodniku obešena grafika, predvsem pa lični izgled produkcije, s čistimi in prikupnimi delavskimi opravami in obrazy). Geslo te ideologije je produktivnost umetnosti in kulture: kultura je produktivna, ker s kulturo »nafilana« človeška vreča laže stoji pokonci, ko ji strojijo kožo v produkcijskem procesu. Nezaupanje do delavca se v tej ideologiji kompenzira s kultom abstraktne socialistične osebnosti.

Del protagonistov tega človekoljubiteljstva, pa tudi nekaj novih razvijalcev marksistične ideologije, pa se danes pod pritiskom krize in prestrukturiranja državne volje v socialističnem samoupravljanju loteva drugačne utemeljitve kulturne politike in kulture. Nova estetika, ki se rojeva, hodi trdno v smeri nove desnice. Tako se včeraj prikrita resnica humanizma razkriva v vsej svoji cinični podobi. Včerajšnje nežno človeško bitjece mora zdaj postati organski del obče družbene strukture, korporativizem postaja ideal, enakopravnost žensk zahteva uvajanje ženskega nočnega dela, polno bistvo človeka se mora za nekaj let, za deset let, še za srednjeročno ali dolgoročno obdobje žrtvovati in trpeti za ohranitev organske skupnosti, da bi si šele ponovno zaslužilo pravico polnosti in ustvarjalnosti. Zato se tudi ideal preteklosti iz humanoidnega »kulturtregerstva« premika ponovno k obdobju obnove in izgradnje, ko se je posameznik zmozel brez ostanka izgubiti v kolektivu. Taka samoizguba bi bila danes, ko ni več možen sociali-

stični ideal države blagostanja, koristno zdravilo za nezdrave uživaške ambicije posameznikov. Avtoritarna organizacija, ki se ponuja kot tisti »kolektiv«, naj bi tudi v kulturi pomirjala nezadovoljstva, ker jih ne more več pomirjati v fatamorgani supermarketa. Tudi kultura in umetnost se morata torej vključiti v novo produktivnost socializma, in metoda tega vključevanja zdaj ni več nežno prepričevanje in vzgajanje, ampak, prosto po Višinskem, prisiljevanje s pomočjo države novega tipa, ki deluje preko nastajajočih korporativnih mehanizmov »svobodne menjave dela«. Zato vsebuje novi program kulturne politike:

1. vrnitev h klasiki kot trdni vrednosti, najpripravnejši za vzdrževanje ljudstva v blagopokojni zaplankanosti;
2. podporo etatistični kulturi, ki ne mine nikdar (kot je ugotovil že Karel Teige po izkušnjah krize dvajsetih in tridesetih let, zanjo nikoli ne zmanjka sredstev) in se dogaja kot vedno bolj fašistoidno spomeničarstvo, prigodništvo, proslavljalstvo ipd. z novimi estetskimi konturami, ki jih simbolizira letošnja proslava dneva mladosti;
3. izničenje vsega motečega, obrobnega, alternativnega, marginalnega in podobno neetatističnega in nekorporativnega, anorganskega rituala ali celo antirituala kulture (že nežni humanizem je celo vrsto dejavnosti in načinov izrinil iz svojega koncepta razsvetljevanja, da se ljudstvo ne bi pokvarilo, vendar je bil še sposoben tolerirati tisto marginalizacijo teh dejavnosti, ki jo je sam ravno ustvaril) – in to sega od blokiranja intelektualne in kulturne radovednosti z zaporo svetovnih informacijskih in potovalnih pretokov do poskusov pogroma nad mladinsko množično kulturo, ki jih je Vrdlovec tako točno poimenoval protimladinski šovinizem.

Obenem se spreminja tudi kulturno estetska utemeljitev, opravičilo obstoja kulture v socializmu. O njeni smiselnosti in smotrnosti se zdaj ne razsoja s pozicije nujnega povzdigovanja samoupravno nedoraslega osebka na višjo možgansko higiensko raven, ampak pred sodnim prezidijem abstraktnega razuma samega – pred sodiščem v imenu presežne vrednosti. Kultura in umetnost z njo nista več produktivno kot producenta polnega bitja, ampak kot dušitelja nezadovoljstva, predvsem pa kot zaščitna znamka uglednosti blaga, njegovega blagovnega sijaja, lesketa in profila: imidž. Kultura iz spremljevalca delovnega procesa med kapitalom in delom, v novi ideologiji postaja sodelavec kapitala pri izžemanju dela – humanistična vizija socializma je nenadoma odkrila, da je tudi kultura lahko industrija, in na strani kapitala našla svojo pravo, usojeno in narojeno stran v razmerju razrednega boja. Geslo dneva je zdaj dizajn, imidž, industrijsko oblikovanje za izvoz, reklama kot spektakel, propaganda ... Nič več cvetje na okovih, zdaj se loteva dizajna okovov samih – kot se je to zgodilo že tudi precejšnjemu delu humanizirajoče avantgarde, zlasti v Nemčiji: po prvi svetovni vojni, in to prav tistemu delu, ki je najbolj zasanjano verjel v umetniško in kulturno vzgojno oblikovanje novega človeka za novi svet. Marksistični humanizem vladajoče ideologije se je iz nekritičnega idealizma preselil na tla nekritičnega pozitivizma, ostal pa je vulgarni apologet in si tako ohranil družbene pozicije.

Ta preobrat v sentimentalnem humanizmu ima bogato tradicijo tudi v marksizmu preteklosti, kot se lahko v preteklosti marksizma najdejo tudi oporne točke za nasprotovanje temu preobratu. Košec koncev je postal produktivno ambiciozni birokraciji odvečni privesek svoje dni celo človekoljubni Gorki, sicer pred tem tako koristen pridigar realsocialističnega Blut und Bodna.

Množična in alternativna umetnost

Janez Strehovec

Pred približno šestnajstimi leti je v ljubljanskem kinematografu Sloga nekaj mesecev igral danski barvni erotični film *Kozel v raju*. Čeprav so takrat, v zgodnjih šestdesetih letih, po Evropi in ZDA že na veliko predvajali filme mehko pornografskega žanra, tudi filme off produkcije, v katerih je bilo videti vrsto vseh mogočih in nemogočih prizorov iz seksualnega življenja. Razumljivo, da je tedaj tudi že obstajala industrija trde pornografije, namenjena zasebnim potrošnikom. Predvajanje tega filma pa je vendarle pomenilo dogodek v takratni Ljubljani. Gledalci filmov, torej kinematografska publika je bila do takrat pri nas navajena na filme, v katerih se pač ni videlo povsem golih teles; na področju erotike in seksa so prevladovali predvsem francoski in italijanski filmi, zlasti t.i. psevdogodovinski spektakli, kjer pa se je slečeno žensko telo prikazovalo praktično samo do vrha prsnih pigmentnih kolobarjev, prsa v celoti pa samo pretežno iz profila ali posneta v mraku.

Kozel v raju, priznati mu moramo tudi lastnost dovolj užitne komedije, je prebil to filmsko tabuiziranje slečene ženskega telesa v pri nas prikazanih, običajno cenzuriranih ali, po domače, izrezanih filmih, pomenil pa je tudi nekaj (spričo tega nekaj tudi pripovedujemo to zgodbo), čemur bi lahko rekli institucija postopnega detabuiziranja. Tej instituciji postopnega odkrivanja tabujev, gre za logiko upati si vsakič dva do pet odstotkov reči, pokazati ali zaklicati več, je mojstrsko načeljevalo vodstvo ljubljanske Sloge, ki nas je skozi petnajst in več let vztrajno vedno bolj navajalo na filme s slečenimi igralkami in igralci, ki slečeni tudi kaj počno.

Predvajanje enega samega filma z off scene ali pogumnejše mehke pornografije bi lahko v trenutku uničilo to institucijo postopne, tudi mukotrpne detabuizacije, vendar do tega ni prišlo, čeprav je lahko vsem jasno, da je meja te produkcije, t.i. celovečernih filmskih erotičnih komedij prav popolno razkritje tabuja.

Kinematograf Sloga torej kot mesto postopne detabuizacije – svojevrstne mu- kotrpane poti, steze majhnih korakov, kot institucija, ki jo vzpostavlja logika v časovnem sosledju upati si po vmesnih intervalih vedno vsaj odstotek, dva več reči ali pokazati. Zakaj omenjamó ta primer, morda gnavimo z njim? V glavnem spričó zdajšnjega položaja na področju sodobne književnosti in umetnosti, tudi običajnih, uveljavljenih in institucionaliziranih razmerij znotraj tega območja, za katere je značilno, da so v njem našli mesto, kjer lahko potekajo bodisi seksualne bodisi politične, ideološke, moralne in druge detabuizacije.

Pri tem seveda mislimo na možnost, ki jo etablirana, komorna in elitistična umetnost kot poglavitno področje vseh uradnih kultur nudi v tem trenutku. Fino in elegantno je nekaj plasirati tam, kjer postane to že na podlagi mesta izjavljanja oziroma dogajanja kar se da pomembno, vplivno, računa celo z zglednim vpisom v zgodovino. Celó politično pragmatično in taktično zrelo je motoviliti se okrog umetnosti, delati z njo, jo tudi uporabiti ali celo zlorabiti za kaj.

Tradicionalna, komorna, elitna umetnost kot področje detabuizacije in hkrati tudi mesto političnega polasčanja, manipuliranja ali pa priložnost za ideje opo- rečništva, tudi kakšnega boljšega revolta? In na drugi strani t.i. množična umet- nost, ki sploh ni enovita, ampak se členi na

– programsko množično umetnost, t.j. ustvarjalno prakso estetskih vrednosti, ki se oblikujejo na podlagi programov, manifestov, torej eksplicitnih odločitev za ustvarjanje neelitne umetnosti, odločno zoperstavljene etablirani, uradno branje- ni in institucionalizirani umetnosti. Opraviti imamo z množično kreativnostjo, ideje zanjo pa je prispevala že zgodovinska avantgarda v svojih programih in manifestih.

– Amaterizem, mentorsko usmerjeno in kontrolirano množično »zaledje« elitne komorne umetnosti oziroma, lahko rečemo, »umetnosti kot umetnosti«. Cilj vsega tega amaterstva in z njim povezanega mentorstva je prav plasma v elito samo, opraviti imamo za množičen, pogosto trivialen in diletantski poskus po preseganju te množičnosti, sicer pa je takšna umetnost tudi oblika estetskega dres-iranja množic.

V množični umetnosti ni ne procesov tabuizacije niti detabuizacije. Pravzaprav se nahaja tabu le nad množicami samimi. Množična umetnost je vsekakor različ- na od komorne, tradicionalne, (neo)klasicistične umetnosti, vendar ji, predvsem v obliki amaterizma, ne predstavlja dejanskega antipoda. Čisto drugo prve je lahko samo alternativna umetnost v vseh znanih in neznanih oblikah; na določé- ni razvojni točki sta bila to tudi esteticizem in zgodovinska avantgarda, za obe varianti je bila namreč značilna »dvojna drugost«, namreč biti drugo empirije (obstoječega) in biti drugo tradicije (zgodovine predpostavk svojega mesta izja- vljanja, (neo)klasicizma kot takega). Alternativna umetnost, kakšna naj bi ta tre- nutek bila, jasno, ne vemo, saj nismo ideološki zakupniki resnice, se tudi upira homogenizaciji in niveliranju vsega, prav tako pa tudi borni detabuizaciji, opisa- ni v začetku tega prispevka, s katero se konjunktorno elitistično obnavlja tradi- cionalna umetnost.

Zgodovinska zavest in govorica

Aleš Erjavec

Karl Korsch pravi v svojem **Materialističnem pojmovanju zgodovine** (1929): »Središčni pojem materialističnega pojmovanja zgodovine je pojem **razvoja**, ki ga Marx in Engels razumeta v trojnem pomenu: kot **mišljenje** (dialektika), kot **nastajanje** (razvoj v ožjem pomenu, v naravi in družbi) in kot **dejanje** (revolucionarni razredni boj).«¹ To materialistično pojmovanje zgodovine predpostavlja, da se zgodovinsko dogajanje obravnava v njegovi posebnosti, ali kot pravi Korsch na drugem mestu,² ko govori o Marxovem razumevanju meščanskih institucij in odnosov, da jih razume v njihovi **zgodovinski posebnosti**. Te institucije in odnose, tako kot zgodovino sploh, lahko razumemo ravno in le skozi takšne posebnosti, katerih organizacijo čim manj določa vnaprej zastavljeni cilj, čeprav je kod za analizo te zgodovine v glavnem določen. Moč, ki ga je v marksistično teorijo in prakso 20. stoletja vnesel heglovsko razumljeni Marx, je ravno v pomenu, ki ga je pripisal zgodovini in poznavanju ter zavesti zgodovine, s tem pa **zgodovinski zavesti**. Z drugimi besedami, brez zgodovinskost mišljenja onemogoča marksistično analizo.

Zavest o nujnosti obstoja zgodovine in zgodovinskosti pomeni dvoje: zavest o trajni navzočnosti zgodovine ter upoštevanje te zgodovine v zavesti. Zavest o obstoju zgodovine ni nekaj tako samoumevnega, kot se zdi na prvi pogled: danes zgodovina kot zavest nikakor ni več tako prisotna, kot je bila pred ne tako davnim desetletjem ali dvajsetletjem. Pozabljanje preteklosti sega tako daleč, da producira ahistorično mišljenje, ki mu, povsem konkretno, preteklost pomeni to, kar je že preteklo in se je tako že izteklo. Ko se je izteklo in je preteklo, se je v svoji substanci dematerializiralo ter se ohranilo le v obliki abstraktno upodoblji-

1 K. Korsch, **Materialistično pojmovanje zgodovine**, MK, Ljubljana 1972, 17.

2 K. Korsch, **Karl Marx**, Suhrkamp, Frankfurt na Maini 1967, 8.

ve predstave, ki se razkriva v nostalgiji, ta nostalgija pa je ravno zaradi svoje nostalgičnosti tudi cezura s preteklostjo. Na področju kulture srečujemo takó postmodernistično izpovednost, ekspresionizmu in kmečki povesti podobno literaturo, ki se ima za »novo« (ali bolje »mlado« – npr. mlada slovenska literatura) ter, če omenim še glasbo, ker jo bom še omenjal, péta glasba, ki je besedno asketska ter v glavnem espresivna. Ta izpovednost je iz margin kulture precej mimo-grede zasedla v delu javne zavesti vlogo, ki jo je v prej omenjenem času zasedala sedaj institucionalizirana avantgarda. Te avantgarde danes na neinstitucionaliziran način skoraj ni več. Pri tem mislim točno na to, kar pravim: svoje mesto si je našla ali izborila v institucijah, ustanovah, skupnostih, financerjih itd. in se prek tega inkorporirala v utečene točke in mesta koordinatnega sistema, ki ga tvori vidna in družbena integrirana kultura.

Če je avantgardna kultura šestdesetih let nastopala kot konkurent obstoječi kulturi, se današnja javlja kot njena alternativa, kot soobstoječa oblika kulture, ki pa – zaradi svoje novosti in drugačnosti ali zaradi svoje specifičnosti – ne najde, ne proizvede svoje dopolnitve in korelata v teoriji, saj je takorekoč brez svoje filozofskoteoretske refleksije. Ali pa je mogoče ne potrebuje? Mogoče je bil pritisk konceptualnosti na umetnost in kulturo premočan, mogoče je teorija preveč zintelektualizirala umetnost, da bi ta od nje še kaj imela.

Morda je prišla tako daleč, da potrebuje svojo emocijsko in čutno neposrednost ne pa intelektualnih užitkov. Lahko bi pripomnili, da je morda umetnost ponovno našla svoje bistvo v »čutnem svétenju ideje«, pri čemer je poudarek na »čutnem«, »svétenje« pa je predvsem svetlikanje, ki le še včasih kaže na idejo, ki pa je tako ali tako nezavedna.

Vse to se kaže tudi na ravni jezika, ki postaja, če lahko tako – na prvi pogled depasirano – uporabim ta termin, »ludističen« v pravem pomenu besede, saj je igra, ki jo igrajo besedila pesmi, sam stil glasbe itd. avtentično »nerealistična«, gre namreč za igro na nož, ne pa igrivost slovenskih ludistov šestdesetih let. Ludizem postaja zaresen in to dvakrat: postaja primitiven, besedno preprost in skromen, ravno skozi to primitivnost pa tudi ritualiziran in neposreden.

Na tej točki si privoščimo rahlo divergenco, ki to morda le ni: vprašajmo se po analogiji oz. možnosti upravičenosti analogije ali vsaj zveze in podobnosti med jezikom oz. govorico pétega besedila sedanje glasbe – ves čas govorim o takšni glasbi, kot je navzoča npr. v Mladinskem centru v Šiški – in današnjem političnem, časnikarskem ali govorjenim diskurzom. S tem prehajam na to drugo temo, to je na jezik oz. govorico.

II.

Radomir Konstantinović v svoji, sedaj že stari knjigi – prvič je izšla l. 1969, torej pred 15 leti – z naslovom *Filosofija palanke*, pravi med drugim tole: »Banalnost duha palanke je jamstvo njegovega nihilističnega odnosa do jezika. Tam, kjer raste duh banalnosti, umira duh jezika.«³ Iztrgajmo ta stavek iz njegovega neposrednega konteksta ter ga postavimo v kontekst današnjega diskurza, ki podgrajuje glasbo, a tudi nastopa v političnih govorih, časniških člankih itd. Za primer vzemimo članek iz revije *Danas*, ki se glasi »I ne samo svakodnevnica«. Zaradi avtentičnosti navajam original: »Današnji trenutak Jugoslavije karakterizira borba za ostvarivanje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. To je glavna bitka koju sada vodimo i koju ćemo morati – uporno i dosljedno – nastaviti i u vremenu koje je pred nama. To je pothvat od odlučujućeg značenja za dalji siguran pravac razvoja i pouzdan napredak našeg društva. S razlogom se naglašava da je riječ o prijelomnom trenutku iz kojega moramo izići jači, s razvijenom

3 R. Konstantinović, *Filosofija palanke*, Nolit, Beograd 1981, 136.

frontom rada i stvaranja, s jasnim perspektivama daljega uspešnog toka naše revolucije.«⁴

Ta fragment dovolj dobro služi za povprečen primer politično-ideološkega diskurza. To seveda ne pomeni, da ni eklatantnejših, boljših, slabših itd. člankov ali govorov, a moj argument za uporabo takšnega primera je v tem, da je ta – kot tudi podobni takšni primeri – vsakdanji primer, ki se takim piscem ali govornikom zapiše ali zagovori, se jim primeri, četudi tega morda sploh nočejo. Čim zažnejo pisati (npr. kot v našem primeru o tem »Kako i koliko štampa pomaže stabilizaciji« kot je navedno v podnaslovu članka) ali govoriti, se jim nekaj takega pripeti, zapadejo v specifičen ritual govornice, ki se mu le stežka izognejo. To težavo dovolj dobro ponazarja primer iz literature dvajsetih let: »Vzpodbujen z odzivom je Gavrilin, ne da bi vedel čemu, nenadno začel govoriti o mednarodnem položaju. Nekolikokrat je hotel podati poročilo o tramvaju pa je strahoma opazil, da tega ne zmore. Besede so same po sebi, proti govornikovi volji, zdrknile v mednarodno areno. Po Chamberlainu, ki mu je Gavrilin posvetil pol ure, je vzel na rešeto ameriškega senatorja Bora. Množica se je jela razhajati. Dopisnika sta hkrati zapisala: 'V slikovitih stavkih je govornik orisal mednarodni položaj . . .' Razvneti Gavrilin je nečedno ozmerjal romunske bojarje in se lotil Mussolinija. Šele proti koncu govora je premagal svojo drugo, mednarodno naravo, in povedal v lepih, stvarnih besedah: 'In glejte tovariši, po čigavi zaslugi bo stekel tramvaj, ki bo zdajle zapeljal iz remize?'« itd., itd.⁵

To s čimer imamo opravka v pravkar navedenem odlomku, je rudimentarna oblika govornice, ki smo ji bili priča v prejšnjem citatu, le s to razliko, da je v tem zadnjem navzoča zavest razlike med neposrednim in politično-ideološkim diskurzom. Ta razlika je v današnji zgodovinski zavesti izginila. Točneje, izginila je ta zavest sama. Da je to res kaže dejstvo, da se to dogaja danes vedno pogosteje ter da se po drugi strani tako močno kaže težnja po neposrednem govoru, ki je strogo vezan na svoj predmet oz. na referenta, zaradi te svoje pritrjenosti na realno pa tudi na konkretno besedno raven.

Kar se tiče prvega, se vrnimo ponovno h Konstantinoviću: kaj konkretno pomeni, da jezik umira? Najbrž dvoje: prvič to, da jezik, govornica **vedno manj pove**, in drugič, nasprotno, da pove nekaj drugega kot govori. Reče se to, da bi se povedalo ono, ali: govori se zato, da se ne bi povedalo. Tretji pomen pa je v tem, da se energetski naboj, ki ga predstavlja dejanje označevanja s strani subjekta, prevede v drugačno obliko, o čemer bi lahko več povedala psihiatrija. Jasno je, da se jezik s tem osiromaši ter se giblje v primeru »neposrednega« govora med mejama referencialne funkcije (»lepe, stvarne besede«) ter emotivne funkcije (besedila praktično vseh slovenskih »alternativnih« glasbenih skupin).

Iz vsega tega sledi to, kar pravi Konstantinović: »Prezir jezika (. . .) je prezir s strani živali, ki 'zna' govoriti, ki pa ne živi z govorom, ki ne le to, da ve, da 'zmore' brez njega, marveč tudi stremi k vrnitvi nazaj, k predgovornemu, k popolnoma živalskemu stanju in to tako, da občuti agonijo jezika kot rojevanje čistega živalstva. Jezik se spelje na najosnovnejše, najneobhodnejše besede in izraze; v samem sebi se skrči s koncentracijo, katere končni izhod pomeni, če bi bil izvedljiv, molk. Beseda je tista, ki je vedno bolj nosilec pomena, ne pa **stavek**, medtem ko **gib** vse pogosteje zamenjuje vlogo stavka (predvsem glagola) in povezuje besede. Gib (telesni) – kot glagol–gib – je umiranje glagolske preciznosti; s tem pa ne le preciznosti stavka, ampak tudi preciznosti njegovega subjekta: to je nujno umiranje subjekta, ki je **stavčni subjekt**, ker je njegova udejanitev nemogoča izven stavka.«⁶

4 M. Lolić, *Danas*, Zagreb 18. 10. 1983, 42.

5 I. Ilf in J. Petrov: *Dvanajst stošlov*, DZS, Ljubljana 1957, 97.

6 Konstantinović, n.d. 136–7.

Ta dolgi citat, ki se sicer nanaša na **erotski** nihilizem, velja enakovredno za diskurz alternativne kulture, predvsem glasbeni. Banalizacija jezika pa je seveda prisotna v obeh polih: polu obubožanega politično-ideološkega diskurza, ki govori zato, **da ne pove**, in polu glasbenega besedila, ki govori (upoštevajoč ga kot artikulirano govorico, ki pa naj bi bila péta) ravno zato, da bi **čim bolj**, podčrtujem čim bolj, ne čim več, čim bolj poglobljeno itd. povedal in spregovoril.

Prvi zelo malo pove, čeprav veliko govori, drugi pa pove zelo veliko, a z zelo malo besedami. Oba seveda govorita o **istem**, o isti stvari, o istem referenčnem polju, ki ga tvori družbena realnost, pri čemer za drugega, alternativnega, dodatno velja, da mu prvi, politično-ideološki diskurz, služi kot referencial, ki ga ali popolnoma zavrže, ali pa parodira pogosto s popolnoma točno **reprodukcijo** njega samega, a v **drugačnem** kontekstu. Izraz »parodira« je glede na resnost stvari morda preblag. To, kar izreka npr. »Narek« (»Vsi vemo da je nekaj narobe / s tem se ne smemo sprijazniti / z odločitvami ne kaže odlašati / ukrep je nujen, imamo jasen cilj«) razen v zadnji vrstici ne prestopi v parodijo. Z obnovo dikcije politično-ideološkega diskurza, ki ga iztrga iz njegovega varnega konteksta, v katerem se nahaja npr. v navedenem odlomku iz **Danasa**, pokaže ravno na razliko, o kateri sem govoril ob Gavrilinovem govoru. Izpostavi razliko izrečenega in povedanega ter med tem povedanim in doživeto družbeno realnostjo. Rezultat ali – lahko bi rekli »stranski«, če ne bi bil več kot to – **učinek** pa je besedna bornost takšne govorice. Svojo alternativnost in zavračanje obstoječega (ki je več kot le »kritika«) gradi ravno na neposrednosti, redkobesednosti ali malobesednosti ter tudi s tem oponira ter zamenjuje gostobesednosti prvega. S tem pa de facto ravno izloči bogastvo, ki ga jezik v manj kataklizmičnih časih ali okoljih vsebuje – ali ohranja – pa naj gre za Cankarjev ali Grafenauerjev jezik. Zdi se, da se subjekt trudi preživeti ravno s to jezikovno bornostjo, da edino v njej najde svojo neposredno avtentičnost ter da mu zadoščata zvok in podoba, organizirane ali teoretsko naperjene besede in jezikovne konstrukcije pa so mu povsem odveč.

III.

Oba omenjena diskurza imata to lastnost, da sta ahistorična. Ne v tem smislu, da bi bila »izven zgodovine«, ampak da ne vsebujeta zgodovinskega spomina, ki ni le spomin družbene, socialne ipd. zgodovine, ampak tudi jezikovne in miselne. Prvi govori, kot da ne bi bil vezan na konkreten subjekt govora, ki izjavlja ter na konkretne subjekte, ki jim je ta govor namenjen.

S svojo splošnostjo, neosebnostjo, induktivnostjo ter neobveznostjo, ki niha med neodgovornostjo ter neodgovorjenostjo, je res atemporalen. Nanaša se sicer na nekaj konkretnega, a nanaša se nanj kot na splošno, predpostavljajoč, da tisti, ki ga poziva za svojega poslušalca, že ve, za kaj gre, in predvsem, da ve, da gre ravno zanj.

Druga govorica je atemporalna s svojo primitivnostjo, besedno skopostjo in revščino, ki sovпада s splošnejšo tendenco pozabiti preteklost. Ravno ta tendenca pa ima večji pomen, kot se zdi na prvi pogled. »Zavračanje šestdesetih let je postalo strateška značilnost sedanjega boja za hegemonijo: napadi na 'popustljivost', obramba starega modela družina ('pristan v brezdušnem svetu'), v šolo je vrnjen pojem 'odličen', staromodno strukturiran učni program in avtoritarno poučevanje, kratki lasje, vsesplošno odvrčanje od 'stilov' šestdesetih let v kulturi, hrupni antifeminizem in vpitje zaradi pojava 'intelektualnega' rasizma v novem klanu . . .« »Niti malo ni presenetljivo, da napadi na šestdeseta leta v obličjih v glavnem ne izzivajo kakega večjega gnusa ali odpora. Ogromno je število danes živih Amerikancev, ki so sodelovali (ali bili zajeti) vsaj v eni politični demonstraciji šestdesetih let: kje so vsi ti ljudje, kaj se je zgodilo z radikalno politič-

no kulturo, za katero bi naravno lahko pričakovali, da se bo pokazala kot posledica takega ogromnega vala kolektivnega izkustva?»⁸

Vzroki za to pozabo in te napade so številni. Vendar pa, nekoliko neresno rečeno, dokler so napadi, pomeni tudi, da je zavest o tej zgodovini še tu, problem, ki je naš pa je v tem, da je ta pozaba skoraj popolna, da šestdesetih let ni več razen v oznaki »novolevičar«. Je pa tu nasprotno E. Presley in so zgodnji Beatli, J. Lewis in vrsta drugih, v načinu življenja in mišljenja pa so tu podobe iz življenja Bogdanovičevega *The Last Picture Show*, ki je dovolj zanimiv kot prvi tak film, ki pa je – dovolj značilno – prišel iz Holywooda.

Ta nostalgija, ki postaja vedno bolj del realnosti, potiska na dan to, čemur se z izrazom, ki je dovolj pogost, v današnji govorici reče »feeling« zgodnjega rocka. petdesetih let itd., a brez J. Kerouaca in podobnih. To je sedaj urbana subkultura.

Ta nostalgija je konkretna realnost in lahko da celo avtentična realnost, v kateri smo »kot riba v vodi« v osemdesetih letih tega stoletja, kot je v neki drugi zvezi nekoč zapisal M. Foucault. Tu tudi ne gre le za glasbo, gre enakovedno za skoraj vse likovne umetnosti, in predvsem, ne gre za prozo, ki zahteva povsem drugačnega izhodišča, če ni le kratka povest.

IV.

Za zaključek in povzetek: oba diskurza, ki ju danes srečujemo in ki sta najbolj specifična za ta »družbeni trenutek« sta političnoideološki diskurz ter alternativni. Oba sta način bega iz obstoječega, le s to razliko, da je drugi alternativa, prvi pa njegovo potrjevanje. Oba sta verjetno slejkoprej obsojena na propad ali transformacijo, ki je v prvem regresija, v drugem pa širjenje in večanje besednega ali izraznega **zaklada**, saj ta zaklad pri prvem tudi ni velik, le besede so številne, veliko se govori.

Vzporedno temu teče problem pozabe zgodovine, ki jo lahko različno vrednotimo in interpretiramo, ne moremo pa je zanikati, če pa že, pa zahteva to nov teoretski pristop, oz. moramo večino dosedanjih teoretskih in praktičnih stališč scela prevrednotiti. Najbrž bi bilo pre nagljeno ta stališča enostavno eliminirati oz. iti mimo njih, mislim namreč, da je zavest zgodovine nujna za ohranitev avtentičnosti jezika in da vsak atavizem prispeva k strahu, ki ga izpričuje Jameson.

⁸ F. Jameson, Restavracija šestdesetih let, *Anthropos*, Ljubljana 1982, št. 4-6, 212.

... in tako se je odločil, da se bo pokazal kot po-
... za katero se katero bi namreč lahko to...
... tega taktično odločitve, ki je bila...
... in tako se je odločil, da se bo pokazal kot po-
... za katero se katero bi namreč lahko to...
... tega taktično odločitve, ki je bila...
... in tako se je odločil, da se bo pokazal kot po-
... za katero se katero bi namreč lahko to...
... tega taktično odločitve, ki je bila...

... in tako se je odločil, da se bo pokazal kot po-
... za katero se katero bi namreč lahko to...
... tega taktično odločitve, ki je bila...
... in tako se je odločil, da se bo pokazal kot po-
... za katero se katero bi namreč lahko to...
... tega taktično odločitve, ki je bila...
... in tako se je odločil, da se bo pokazal kot po-
... za katero se katero bi namreč lahko to...
... tega taktično odločitve, ki je bila...

... in tako se je odločil, da se bo pokazal kot po-
... za katero se katero bi namreč lahko to...
... tega taktično odločitve, ki je bila...
... in tako se je odločil, da se bo pokazal kot po-
... za katero se katero bi namreč lahko to...
... tega taktično odločitve, ki je bila...
... in tako se je odločil, da se bo pokazal kot po-
... za katero se katero bi namreč lahko to...
... tega taktično odločitve, ki je bila...

... in tako se je odločil, da se bo pokazal kot po-
... za katero se katero bi namreč lahko to...
... tega taktično odločitve, ki je bila...
... in tako se je odločil, da se bo pokazal kot po-
... za katero se katero bi namreč lahko to...
... tega taktično odločitve, ki je bila...
... in tako se je odločil, da se bo pokazal kot po-
... za katero se katero bi namreč lahko to...
... tega taktično odločitve, ki je bila...

... in tako se je odločil, da se bo pokazal kot po-
... za katero se katero bi namreč lahko to...
... tega taktično odločitve, ki je bila...
... in tako se je odločil, da se bo pokazal kot po-
... za katero se katero bi namreč lahko to...
... tega taktično odločitve, ki je bila...
... in tako se je odločil, da se bo pokazal kot po-
... za katero se katero bi namreč lahko to...
... tega taktično odločitve, ki je bila...

Suvremenost i revolucija

uspomeni na Tebe, Ilija

Marin Jurjević

U okolnostima obitavanja u zajednici koja je opterećena i karakterizirana političkim, možda kao svojim osnovnim predznakom koji onda određuje ono što se u datom momentu može nazvati ljudskim, svrstavanje (svijesno ili nesvijesno) na »lijevo« ili »desno« poprima bitno značenje.

Određujuće središte čovjeka polako se, tako, izmaklo od njega samog na nešto izvanjsko, metafizičko – na ideju.

Odnos prema totalitetu i zajednici kojoj smo podređeni samom svojom pojavnošću u njoj (neumitnošću »postojanja« bez mogućnosti izbora povijesnog trenutka našeg zasebnog, pojedinačnog, individualnog pojavljivanja na pozornici života koja je već »izgrađena« kad na nju stupamo) postaje, stoga, temeljem za određivanje našeg, svakog ponaosob, slučaja u toj stvarnoj ali i imaginarnoj tvorevini koja je svoj najpuniji izraz, kao utemeljenje novog božanstva, poprimila u liku države.

Kao što se svako božansko temelji u čovjeku, jer božanskom jedino čovjek može dati smisao traženjem svog temelja u njemu (jedna vrsta uzajamnog utemeljenja božanskog u čovjeku i čovjeka u božanskom, pa su jedan bez drugog nezamislivi), tako se i država javlja kao imaginarno (a ujedno sveprisutno neodredljivo-neuhvatljivo) božansko, kao utemeljitelj novovjekovne tjeskobe i »mučnine« pojedinca – koje je izvor onoga što bi, za nas interesantno, mogli navzati političkim kao otuđujućim, političkim kao obezljugujućim.

Revolucioniranje zbilje određene ovakvim predznacima stoga se postavilo, u neku ruku, kao određujuće za čovjeka čije zavičajno mjesto više nije određeno Prirodom već **političkom državom**.

Anarhistička koncepcija revolucije P. Kropotkina

Oni koji su najradikalnije, bar naizgled, s tom obezluđenošću državom raskidali u svojoj teoriji – bijahu anarhisti čiji je credo upravo totalno, trenutno negiranje države bez mogućnosti, što se toga tiče, bilo kakvih »kompromisa«.

Najčešće je to i ostajalo samo na razini radikalne iluzije ne našavši u zbilji mogućnost realizacije i to često baš stoga što se sama takva ideja i koncepcija negiranja države »bez ostatka« našla u rascjepu između mogućeg i nemogućeg i to, prije svega, povijesno zbiljski određeno u smislu diskrepancije između nadilazeće biti i radikalnosti te ideje, s jedne strane, i potrebe prizemljenja političke, konkretne akcije na razinu političke pragmatike, s druge strane.

Za anarhiste je značajno to što su oni dokučili upravo onu crtu države koja je, ujedno, značila njenu suštinu – a to je represija nad životom uopće te su s te pozicije i odredili mogućnost istinski ljudskog života tek nasuprot takve obezvrjeđujuće sile. Ali, isto tako, gotovo nikada nisu odredili pravu dimenziju političke akcije u smislu slijeđenja traga realnog, konkretnog – mogućeg.

P. Kropotkin, jedan od najznačajnijih teoretičara anarhizma, na svom slučaju objašnjava jedan dio puta kojeg je prevalio do razumijevanja tog odnosa.

On kaže: »Godine koje sam proveo u Sibiru naučile su me mnogo čemu što bih teško inače naučio bilo gdje. Uskoro mi je postala jasna apsolutna nemogućnost postizanja bilo čega korisnog za mase ljudi preko administrativne mašinerije. S tim iluzijama sam raskinuo zauvijek.«¹

Odioznost prema svemu što dolazi od strane države kao takve postati će odrednica anarhizma.

Ili, kako bi to P. Kropotkin kazao, tek onog trenutka kada gubi vjeru u »disciplinu države« – »Bio sam spreman da postanem anarhist.« Naime, tim putem, on dolazi do stava »da su u ozbiljnom radu komandiranje i disciplina od male koristi«² vezujući ih upravo za mehanizam funkcioniranja države – i to generalno, što će kasnije opteretiti anarhističku akciju koja je u predimenzioniranju značajnog faktora spontanosti, zanemarujući nužnost »discipline pokreta« u konkretnoj akciji, uvijek završavala na povijesnoj margini.

Ta pozicija negatorstva omogućuje jedan komotan stav prema samom problemu organiziranosti snaga koje bi, artikuliravši revolucionarne ideje u pokret, predstavljale realnu snagu naspram negirajućeg.

Upravo će tu i biti izvor svih onih problema diskrepancije između mogućeg i nemogućeg u teoriji i praksi anarhizma koji se nikada nije otisnuo u praksi dalje od negatorstva ne uspijevajući uopće doseći fazu izgradnje Novog (Pozitivnu fazu za razliku od te negativne – u metodološkom smislu afirmacije).

U tom značenju, skok iz negativne (negirajuće) faze u pozitivnu (afirmativnu) fazu revolucije ostao je najveći problem anarhizma koji je, izgleda, jedino i moguć kao smjelo, potpuno ali ipak, u smislu izgradnje Novog – nemoćno negiranje postojećeg.

P. Kropotkin je dosta prosvjetiteljski orijentiran smatrajući da mu je zadatak da prosvjećuje mase – ali, ipak, uvijek u službi ostvarivanja njihovih ciljeva – jer su ciljevi mase, u čiji spontanitet anarhizam uvijek vjeruje i u kojeg polaže sve svoje nade, uvijek primarni pošto će baš spontanitet masa, jednom kada se izlije, biti ona osnovna poluga odvalivanja kamena Prevladanog i Starog.

1 Peter Kropotkin »Memoirs of a revolutionist«, Grove Press INC, New York 1970: str. 215.

2 isto, str. 217.

Anarhizam je izraz dubokog razočarenja u mogućnost ostvarivanja pravednosti (slobodnog ljudskog života uopće) preko dotad izgrađenih mehanizma koji su određivali društvenost i političko ustrojstvo zajednice. Sve te fraze o državi kao nekom zaštitniku »općih« interesa imaginarnih apstraktnih individua anarhizam razobličava u zahtjevu za totalnim negiranjem države.

P. Kropotkin piše: »Sve te sonorne fraze o izvođenju progressa ljudske vrste, dok u isto vrijeme izvodači progressa stoje daleko od onih koje pretendiraju pomaknuti unaprijed, očit su sofizam izmišljen od strane misli koja je uplašena da se ne uzdrmaju opasne (postojeće) kontradikcije.«³

Razobličavajući lažnost vjere u mogućnost progressa (u najdubljem ljudskom smislu) u okviru postojećih odnosa, a koju vjeru pokušavaju nametnuti vladajući slojevi »kontrolori sistema«, stvara se bitan preduslov za dolaženje do svijesti o rušenju, o nužnosti rušenja takvog realiteta ukoliko se zahtjev za ljudskim životom uopće postavlja. Ujedno je to preduslov za osvještavanje istine da se to negiranje može provesti, izvesti jedino u okviru tog realiteta a ne u vidu bijega iz njega, iz života. Taj bijeg, u stvari, ionako je nemoguć sve dok se unutar tog realiteta krećemo, dok smo još određeni životnim.

Stavovi anarhista naspram postojećem imali su kao konzekvencu zahtjev za njegovim potpunim negiranjem stavljajući mu nasuprot ono Buduće, krajnji cilj akcije negiranja – a to je komunizam kao besklasno, građanskom suprotstavljeno društvo.

U toj dimenziji oni i komunisti-marksisti, reklo bi se, na istom su tragu.

Suštinske, duboke razlike nastaju s obzirom na odnos prema državi, vlasti i organizaciji. Naime, anarhizam odbacuje mogućnost bilo kakvog uprezanja države »u svoja kola« kao i u kola bilo čije vlasti a naročito ukoliko je označena predznakom »diktatura« – pa bila ona i proleterska, stavljajući tako duboko u sumnju mogućnost prihvaćanja sintagme »diktature proletarijata« ma koliko njeno unutarnje, suštinsko značenje bilo daleko od samog etimološkog značaja pojma diktatura (shvaćenog isključivo kao nasilje, ugnjetavanje i sl.).

U Marxovo vrijeme, ovaj sukob se manifestirao i vodio, naravno, prije svega kroz konfrontiranje dvije najjače i najmarkantnije ličnosti tadašnjeg radničkog pokreta – između samog K. Marxa i M. Bakunjinina.

P. Kropotkin, naravno, u svojoj teoriji podržava stavove M. Bakunjinina.

On piše: »Revolucionari srednje klase stare škole koji su bili ušli u Internacionalu (ovdje misli na marksiste M. J.), prožeti, kao što su bili, pojmovima centralizma, piramidalne tajne organizacije iz ranijih vremena, uveli su iste pojmove u Radničko Udruženje . . . Marx i Engels bili su vodeći duh toga.«⁴

Naravna stvar da ovakav sukob nije mogao ojačati ljevicu. Sukobi na ljevici međunarodnog radničkog pokreta prisutni su, svakako, i danas tim više što su zemlje tzv. realnog socijalizma, u nekim formama, razvile upravo onu dimenziju »socijalizma« od koje je anarhizam zazirao naslućujući je kao konzekvencu prihvaćanja centralizma itd. – što je, ujedno, danas, nakon nesretnog iskustva staljinizma, dovelo do distanciranja svih onih komunističkih partija koje djeluju u okviru građanskog društva i predstavljaju značajnije snage (KPI, KPF, KPŠ) od bilo kakvih mogućnosti povezivanja s totalitarnom vizijom budućnosti – koju bi oni eventualno, svojim dolaskom na vlast, promovirali u zbilju.

³ isto, str. 241.

⁴ isto, str. 281.

U tom smislu evrokomunisti (ukoliko se još uvijek uopće može govoriti o evrokomunizmu kao nekoj homogenoj cjelini ili »pokretu«) i odbacuju diktaturu proletarijata ali ne s pozicije anarhističkog odricanja važenja tog pojma već u navedenom značenju distanciranja od realnog, povijesnog oblika postojanja staljinizma, a ponekad, kao njegovog eha, i samog »realnog socijalizma« danas.

P. Kropotkin je smatrao da ubrzana evolucija vodi u revoluciju. Pošto je kod njega izražen ton prosvjetiteljstva to dolazi do izražaja i u njegovoj vjeri u mogućnost uspostavljanja jedinstva između revolucionara i intelektualnih snaga privilegiranih klasa – što je, donekle, u koliziji s onim demistificiranjem karakter države i onih koji u njoj imaju dominirajuću poziciju. Naime – po njemu, izabrati najbolji put, najbolju mogućnost – znači privući intelektualne (vrijedne) snage na stranu revolucije.

Revolucija je ipak središnja kategorija za objašnjenje uspostavljanja nečega nasuprot dosadašnjem.

Ta revolucija, smatra P. Kropotkin, trebala bi se izvesti na onaj način koji bi osigurao najmanji broj žrtava. On uvijek zagovara »najbolju soluciju« kao mogućnost ublažavanja »žrtava revolucije«. Po njemu, postoje periodi u razvoju čovječanstva kada konflikti i građanski rat izbijaju neovisno o volji pojedinca.

To se, na određen način, mora iskoristiti.

On piše: »... nek, na kraju, ovaj konflikt izbije, ne na polju neodređenih težnji, već jasnih (određenih) rezultata; ne na sporednim točkama beznačajnosti što (ionako) ne umanjuje nasilnu stranu sukoba...«⁵

Ovdje se već radi o konkretnom zahtjevu iz kojeg nužno proizlazi i potreba organizacije tako da nije u potpunosti točno identificirati anarhizam i njegovu koncepciju s nekom amorfnom dezorganizacijom ili »radištotijevolja« ideologijom.

Sam P. Kropotkin, kao što je već kazano, inficiran je nekakvim romantičnim prosvjetiteljstvom iz kojeg proizlaze i njegova nadanja kako će velika većina (pa i neprijatelja) prihvatiti revoluciju ako ona zbilja predstavlja Progres, odnosno, ukoliko je u interesu »ljudskog roda« (»najbolja alternativa«).

On također iznosi tezu da revolucija ne ovisi o vojnoj snazi koliko o »**kreativnom geniju**« koji će se unijeti u akciju društva.⁶

Nedostaci ovakvih teza su očigledni i njihovo bi se porijeklo dalo utvrditi u dujoj utopijskoj tradiciji onih intelektualaca i krugova koji su dolazili u sukob s odrednicama postojeće društvenosti ali to protivljenje nisu uobličavali u realnodjelotvoran pokret već je to »totalno« negiranje postojećeg u sasvim neadekvatnim formama tražilo put ka svojoj realizaciji – nerijetko sredstvima upravo onog društva kojeg su nastojali negirati, te su se tako, ipak, zadržali samo u njegovom okviru ne uspijevši ga nadići.

Shvaćajući da ovakva koncepcija nije koncepcija marksista-komunista, a želeći njenu valjanost opravdati, P. Kropotkin u ponešto oštrom tonu piše: »Sukob između marksista i bakunjinista nije bio osoban. To je bio nužan sukob između principa federalizma i centralizma, slobodne komune i državnog modela vladanja, slobodne akcije narodnih masa i afirmacije vrijednosti kapitalističkog društva putem zakonodavstva – sukob između Latinskog Duha i German Geist, koji, poslije poraza Francuske na bojnopolju, polaže pravo na supremaciju u

5 isto. str. 292.

6 isto. str. 288 – 292.

znanosti, politici, filozofiji i u socijalizmu također, prikazujući svoju vlastitu koncepciju socijalizma kao »znanstvenu«, dok sve ostale interpretacije proglašava »utopističkim«. ⁷

Po P. Kropotkinu, poslije 1871. g. duh koji je anarhizam (poglavito) unio u Zapadnu Evropu je nju spasio od vala reakcije. Centar tog (»spasonosnog«) procesa bila je, po njemu, Jura Federacija i anarhisti sakupljeni oko nje.

Marksisti su, smatra on, bili neprijatelji revolucije a nalaze se, inače, u Njemačkoj (u vidu socijaldemokracije) dok su Latinske zemlje centar revolucionarne ideje, to jest anarhizma – pošto je očito da on to, ionako, izjednačava. ⁸

Na primjeru P. Kropotkina smo mogli vidjeti dokle je sukob anarhista i marksista dopro, a jedni i drugi pripadaju bitno i suštinski ljevici. Suprostavljanje nekakvih »duhova« poput Latinskog i Germanskog u okviru radničkog pokreta ujedno označava, ponekad, razinu i domet tog sučeljavanja čije posljedice su nerijetko bile tragične po stvar same revolucije (kao što je tragična bila izdaja stvari revolucije od strane socijaldemokrata u periodu nakon prvog svjetskog rata kada im je osnovna stvar bilo suprostavljanje radikalnoj, komunističkoj struji u okviru pokreta a ne buržoaziji – i to posebno u Njemačkoj). To suprostavljanje djelova ljevice i međusobni sukobi ponekad su, zbog principijelnosti pitanja oko kojih sukob nastaje, neizbježni – ali očito je da desnica iz toga izvlači najveću korist. Desnica je, uglavnom, znala biti homogena ili ne bar toliko samodestruktivna kao što je to nerijetko znala biti ljevica.

O problemu anarhizma u okviru radničkog pokreta postoje i danas različiti stavovi koji su naročito dobili u svom značaju nakon »revolucionarne« 1968. g. kada je u jednom segmentu društva, izvan bilo kakve organizacione sheme, došlo do spontanog izlivanja nezadovoljstva koje se po svojoj formi doticalo anarhističkih koncepcija i stavova uopće.

Revolucija kao oblik negiranja postojećeg

Pitanje ljevice uopće, a njenog uspjeha posebno, naravno, ostalo je i danas otvoreno i to naročito stoga što se ona nije, u svim svojim varijantama, mirila s onom stvarnošću koja nastaje nakon formiranja »socijalističkog lagera« centralističkog tipa u Istočnoj Evropi (»realni socijalizam«), odnosno s identifikacijom ostvarenog tipa ljudskog zajedništva u tim zemljama – sa socijalizmom.

Iz tih gibanja izniknuti će i tzv. »nova ljevica« koja je i danas jako neodredljiva i »neuhvatljiva« nekom zasebnom definicijom ljevice.

Nevjera u uspostavljene institucije, kako kapitalističkih tako i socijalističkih država, dovela je u vezu »novu ljevicu« i njen stav prema revoluciji (kao njenom smislu) s anarhističkim koncepcijama i tezama o izmjeni zbilje.

Nevjerica u mogućnost emancipacije putem glasačkih listića (upravo kada tzv. evrokomunističke partije na to stavljaju izuzetan, snažan akcent i prihvaćaju parlamentarna »pravila igre« kao način ostvarivanja dolaska na vlast) ponovo je aktualizirala Proudhonov stav koji je smatrao da je »Opće pravo glasa (. . .) kontrarevolucija« jer »Rob je oduvijek oponašao gospodara.« ⁹

7 isto. str. 386.

8 isto. str. 384 – 390.

9 Daniel Guérin »Anarhizam (od doktrine do akcije)«, Naprijed, Zagreb 1980. g. str. 16.

Proudhon će mistificirati revoluciju: »Revolucije ne priznaju začetnike; one dolaze kad ih zove glas sudbine; prekidaju se onda kad se iscrpi ona **tajanstvena snaga** (istakao M. J.) koja ih je izazvala.«¹⁰

Povezivanje revolucije s mističnim kategorijama kao »tajanstvene snage« i sl. upravo izražava sumnju u organizirane, svjesne snage oličene u nekoj Partiji kao vodećoj snazi revolucije.

»Narod, kad je prepušten golome instinktu, vidi uvijek točnije nego onda kada se rukovodi politikom onih koji njime upravljaju«¹¹ kaže on, povezujući rukovodeću ulogu s »upravljanjem ljudima«.

Proudhon ne vjeruje u »kreatore revolucije« niti u njihovu mogućnost kao takovih. Revolucija, taj smisao ljevice, smisao postojanja i zadatak života ne može biti djelo »nekog« – pošto je ona, u ovoj mistificiranoj verziji, nešto iznad svake pojedinačnosti; novo božanstvo i osmisliatelj života – i utoliko nesvodljiva pod bilo koju grupu, pojedinca ili organizaciju kojima ona, u stvari, i daje svrhu, razlog postojanja – izlaz iz »beskonačne rezignacije« jednog Kierkegaarda, izlaz iz njegova »paradoksa postojanja« ali ne u vjeru, kao ostvarenje smisla kroz ljubav – kroz religiju, već kroz revolucionarni čin, kroz nju samu – kroz revoluciju. To je to »izvođenje kretanja« u vječnost koja je u samoj ideji revolucije kao takve.

»Revolucija koja je doista organička«, piše Proudhon, »i produkt univerzalnog života . . . nije u stvari ničije djelo.«¹²

Kao što ni Božanstvo nije ničije djelo već smisao i osmisliatelj, tako se ovdje Revolucija pojavljuje kao produkt »univerzalnog života« a ne pojedinca ili grupe.

Bit revolucije je u samoizviranju (samoutemeljenost Božanskog) a ne u instaliranju i utoliko – revolucije »dolaze kao tat noću«¹³, kaže Bakunjin.

Sam Bakunjin nije za negiranje organizacije i pokreta, usprkos svemu: »Na nama je da stvorimo dobro organizirane i ispravno nadahnute štabove vođa narodnog pokreta«¹⁴ tvrdi on. Postavši anarhist Bakunjin je, naime, i dalje vjerovao u nužnost postojanja jedne svjesne avangarde.¹⁵

Ni Proudhon ne shvaća anarhiju kao neki nered, kaos. Upravo obrnuto: anarhija bi bila red, ali **PRIRODAN RED** nasuprot **UMJETNOM REDU** koji je produkt nametanja »odozgo« i utoliko negacija tog »prirodnog reda«. Anarhija bi, dakle, bila ostvarenje **ISTINSKOG JEDINSTVA** nasuprot fiktivnom, lažnom jedinstvu koje se održava politikom, presijom a oličeno je u državi kao tobožnjem zaštitniku općih interesa.

Iz toga će i proizići suprostavljanje institucijama koje su uspostavljene u okviru tog lažnog jedinstva – u okviru države. Legalitet se negira i kao što kaže Kropotkin« . . . nama je dobro sve što nije legalno.«¹⁶

10 isto. str. 32.

11 isto. str. 32 – 33.

12 isto. str. 33.

13 isto. str. 33.

14 isto. str. 35.

15 isto. str. 34.

16 isto. str. 76.

Za Bakunjinu, stoga, nema sumnje da »t kidanje crkve i države mora biti prvi i neophodni uvjet istinskom oslobođenju društva.«¹⁷

Oni se ukidaju **destrukcijom**, i to utemeljenoj u narodnom spontanitetu – u ime konstrukcije Novog te je, kako kaže Bakunjin u svom eseju »Reakcija u Njemačkoj«, »Strast destrukcije (. . .) ujedno kreativna strast.«¹⁸

Ipak nije ispravno tumačiti da slobodarska (liberterska) koncepcija znači odsustvo svake organiziranosti, jer to nije njena prava bit iako je, u praksi, ta koncepcija uvijek porađala neuspjeh zbog nedovoljnog razmatranja organizacionog pitanja.

Isto tako, kao što primjećuje George Woodcock, postoji »tendencija identifikacije anarhizma s nihilizmom, i da ga se prikaže kao negativnu filozofiju, i jednostavno filozofiju destrukcije«¹⁹, što jesu njegove komponente – ali koje ne iscrpljuju njegovu suštinu.

»Nije riječ o »organiziranosti« ili »neorganiziranosti« već o dva različita načela organiziranosti«, piše Voljin (ruski anarhist 20. stoljeća). »Ali ta **nova organiziranost** (istakao M. J.) . . . mora biti slobodna, društvena i, prije svega, mora polaziti od baze.«²⁰

Sama revolucija – revolucioniranje kao njen stalan proces (permanentna revolucija na djelu) nije nešto onostrano u smislu bespomoćnog očekivanja – iako smo vidjeli da se ponekad revolucija znala na ljevici pretvarati u nekakvu mističnu kategoriju »božanskog karaktera« – već revolucionirati, kao što je Babeuf govorio, znači, kako se on, u svom stilu, izrazio: izazivati UROTU »protiv stanja stvari koje ne valja; to je težnja da se ono rastvori i da se zamijeni nečim što je bolje.«²¹

Tako je Babeuf to izražavao – a često su takove stavove nailazimo u obilju malih grupica koje svoj urotnički karakter ispoljavaju akcijama terora protiv uspostavljenog legaliteta – ali, uglavnom, više kao izraz svoje nemoći nego istinske mogućnosti revolucioniranja na taj način.

Ta očekivanja nečeg suprotnog postojećem izražena su u VOLJI za promjenom koja često u revolucionarnoj svijesti poprima onaj oblik nestrpljivosti koji vodi u »neodloživu« akciju – koja, ako poprimi isključivo individualni umjesto klasni karakter, može biti zadovoljavanje »revolucionarne strasti« i »njenih zahtjeva« – ali samo na razini tog individualno-psihološkog plana, dok u objektivnom stanju stvari ostavlja postojeće političko ustrojstvo nedirnutim jer ga, iako ga negira, zbiljski ne ugrožava pošto je poluga koja je upotrebljena za prevrtanje kamena Starog odveć slaba i kratka a da bi se u tome uspjelo sve dok ne poprimi karakter masovnosti, klasnosti, organizirane akcije kao rezultante postojećeg nezadovoljstva ne pojedinaca ili grupica već radnih masa društva – kao rezultanta nemogućnosti postojeće zajednice da njihovu VOLJU realizira a da sama ne bude negirana. Tek tu je prvi izvor revolucije.

17 M. Bakunjin »Pariška Komuna«, u Nerkez Smailagić »Historija političkih doktrina II (socijalizam)«, Naprijed, Zagreb 1970. str. 211.

18 prema: George Woodcock »Anarchism – a history of libertarian ideas and movements«, Penguin Books Ltd. Harmondsworth, Middlesex, England 1975. str. 11.

19 isto. str. 11.

20 D. Guérin »Anarhizam«, op. cit. str. 43.

21 prema: N. Smailagić »Historija . . .«, op. cit. str. 189.

Sloboda je vodilja i zahtjev.

»Stopalo svećenika na savjesti, stopalo vojnika na grudima – tako vi shvaćate slobodu«²² pisao je A. Blanqui – zahtijevajući negiranje takvog oblika »slobode«.

Anarhizam će izvoditi iz toga nužnost nemilosrdnog i potpunog negiranja postojećeg stanja proglašavajući to negiranje »svetim«, odnosno »svetinjom«.

U »Revolucionarnom katehizisu« (1869. g.) Nečajeva i Bakunjin se, stoga, od revolucionara zahtijeva: »Dan i noć on mora imati jednu jedini misao, jedan jedini cilj: **nemilosrdno razaranje** (istakao M. J.)«²³ To »nemilosrdno razaranje« bit će, po njima, revolucija – koja je permanentna, u smislu stalnog negiranja postojećeg legaliteta.

Poredak koji se instalirao negirajući prirodno stanje slobode i zamijenujući ga njegovim političkim surogatom mora biti razoren i zato »Jedina revolucija koja može spasiti narod je ona koja razara svaki ustanovljeni poredak, korijen i granu, koja uništava sve državne tradicije, redove i klase u Rusiji«²⁴, zaključuju oni.

U današnjim uvjetima suvremene, suvremene, univerzalno totalitarne političke zajednice, u prividnom »redu« tehnificiranog života u stvari vlada kaos i potraga za ishodištem koje se izgubilo negdje u bespomoćnom pokušaju dokidanja razdvojenosti između Čovjeka i Prirode, između organskog i anorganskog dijela jedne te iste cjeline koja je, izgleda, nepovratno podvojena i kao da u tom svom trpnom obliku življenja, u tom svom pokušaju nemogućeg traži jedini smisao svog tragičnog postojanja, odnosno (neprestanim i ponavljanim pokušajima) njegova razriješenja.

Na političkom planu se besperspektivnost organiziranog, klasnog pokreta u najrazvijenijim dijelovima kapitalizma (koji »melje sve pred sobom«) odrazila na bijegove u ekstremizam, »revoluciju psihe« (kao surogat za revoluciju ZBILJE) i slično (npr. SRNJ, SAD).

Z. Brzezinski i američka »nova ljevica«

Američko društvo je najekstremniji primjer beznada i uzaludnog traženja šanse u »društvu blagostanja« kao tobožnjeg pribježišta pred sverazarajućim NIŠTA (i ništavila kojeg nosi sa sobom kao glavnom odrednicom novovijekovnog čovjeka).

Potrošačko društvo izvedeno do karikature na kraju je samo »točka na i« uzaludnog pokušavanja »razotuđenja kroz otuđenje« – odnosno, do kraja dovedena varijanta tehničke biti moderne zajednice, države, surovog Boga suvremene ere.

Proletarijat, u smislu svjesne, politički organizirane snage, klase – teško se može identificirati s postojećom strukturom radne snage u SAD.

Paul Buble, zbog toga, tvrdi da je »najupadljivija karakteristika američkog društva, nasuprot evropskom (...) odsutstvo jednog stabilnog, klasno svjesnog proleterskog pokreta.«²⁵

22 Auguste Blanqui »Kritika društva i ostali radovi« Školska Knjiga, Zagreb 1979, str. 131.

23 prema Milorad Ekmečić »Bakunjin kao pobunjeni intelektualac.« »Filosofija« 2-3 1971. Beograd, str. 52.

24 isto, str. 52.

25 prema: Zbignew Brzezinski »Reakcija nove ljevice«, »Argumenti«, 3/1980, Rijeka, str. 62.

Pojava tzv. »nove ljevice«, čiji pripadnici nerijetko potječu iz neradničkih slojeva, natjerala je građanske teoretičare da zaključe, poput Z. Brzezinskog, da »Ekstremna Nova Ljevica predstavlja fenomen pobune srednje klase protiv društva srednje klase.«²⁶

Tako se pokušava izjednačiti rebelistički karakter mladih s otpadništvom iz klase ili sloja kojem moderna zajednica omogućava »blagostanje« i čak »vladajuću ulogu« – te je njihova »pobuna« nelogična ili čak drska što onda potencira stav da se bune »jer im je previše dobro« – ili, kao što bi u svoje vrijeme rekao Miloš Crnjanski, jer se vole, eto malo, »igrati komunizma«.²⁷

Naravno da je istina negdje drugdje.

Naime, pitanje je zašto su pripadnici tih grupa najčešće regrutirani iz intelektualnih krugova omladine i da li je potrošačko društvo sposobno da nadomjesti ugroženost elementarne slobode koju je moderna zajednica nametnula svojim nesmiljenim tempom uspostavljanja totalitarizma na svim razinama a prije svega razviviši mehanizme manipulacije »ljudskom dušom« do neslučenih razmjera postavljajući na pijedestal najviše vrijednosti ovjekovječenje, perpetuiranje kapital odnosa kao oblika zajedništva, kao oblika zajednice, kapitala kao svemogućeg zbilje u čijem epicentru i nadalje, uprkos svim lakiranjima, stoji korist jednih i – podređenost, izrabljivanje drugih (većine). Utilitarnost kao pokušaj da se sve svrhe svedu na svrhu održanja tog stanja, na svrhu konzervativnog zadržavanja status-quo-a, konzerviranja zbilje, pojavila se u modernoj građanskoj zajednici kao ona kategorija koja će najbolje izraziti onu etiku i duh života shvaćenog u nužnosti »borbe«, i kao »nužnost borbe« protiv onih koji ugrožavaju integritet (legalitet) Sistema, koji na taj način određuju funkciju svojih »podanika« – ostavljajući im skrivenon svoju imaginarnu bit oličenu u novovjekovnom božanstvu Države.

Za »novu ljevicu«, američki politički »meštar«, Zbignew Brzezinski kaže: »... u cjelini, ta grupa uživa socijalnu i materijalnu sigurnost, ali je psihološki nesigurna, frustrirana, ispunjena dosadom i opsjednuta osjećajem krivnje.«²⁸ (sve istakao M. J.).

Zanimljivo koliko etiketa je Z. Brzezinski priljepio »novoj ljevici« u samo jednoj rečenici »demistificirajući« je, »raskrinkavajući« njenu bit – naravno, u skladu s postojećom ideologijom (vladajućom ideologijom). Povezivanje »ljevice« (kod ideologa buržoaskog društva nije bitan predznak – »koje ljevice«) s materijalnom sigurnošću ali i s dosadom itd. – navodi nas na onu tezu o »maminim sinovima« koji traže malo zabave u društvu koje im, inače, pruža sve – jer su »frustrirani«, progoni ih »osjećaj krivnje« i slične freudovske mušice.

Ali nije samo tzv. »nova ljevica« »demistificirana« po Z. Brzezinskom. On »raskrinkava« i »staru ljevicu« pa tako kaže: »Izgleda da je to slučaj (isti kao i s »novom ljevicom« M. J.) i kod nekih starijih zagovaratelja Nove Ljevice, naročito onih iz intelektualne komune, čiji je skoro stečeni socijalni i materijalni prestiž

26 isto. str. 62.

27 Prihvaćajući čak ideje fašizma M. Crnjanski je pisao: »Demokratski sistem postao je, kao i njegovo zastupništvo, preživeli sistem kabinetske politike, dokle je, korporativni sistem onaj koji se nameće stvarnim problemima i zahtevima života.« (»Ideje« br. 9 od 27. XII. 1934.) – a što se tiče komunista u kraljevini Jugoslaviji, on u posprdnom tonu piše: »Bogataška deca igraju se komunizma...« (»Ideje« br. 21 od 6.IV. 1935.). Svi navodi cit. prema: Marko Ristić »Hacer Tiempo (zapiši na marginama rata 1939–1945)«, Prosveta, Beograd 1964. g. str. 98.

28 Z. Brzezinski »Reakcija nove ljevice«, op. cit. str. 62.

intenzivno ugrožen osjećajem političke nemoći i rastućim strahom od povijesne zastarjelosti.«²⁹

I tako, neki »stari ljevičari« hrle u »nove« da ne bi zastarili, zardali i tome slično.

Ali, američko društvo se ne treba bojati te »nove ljevice«, te negativne »adoloscentne sile« koja predstavlja kombinaciju »marksističke retorike i egzaltirane strasti«. Ta kombinacija je, kaže Z. Brzezinski, »više namjera da šokira nego li da promijeni društvo«³⁰ te je, utoliko, neopasna.

Z. Brzezinskom je jasna bar jedna stvar: da će ta »ljeвица« zauvijek ostati marginalnom snagom ukoliko uz nju ne bude »hodao« organizirani klasni pokret. Sagledavajući njegovu današnju besperspektivnost u američkom društvu on i može razmišljati o ekstremnoj ljevici kao o »adoloscentnoj sili«.

U stvari, smatra on, tu je »više (. . .) posrijedi fenomen bjekstva nego neki određen revolucionarni pokret: oni proklamiraju svoju želju da izmijene društvo ali isključivo nude bjekstvo iz društva«³¹ – i utoliko oni, zbilja, nisu opasni, utoliko su marginalna politička snaga bez ikakve revolucionarne šanse dokle god njihove ideje idu mimo realnih snaga koje omogućuju ili, u izvjesnim trenucima – ne omogućuju njegov daljnji opstanak.

»Guranje ustranu« od mogućnosti izmjene, političkog angažmana na negiranje postojećeg stanja postaje tako jedan od osnovnih zadataka kontrolora sistema. Potrošačko društvo skreće osnovna područja interesa na sferu individualnog nametajući mentalitet borbe za prestižem oličenoj u »uspješnom« pribavljanju što više predmeta koji označavaju određeni status – zalijevajući sve to dobro idolatrizacijom zabave, razbibrige i sličnih načina »oslobađanja« od onih pitanja koja su, ipak, samo prividno zatrvana i čije se postavljanje ne može izbjeći.

O tome Keneth Kenistn kaže: »Usmjerenost američke omladine, tvrdio sam, (je) daleka od učešća u javnim problemima i društvenim odgovornostima, već teže ka svijetu privatnih i osobnih zadovoljstava . . . Oni su garancija za vrlo stabilan politički i društveni red, jer tu je premalo toliko posvećenih politički da bi mogla doći u obzir revolucija, subverzija, pa čak i radikalna promjena . . .«³²

Dakle, treba znati udaljiti potencijalne snage revolucioniranja (pobune) od područja na kojem bi zbiljski to mogli izvesti. U tom smislu treba, dakle, razumijevati i »rock kulturu« kao dominirajuću »kulturu« mladih i sve što uz nju već ide.

Z. Brzezinski zapaža anarhističke elemente u »novoj ljevici« i smatra da su zahtjevi »nove ljevice«, usprskos demokratskoj retorici, elitistički i aristokratski: »Ostavili su vrlo malo prostora za sumnju o tome kako bi oni postupili sa svojim kritičarima ako bi nova ljevica ikada došla na vlast, zaključuje on – jer, »lako naizgled suprostavljeni, anarhističko i totalitarno krilo nove ljevice se uzajamno podupiru.«³³

On, naravno, pokušava svu ljevicu – a ne »novu ljevicu« zasebno, poistovjetiti s totalitarizmom i nedemokracijom pribijajući, indirektno, atribut demokracije na zastavu građanskog društva i njegovih apologeta.

29 isto. str. 62.

30 isto. str. 63.

31 isto. str. 64.

32 prema: Z. Brzezinski, isto. str. 64.

33 isto. str. 66.

Jer, za njega nema sumnje da je »Radikalna ljevica (. . .) bila bučna oko svoje odanosti istinskoj demokraciji, ali pravi test demokracije«, nadodat će on, »nisu krajnji ciljevi (naravno, tu se misli na besklasno društvo, kao ideal M. J.) već procedure koje se primenjuju da se ona postigne.«³⁴ (Ovdje se svakako misli na diktaturu proletarijata u viziji staljinističke prakse kada je ona poprimila vid gole diktature nad jedinkama – odnosno, produžila svoje značenje nasilja i u periodu kada ono nije predstavljalo »nužnost« koju je ranije, zbog uvjeta građanskog rata, kontrarevolucije i intervencije, objektivna situacija porađala – kada je nasilje postalo »stil« upravljanja, vladanja, organizacije života.)

Logično je da je Z. Brzezinskom teško spojivo nastojanje revolucionarne izmjene zbilje s njegovom vizijom društvenosti i zajedništva uopće – te mu »snage« koje »rade« na revolucioniranju stanja kojeg smatraju odvratnim i nepodnošljivim izgledaju ili kao potencijalni klijenti neke ustanove za umobolne (»frustrirani tipovi« koje progoni »osjećaj krivnje« i sl.) ili kao adolescenti, u najboljem slučaju kao totalitaristi, antidemokrati jer, zaboga, zar postoji demokratskije društvo od, recimo, američkog?!

Možda su mu teško dokučiva htijenja ljudi koja izražavaju i slijedeći stihovi:

»Yo era, yo fui, pero no soy«³⁵

[Ja bijah, /bio sam,/ ali (još) nisam]

Nije li premijelo tvrditi da sam bio – ali da sada nisam?

Da li to znači poziv na revolucioniranje stanja koje mi ne dozvoljava **da budem**, da postojim kao JA (da JESAM)?

Upravo ti administratori života koji u »urednoj zajednici« tehnicirane zbilje i življenja uopće vide »sve na svom mjestu« ostaju iznenađeni pred onima koji smatraju da kaos nikada nije bio veći a beznađe dublje.

Da li su stihovi Branka Miljkovića stihovi »adoloscenta«, »frustriranog« tipa i slično, ili su nešto drugo:

»I jasnost više nema šta da kaže / Nečitak je svet«³⁶

To beznađe, resignacija kao odrednica suvremene zbilje, a ne zadovoljstvo, izraženi su i u ovim riječima Kostasa Axelosa:

»Ne pojavljuje se nikakav novi princip ni novi sadržaj. Sve se odvija kao da su se svi logički, etički i politički stavovi već razvili i samo trebaju da se ponovo vrate, ponove, kombinirajući se, mijenjajući se, i ponovo pojavljujući se (. . .) Odnos starog i novog, obnove i ponavljanja ulaze u fazu u kojoj se svitanja i sumraci miješaju. Sve umire i zri polako. Nikoja zadaća se ne ispunjava nikada potpuno. Nesporazum i kompromis se uvlače u sve . . .

Da li je (. . .) povijest zapala u slijepu ulicu?»³⁷

34 isto. str. 66.

35 Federico Garcia Lorca »Lunes, Miércoles y Viernes«, u: F. G. Lorca »Canciones, Poemas suetos, Varia«, Colección Austral, Espasa – Colpe, S. A. Madrid 1974. g. str. 82.

36 Branko Miljković »Pesme«, Prosveta, Beograd 1972. str. 109.

37 Kostas Axelos »Uvod u buduće mišljenje – o Marxu i Heideggeru. Na putu ka planetarnom mišljenju«, Stvarnost, Zagreb 1972. str. 130.

Revolucija i sumnja

Naravna stvar, sam zahtjev za promjenom ne znači da je išta promjenjeno – a i samo buduće društvo, nakon »revolucionarnog zaokreta« može se staviti u sumnju jer »revolucija je besmiselna ako bi se promenio samo oblik vlasti, a ne i njen ugnjetački sadržaj.«³⁸

Zato će B. Miljković i spjevati one izuzetne stihove koji izražavaju veliku strepnju nad nadolazećim POSLIJE:

»hoće li sloboda umeti da peva
kao što su sužnji pevali o njoj«³⁹

Ovi stihovi izražavaju svu dubinu značaja slobode i značenja slobode kao onog što osmišljava život i tjera ga da se i »negira«, ako treba, kroz smrt (žrtvovanje) da bi se na općem planu, univerzalno, osmislio kroz traženje slobode, kroz revoluciju – a s druge strane stoji to pitanje: što čeka taj Život NAKON, POSLIJE »osvajanja slobode«, naravno, ovdje shvaćene u smislu ostvarivanja političke revolucije?

Jer, u čovjekovoj biti je da »Najlepše pevaju zablude (istakao M. J.)«⁴⁰ pa su i otrežnjenja od njih, zato, teška. Sumorna vizija staljinizma uvijek je, i u najsvjetlijim trenucima, mahala svojim dronjcima nad glavama revolucionara koji su svoju sudbinu podredili sudbini revolucije.

Dvojni stav prema revolucionarnim promjenama u Rusiji (epohe staljinizma) izražavao je i Osip Mandeljštam, pjesnik koji će i nestati kao žrtva staljinističkog terora.⁴¹ On piše:

»Slavimo, braće suton slobode – /Veliku godinu mračne sjene./ U usključale
noćne vode / zamke su gusto položene.«⁴²

Ovdje se staljinizam, kada se revolucija (dakle, zahtjev za slobodom) izrađa – identificira, na kraju, sa »sutom slobode«. Na putu revolucije, kao što se kaže, »zamke su gusto položene«. Taj put nikako nije lagan – a često je i noćni.

O samom pokušaju obezvrijeđivanja Oktobarske revolucije, Lenjina i samog socijalizma s pozicije njihova identificiranja sa staljinizmom ovdje nećemo govoriti pošto o toj ideologiziranoj verziji negacije socijalizma ovdje i nije riječ.

38 Ljubomir Tadić »Stvarnost, utopija i anarhija«, 2–3/1971. g. Beograd, str. 6. »Filosofija«

39 Branko Miljković »Pesme«, op. cit. str. 186.

40 B. Miljković, isto. str. 114.

41 Potkraj 1933. O. Mandeljštam je sastavio jednu pjesmu o Staljinu čiji stihovi nikada nisu dobili konačnu verziju – jer ih je on u raznim prilikama recitirao. Zbog tih stihova je i uhapšen i kasnije nastradao u staljinskim logorima. Ovo je jedna od verzija tih stihova, prema Roju Medvedevu: »Živimo ne čuteći pod sobom tla, / govor naš zamre na deset koraka, / a gdje makar polurazgovor se vodi / tu spominju kavkaskog gorstaka. / – Pretili mu prsti ko crvi su tusti, / a riječi mu ko vosak pouzdane. / Smiju se njegovi žoharski brci / i sjaje se njegove sare. – Oko njega rulja beskičmenih voda, / a on se zabavlja uslugama tih poluljudi. / Te se smiju te mijauču, te cmizdre, / Tek što zablebeće il' prstom pokaže. – K'o potkove konjske on ukaz za ukazom kuje / nekom na slabine ga slijepi, drugom na čelo, na obrve nekom / ga baci, a nekom u oči. / Pogubljenje svako za nj je blagovanje, / bujne grudi kostur-žene.« – Roj Medvedev »Buharinove posljednje godine«, Globus, Zagreb 1980. g. str. 68–69.

42 »Antologija moderne lirike zapadnog kruga (od Baudelairea do danas)« (priređio A. Šoljan), Školska Knjiga, Zagreb 1974. g. str. 134.

Revolucija, dakle, ne smije završiti u tragediji slobode, u kultu pojedinaca, obogotjelovljenom vođi i zato za sve revolucionare važi onaj upozoravajući Nietzscheov povik: »Čuvajte se, da vas ne ubije kakav kip!«⁴³

Revolucija ne zavisi, naravno od neke gole volje, kao niti od neke slijepe nužnosti – ali i jedno i drugo imaju svoju ulogu u revolucionarnom procesu.

Lenjin je, recimo, bio protiv STIHIJNOSTI – jer to za njega znači neorganiziranost, a upravo je organiziranost, organizacija preduvjet uspješne akcije – po njemu.

Iznikavši iz ruske, ali i evropske revolucionarne tradicije i sukoba u okviru revolucionarnih pokreta i pokušaja, gradeći svoju koncepciju negdje između provale nezadovoljstva naroda, koje je bilo politički neartikulirano, i stvarnosti urotničkih koncepcija malih terorističkih, voluntarističkih grupa – tražeći u tom procjepu mogućnost organiziranog, klasnog pokreta sa čvrstom Partijom na čelu, Lenjin je shvaćao nužnost oslanjanja na snagu mase, na njenu »rušilačku strast« ali isto tako je vidio opasnost u stihijnosti tog pomjeranja mase koja, doduše, oslobađa strahovitu rušilačku energiju ali koju je teško obuzdati kada je potrebno da se njena snaga usmjeri ka KONSTRUKCIJI a ne ka DESTRUKCIJI. Destrukcija često ide uz stihijnost ali je, zato, konstrukcija bez organizacije nemoguća.

Neki će izvoditi zaključak, iz tog Lenjinovog stava protiv stihijnosti pokreta (koja se vezuje uz spontanitet), da je već tu moguće nazrijeti klicu etatizacije, kako društva tako i partije – odnosno uspostavljanja partiokracije staljinističkog tipa. Navodno se u stihijnosti pokreta jedino može očitavati njegova sloboda, njegov slobodni karakter a sve ostalo je negiranje te elementarne slobode koja se oslobađa u pokretu masa koji bi, dakle, bio više instiktivan nego organiziran, usmjeravan, rukovođen. Nije teško ovdje prepoznati neke anarhističke stavove.

U stvari, prije bi se složili s konstatacijom L. D. B. Trockog da »zaostale zemlje mogu prići diktaturi proletarijata brže nego napredne zemlje, ali će do socijalizma doći kasnije nego ove,«⁴⁴ a Rusija je nesumnjivo bila nerazvijena zemlja u kojoj se socijalizam gradio kao vjera u skoru evropsku pa i svjetsku revoluciju a ne kao vjera u »socijalizam u jednoj zemlji«. Tek kasnije će se, kada fitilj Oktobarske revolucije ne uspije zapaliti barut evropske revolucije, ona svesti na borbu za golo očuvanje vlasti komunista, pa makar i samo »u jednoj zemlji«.

Po Trockom »Proletersko osvajanje vlasti ne okončava revoluciju, ono je samo započinje« a, osim toga, za njega nema sumnje da se »socijalistička revolucija ne može (. . .) ostvariti u nacionalnim granicama.«⁴⁵ Ona je uvijek i jedino moguća kao permanentna, svjetska revolucija. Robinzonski »socijalizmi« nisu mogući.

Lenjin i radikalna promjena stvarnosti

Bit revolucionarnog zahtjeva – bit napora za promjenom totaliteta uvijek je u radikalnom raskidu sa svim vrijednostima tog negirajućeg, u nastojanju da se ono prevlada u suštini.

Lenjin će to izraziti na svoj način:

43 Fridrih Niče »Ecce homo (kako postaješ, šta si)«? Grafos, Beograd 1980. g. str. 10.

44 prema: N. Smailagić »Historija političkih doktrina II«, op. cit. str. 345.

45 isto, str. 345.

»Jednom rečju . . . mi zahtevamo izmenu postojećeg, odbacujući klanjanje pred postojećim i mirenje s njim.«⁴⁶

Nema mirenja s postojećim. Jedini odnos koji se može uspostaviti naspram postojećeg jeste njegova **izmjena**.

Da bi se to postiglo ništa nije dovoljno sveto a da se ne bi moglo negirati. Stoga, smatra Lenjin, treba »iskorištavati sve mogućnosti manifestacije nezadovoljstva, prikupljati i obrađivati mrvice protesta, makar on bio tek u začetku.«⁴⁷

Svako nezadovoljstvo je »korisno« za stvar revolucije. Svako negiranje legaliteta zajednice koja se nastoji prevladati ispravno je i potrebno je.

Zbog toga »Avangardna revolucionarna snaga može danas«, smatra on, »postati samo partija koja organizuje doista **svenarodno razobličavanje** (istakao M. J.).«⁴⁸

»Svenarodno razobličavanje« – razgoljenje, »sudaranje« i suočenje s istinom, to je cilj revolucionara.

U svemu tome Lenjin vidi revolucionarno htijenje i zato podržava svaki oblik negiranja postojećeg u ime imperativnog zahtjeva za uspostavljanjem novog legaliteta – revolucionarnog, proleterskog legaliteta. Iako je, dakle, jako radikaln u tim zahtjevima on se nužno suprostavlja anarhizmu i distancira se od njega.

Naime, po njemu je organiziranost i disciplina nešto što je svojstveno radnicima (zbog prakse organiziranog rada) dok intelektualci često prihvaćaju, kako on kaže, »plemeniti anarhizam«, to jest užasavaju se svake organiziranosti koja kod njih uvijek izaziva strah od »podređenosti.«⁴⁹

Za Lenjina nema sumnje da »Trebalo s »jakobinskom« nemilosrdnošću **zbrisati sve staro** (istakao M. J.), preporučiti Rusiju«⁵⁰), a »nova društvenost« treba biti zasnovana na novim principima – »živo stvaralaštvo masa – to je osnovni faktor društvenosti«⁵¹ koju uspostavlja revolucija.

Lenjin vjeruje u skorbu revoluciju zapadnoevropskog, razvijenog proletarijata – i sve svoje nade ugrađuje u nju: »Sigurno je da socijalistička revolucija u Evropi mora nastupiti«, piše on, »i da će nastupiti. **Sve naše nade** (istakao M. J.) u konačnu pobjedu socijalizma osnivaju se na toj sigurnosti i na tom znanstvenom predviđanju.«⁵²

Možemo samo pretpostaviti koliko iluzija je moralo biti srušeno kada je to »znanstveno predviđanje«, ta »sigurnost« pretvorena u spoznaju da je Rusija, da je revolucija u njoj ostala sama, izolirana: fitilj bez eksploziva – okružena prijetećim imperijalizmom spremnim, na međunarodnom planu, da zatuče »crvenu neman« koja se »prijeteći« pridizala na Istoku. I do dana današnjega imperijalizam će biti neprestano opsijedan tom mišlju.

46 V. I. Lenjin »Sabrana dela« – tom v. Institut za međunarodni radnički pokret – Jugoslaviapublic. Beograd 1974. str. 252.

47 isto. str. 298.

48 isto. str. 299.

49 V. I. Lenjin »Sabrana dela« – tom VII, op. cit. str. 308 – 309.

50 V. I. Lenjin »Sabrana dela« – tom XXVII, op. cit. str. 92.

51 V. I. Lenjin, isto. str. 339.

52 V. I. Lenjin »Sabrana dela« – tom XXVIII, str. 51.

Onda i nije čudno što parola trenutka u Rusiji postaje SALUS REVOLUTAE SUPREMA LEX (spas revolucije najviši je zakon) – i što se taj spas revolucije svodio, u realnim uvjetima, na golo održanje vlasti koja je, kao takva, bila uopće preduvjet za eventualno izvođenje »prave«, socijalne revolucije kao suštinskog i potpunog negiranja i prevladavanja starog načina reprodukcije, proizvodnje života kako zajednice u njenom totalitetu tako i pojedinca u njoj.

Dakle, politička revolucija izražena kroz osvajanje vlasti okamenila se u jednom trenutku koji ju je odredio kao najviše mogući doseg revolucije u tim okolnostima.

Kao što je F. Nietzsche pisao da se »sve veliko, delo, čin, obrće (. . .), jednom izvršeno, odmah protiv onog, ko ga je izveo. Baš radi toga, što ga je izveo, on je sada slab, on ne može više da izdrži svoje delo, ne gleda mu više u lice«,⁵³ tako je i ovdje djelo revolucije postavilo naspram sebe revolucionare koji su ga izveli, odjednom, u nastalim okolnostima izoliranosti, opkoljenosti itd., nemoćne naspram veličine tog djela revolucije koja se zaustavila u svom rastu prijeteci da padne natrag – i to na njihove glave, u zbilja beznađnoj situaciji internacionalističkog imperijalističkog okruženja, propadanja svih nada u evropsku revoluciju, škrgutanja, prijetječeg škrgutanja Bijelih zubiju, građanskog rata i krčenja stomaka nacije koja nije uvijek imala sposobnost da se uspije nahraniti golom ideologijom, ma kako dobro bila začinjena.

Pred tim grandioznim korakom kojeg je revolucija, teturajući, ipak uradila – stajali su sada oni kao Nietzscheovi »izvoditelji velikog djela« koji više tom djelu nisu mogli gledati u lice koje se, uostalom, sve više i više mijenjalo.

Kasniji tok razvoja događaja u Rusiji potvrdit će mnoge sumnje i pokopati mnogo nada a i ljudi, i to mnogo više nego što se moglo naslutiti u obzoru crvenog krsta Oktobarskog jutra.

Naravna stvar, fenomen staljinizma je stvar za sebe u nekom vidu. Ideja (kao ideja) socijalizma nije njime narušena, okrnjena jer on nije njena izvedenica već njena negacija. Ideja kao ideja i dalje se ljulala u svojoj metafizičkoj nedodirljivosti a galijoti povijesti – ljudi, veslali su dalje u svim pravcima videći uvijek na drugom mjestu Svjetionik Nade i njegovo, najčešće imaganirno, trepetljivo svjetlo.

Strah od radikalnosti – B. Craxi

Građansko društvo, a prije svega desnica u okviru njega, uvijek se znalo postaviti, i to na nož, naspram nosioca revolucionarnih ideja i htijenja. Njena nemilosrdnost i razrađene metode razračunavanja s »lijevima« uvijek su bili »bespriekorni« – sistematski.

Danas je desnica, možda, najekspeditivnija u tim svojim naporima i ljevičarske ideje su, u okviru razvijenog građanskog društva, uglavnom marginalizirane na male kontrolirane grupice (od »razvijenog« Zapada od toga, donekle, odudara Francuska s tim da francuski socijalisti, što treba imati na umu, ne predstavljaju nikakvu radikalnu ljevicu koja bi eventualno ugrožavala integritet građanskog društva u smislu negiranja njegovih temelja – a s druge strane je Italija s jakim komunističkim pokretom, ali nju ne svrstavamo u »razvijeni«, a još manje stabilni Zapad dok je situacija u Španjolskoj dosta komplicirana s obzirom na nazi-

53 Fridrih Niče »Ecce homo«, op. cit. str. 82.

ruće frakcijske sukobe u KP Španjolske a i s obzirom na niz drugih grupacija u globalnom odnosu tamošnjih političkih snaga unutar kojih je evidentno jačanje socijalističkih snaga u reformističkoj varijanti F. Gonzalesa).

Rijetke su zemlje koje su uspjele očuvati masovni, klasni karakter radničkog pokreta na Zapadu – a među njima svakako prednjači Italija s izrazito snažnom komunističkom partijom (utoliko je u Italiji »sumnjivije« porijeklo ekstremne lijevice pošto se ona, inače, javlja uglavnom u prostorima u kojima ne postoje jake organizirane lijeve snage /slučaj SRNJ, naravno, ukoliko Smidta ne smatramo »ljevičarem«/ koje su u Italiji, evidentno, prisutne).

Socijaldemokratske i socijalističke partije najvećim dijelom na tragu su građanskog društva kao njegov prirepak a ne negator i u zadnje vrijeme su u izrazitoj ekspanziji. (Slučaj Grčke potvrđuje njihova nadanja da i u »nerazvijenim« sredinama uspostave svoj model vlasti što naročito dolazi do izražaja u njihovim nesumnjivo velikom angažmanu u Latinskoj Americi.) Na međunarodnom planu efikasno su povezani u Socijalističku internacionalu.

Ali, upravo se neke od tih partija ponekad javljaju kao apologete građanskog društva.

Tako Bettino Craxi, vođa talijanskih socijalista – zamijenivši srp i čekić jednom rascvjetalom ružom, u svojim »tezama o budućnosti PSI« (»Trinaest teza o budućnosti PSI« – veljača 1981. g.) piše:

»Društvo nije stroj kojim se može po volji rukovoditi, nego složen organizam vođen načelom legitimiteta. Revolucije su nalik na kirurške operacije, koje su ponekad nužne, no uvijek su bolne a rijetko uspješne. Posebice, sve revolucije 20. stoljeća svršile su diktaturom jedne partije, stvorivši sisteme koje bi Marx bez dvojbe nazvao »robotovlasništvom države« ili »komunizmom kasarne«.⁵⁴

Tako »marksista« Bettino brani »načelo kontinuiteta« (revolucija je, naime, ovdje shvaćena kao diskontinuitet i utoliko suvišna, razarajuća) sa istih pozicija s kojih je jednom o revoluciji pisao Jose Ortega y Gasset, grozeći se »pobunjene mase« koja razara harmoniju kontinuiteta (naravno, suvišno je i spominjati – kontinuiteta, ili kako bi Craxi rekao: legitimiteta, građanskog društva).

Revolucije su »jako bolne«, kaže B. Craxi, »a rijetko uspješne«. Zato, oslobodi nas bože revolucije – jer one uvijek završe diktaturom (dolazak »drugih« na vlast uvijek je, s pozicije poraženih, diktatura). Zatim Bettino priziva Marxa i kaže nam što bi on rekao na sve to držeći ga za ruku i mirišući slatku »socijalističku ružu« PSI.

To je već, gotovo, svojevrsan spiritizam.

Naravna stvar, ovo tjeranje »vještice Revolucije« sa svog ognjišta ima i jednu drugu pozadinu – a to je upravo odbrana legaliteta građanskog društva, onog kontinuiteta čije razaranje postaje EPP konzervativaca jer bi to, tobože, bio »sudnji dan« blagostanja, demokracije, slobode, prosperiteta itd. itd. – a ujedno bi se oglasilo lupanje diktature o vrata tog društva »opće sreće«.

Ali teško da se postojeći oblik društvenosti i zajedništva kakvog je uspostavio kapitalizam može prepustiti nekakvim staračkim boljkama koje će ga »prirodnim putem« dotući; teško je vjerovati u »nesretan slučaj« kao oblik prevladavanja tog stanja. Bez volje ljudi, bez subjektivnog, organiziranog faktora nema ništa od promjene postojećeg stanja tim više što objektivna, vladajuća ekonomska zakonitost, koja djeluje kao unutrašnja bit funkcioniranja kapital odnosa, ima ten-

denciju da postojeće odnose ovjekoveći u zatvorenom krugu obnavljanja i ponavljanja – u »vječnom« perptetuiranju.

R. N. Berki – Tendencija socijalizma

Kao što vidimo, stavovi socijalista i socijaldemokrata postali su danas jako važni i zanimljivi s obzirom na njihovu sve veću ulogu u odnosima političkih snaga a s druge strane – s obzirom na činjenicu da su, objektivno, najčešće upregnuti u rudu kapitalističkih kola.

Tako Bruno Kreisky (socijalist) tvrdi da marksisti (oni na vlasti) negiraju socijalizam svojim načinom vladavine. Pošto on izjednačava pojmove komunizma i totalitarizma tvrdit će, slijedstveno toj logici, da oni nisu socijalisti već komunisti (gdje KOMUNIST ima negativnu konotaciju totalitariste, antidemokrate i sl.). Socijalisti su, naravno, sve suprotno tome.

Guy Mollet bi to sve skupa jednostavnije izrazio svojom parolom »oni nisu lijevi nego Istočni!!«⁵⁵

R. N. Berki smatra da je socijalizam vodeća ideologija našeg doba – a tu ideologiju, u svojoj koncepciji, poistovećuje s vjerom u mase i »obične ljude«.⁵⁶

Četiri su, smatra on, bazične tendencije socijalizma i to: egalitarizam, moralizam (to je, u stvari, kršćanski princip socijalizam, racionalizam i libertarizam).⁵⁷

Sam socijalizam on dijeli na neke »osnovne« oblike i to: socijalizam u razvijenim zemljama Zapada, marksistički komunizam u Sovjetskom Savezu i evropskim komunističkim zemljama, socijalizam u nerazvijenim zemljama Azije, Afrike i Latinske Amerike – a posebno je tu komunizam u Kini i na Kubi, dok kao zaseban fenomen i sa posebnim značenjem stoji »Nova ljevica« u industrijskim zemljama.⁵⁸

Tu se negdje, na praktičkoj razini, sada razvija, afirmira ili negira socijalizam.

Ali ovdje se neprestano brka pojam komunističkog koji u marksističkoj terminologiji ima drugi smisao od onog što mu ga Berki daje. Naime, on, kao i većina zapadnih autora, naziva komunističkim ono društvo kojem na čelu stoji komunistička partija – što bi impliciralo socijalistički karakter onih društava u kojima su socijalisti ili socijaldemokrati na vlasti.

To bi, nekako, značilo: kada su na vlasti – socijalizma ima; ako ne pobijede na izborima slijedeći put – socijalizma, opet, nema. To je, naravno, previše uprošćeno i znači prenošenja imena partije na vlasti na suštinu unutrašnjeg ustrojstva zajednice kojom ona vlada.

R. N. Berki smatra da je zapadna socijaldemokracija korespodentna **moralizmu**, sovjetski tip »marksističkog komunizma« – **racionalizmu**, socijalizam nerazvijenog svijeta **egalitarizmu** a **libertarizam** karakterizira »Novu ljevicu«.⁵⁹

55 prema: R. N. Berki »Socialism«, J. M. Deret and Sons Ltd. London 1975. str. 11.

56 isto. str. 21.

57 isto. str. 25–29.

58 isto. str. 35.

59 isto. str. 35.

Ovdje vidimo kako on izjednačava sovjetski model društva s »marksističkim komunizmom« namećući tako i ideologijsku viziju kako komunizma, tako i marksizma kao totalitarizma.

Anarhizam, po njemu, predstavlja slučaj razdvojenosti teorije prakse: »u mislima liberterski, u akciji egalitaran.«⁶⁰

Veoma je teško ovdje govoriti o tome na koji način je moguće uspostaviti korespondentan odnos između socijaldemokracije i moralizma. Socijaldemokracija, evropskog tipa, sigurno ima daleko više toga zajedničkog s građanskim društvom, s njegovim modelom života – s kapitalizmom, nego sa socijalizmom.

Moral »dresiranja« – moral vladajuće klase

Iako je »blagostanje« izvešteno danas na sve zastave građanskog društva kao sinonim za demokraciju, očito je da se baš danas ide na nesmiljeno osiromašivanje radnih slojeva, i to naravno, prije svega, onih u zonama »nerazvijenih«, obaranjem realne nadnice i protežiranjem, od strane »velikih«, u tim područjima liberalističke koncepcije kapitalizma (za razliku od »razvijenog« intervencionističkog i protekcionističkog kapitalizma). Upravo je Latinska Amerika jedno od područja takvog eksperimentiranja »velikih« s »malima« gdje do izražaja dolaze političari modela Tacher i njoj slični.

Zato ni ne treba posebno naglašavati što se dešava u tim »marginalnim« područjima svjetskog kapitalizma iako baš ta rubna područja, na određen način, predstavljaju danas žile kucavice razvijenog, bogatog – onog »dalekog«, »tamo«, »nedostižnog« Zapada.

Naravno, i Azija spada u takva područja.

Tako je npr. oko 1975. g. plaćanje radne snage u Južnoj Koreji izgledalo otprilike ovako:

»Plaćeni smo 200 rena na dan za prva tri mjeseca a zatim 250 rena«, priča jedna radnica. »Iako radimo do deset sati navečer, zaradimo jedva 10.000 rena mjesečno što iznosi oko 7.500 rena.«⁶¹ U isto vrijeme radnik u Japanu za normalan rad (normalno radno vrijeme) dobijao je pet i više puta veću nadnicu.

Svakako da su ovi odnosi određeni i nekim psihološkim dimenzijama.

Tako Giovanni Baldelli, suvremeni anarhistički teoretičar, tvrdi da »radnik koji je za svoj rad plaćen stotinu dolara od poslodavca koji ostvaruje profit od dvije stotine dolara neće doživjeti sebe toliko eksploatiranim kao radnik koji je plaćen samo dvadeset dolara od poslodavca koji od njegova rada ostvaruje profit od samo jednog dolara, ili ga uopće ne ostvaruje.«⁶²

Iako se ovdje, očito, brka odnos eksploatacije s relacijom »bogatstva« ipak je taj psihološki doživljaj svog položaja kao rezultante realnog »bogatstva« sigurno jako važan.

60 isto. str. 83.

61 »Resistance Continues – Reports from South Korea by T. K«, Foreign Languages Publishing House, Pyongyang, Korea 1975. str. 71.

62 Giovanni Baldelli »Social Anarchism«, Penguin Books Ltd. Harmondsworth, Middlesex, England 1972. str. 139.

Upravo na taj način, u okviru građanskog društva, masa se i želi »DRESIRATI« a posebice radništvo – jer je logika bacanja »velike kosti« psu koji ti je neophodan, »davanje šećera« konju koji dobro radi – logika »sitog trbuha«, upravo ona logika koja nas u svakodnevnoj životnoj situaciji i određuje dok nam ideologija dođe, negdje tamo – nadovezujući se stalno, kao fina obrada koja stalno ide uporedno ili »nakon«, ali je uvijek tu. Ima tu dosta od »logike cirkusa« gdje se svako dresirano ponašanje stimulira nagradom, odnosno svako odstupanje od njega – kaznom.

Teško da ideologija, sama po sebi, može postati »potreba« u smislu onih egzistencijalnih potreba. Ili, kao što to kaže Meša Selimović: »Prije nego što postane potreba, ideologija treba da postane navika.«⁶³ Jednostavno se čovjek dresira (i ono »davanje šećera«, ako si dobar – dio je toga), navikava – stvara mu se, na jedan neprirodan način, ta »luksuzna potreba« koja mu kasnije postaje ono čime ga se (na osnovu čega ga se) u nekom društvu određuje. Taj proces podsvijesnog, nesvijesnog u ideologijskom je upravo i najznačajniji.

Osim države, još jedna institucija je poodavno razvila metode ovladavanja ljudskim dušama – a to je Crkva, pa i nije ona čudno što se anarhizam koliko Državi toliko i Crkvi postavlja nasuprot.

A. Blanqui je smatrao religiju trgovinom između Boga i Čovjeka. »Dajem da mi daš« – »Ja tebe obožavam – ti mene štitiš«⁶⁴

Taj isti A. Blanqui, koji je izjavljivao da nacija postaje siromašnija nestankom jednog radnika a bogatija nestankom jednog besposličara te je, stoga, »Smrt bogataša (. . .) dobro djelo«⁶⁵, vidio je stopalo svećenika »na savjesti«. To stopalo je trebalo zbaciti.

U njegovoj kataklizmičkoj viziji postojećeg stanja svijetom kruže glupost i zloba – a pogotovo, kako on kaže, »bogomoljskim svijetom«. Toga se treba osloboditi.

F. Nietzsche, čovjek pobune protiv malograđanskog, u svom aktivnom nihilizmu urla protiv Boga postavljajući mu sebe nasuprot.

»Voleo bih još pre biti satir, nego svetac«⁶⁶ kaže, između ostalog, on. Smatrao se učenikom Dionizaja i kada sebe samog upita: što je do sada bio najveći prigovor protiv života? – odgovorit će kategorički: BOG! Kršćanski moral – to nije ništa drugo nego »najgori oblik volje za laž (istakao M.J.)«⁶⁷ jer, »Moral odricanja sebe to je moral propadanja par excellence . . . moral odricanja sama sebe, odaje volju za svršetak, poriče život u najdonjem temelju«, smatra on – a pojam »Bog« izmišljen je »kao protivni pojam za život«. Pojam »onog svijeta«, »Istinskog svijeta« izmišljen (je) da se izgubi cena jedinom svetu, koji postoji – da ne preostane nikakva svrha, nikakav razlog, nikakav zadatak za našu zemaljsku stvarnost.«⁶⁸

Takav moral je i moral odricanja od političke akcije. To je moral konzerviranja postojećeg – konzervativni moral. Takav moral je antirevolucionaran.

63 Meša Selimović »Sjećanja«, Izdavačko preduzeće »Sloboda«, Beograd 1977, g. str. 88.

64 Auguste Blanqui »Kritika društva i ostali radovi«, op. cit. str. 131.

65 isto. str. 150.

66 Fridrih Niče »Ecce homo«, op. cit. str. 7.

67 isto. str. 108.

68 isto. str. 109–110–111.

Crkva je stoljećima preparirala ljudski mozak. U tradiciji moderne zapadne civilizacije je, dakle, već postojao razrađen mehanizam i metode »ovladavanja dušom«.

Sve je to važno za razumijevanje dosegnutih razmjera »dresiranja« u suvremenoj zajednici.

Ideologizacija se danas vrši prefinjenim metodama. Evropa, ipak, nije Latinska Amerika gdje je npr. Juan Peron mogao, bez problema, izjaviti: »civilni neće nikada shvatiti veličinu naših ideala. Stoga će biti potrebno da ih odstranimo iz vlade i da im prepustimo samo ulogu za koju su oni pogodni: rad i pokoravanje«⁶⁹, ona ista Latinska Amerika u kojoj se vrši otvorena presija, uglavnom s vojnicima na čelu države, nad »podanicima«. Naravno da takvi mehanizmi vlasti ne bi mogli bez problema funkcionirati u Evropi. Ustvari, takva vrsta »zaštite« postojećeg stanja je dokaz ljuljanja njihovih temelja, dokaz postojeće duboke nestabilnosti tih sistema. U razvijenom građanskom svijetu sistem se »brani« drugim, prefinjenijim i mnogo uspješnijim metodama (uglavnom »preventivnim mjerama«) parirajući revolucionirajućim ili »destabilizirajućim« idejama i njihovim nosiocima na perfidniji način.

Za anarhistu tipa G. Baldelli nema sumnje da »tako dugo dokle ima vlasti (. . .) mora postojati i pobuna, ali pobuna protiv početnih oblika vlasti kao i protiv onih već uspostavljenih (oformljenih).«⁷⁰ Naravna stvar da kontrolori vlasti moraju o tome voditi računa.

»Vlast je vlast pod bilo kojim imenom«, ponavlja G. Baldelli po tko zna koji put već davno odsvirane stavove anarhizma, te nastavlja: »Revolucionarna vlast, želeći kraj jednog sistema nasilja, nije garancija da sama neće otjelotvoriti drugi takav sistem«⁷¹ postavljajući tako u sumnju i bilo kakav oblik »revolucionarne vlasti«, negirajući na taj način i samu mogućnost revolucije osim u goloj frazi jer je sasvim jasno da nikakva vlast nije garancija »poštenja« revolucije – ali je zato još jasnije da bez revolucionarne vlasti revolucije niti nema a naročito u vidu njenog političkog izvođenja.

Utoliko su ovi i slični stavovi totalno gubljenje u akrobatici verbalnog »iznalaženja slobode« – često samo u okviru suhe, gole teorije bez ikakve veze ili dodira s realnošću.

Apstraktno (uopćeno) postavljanje negatorstva naspram fenomena vlasti, izvan konkretnog pokreta koji u određenoj situaciji nužno postavlja pred sebe potrebu osvajanja i organizacije vlasti, ne vodi dalje od isprazne »akademske« diskusije o toj problematici.

Uostalom, jako je bitno da li određenje ljevice tražimo kroz određenje pojedinca, grupe ili pokreta naspram revolucije kao zahtjeva za izmjenom totaliteta.

69 prema: Ejub Kučuk »Militarizam«, Izdavačko preduzeće »Rad« – Vojno-izdavački zavod, Beograd 1977. g. str. 180.

70 Giovanni Baldelli »Social Anarchism«, op. cit. str. 178.

71 isto. str. 178.

SAD – promjene u strukturi suvremenog kapitalističkog društva

Kako, na koji način prevladati funkcioniranje kapital odnosa, u okviru kojeg čovjek egzistira kao jedan od privatnih vlasnika (jednog od konstitutivnih elemenata tog kapital odnosa: zemlja (renta), sredstva za proizvodnju (profit) i radna snaga (najamnina) – u formalno pravno društvu jednakih) a ne kao slobodno od tog »vanjskog utemeljenja«, u sebi i kroz sebe osmišljeno biće koje se u radu potvrđuje – a ne negira kao takvo, i kako neposredno (bez posredovanja u kojima se otuđuje) ostvariti egzistenciju čovjeka koji se, da bi to postigao, treba »vratiti sebi« i svojoj suštini koja mu je negirana nemogućnošću da se realizira kao generičko biće u smislu ostvarenja svog totaliteta – još uvijek je ono pitanje koje stoji naspram stvarnosti moderne građanske zajednice kao osnovo pitanje kojeg u sebi, ujedno, nosi, kao pokušaj njegova razriješenja, svaki revolucionarni napor na mijenjanju, ma koliko povijesno određenom, one objektivnosti koja reproducira takvo stanje.

Svi pokušaji da se moderno, razvijeno (»bogato«) građansko društvo odvoji od svoje suštine obezljudenosti završavanju samo na razini ideologijskih napora osmišljavanja neljudske stvarnosti.

SAD se uvijek, u tim ideologijskim interpretacijama, stavlja kao nekakav ideal razvoja društva prema kome bi svi »ostali« trebali željno »stremiti«.

Stvarnost, očito, ima drugo suštinsko obilježje.

Očito je da je sistem u SAD uspio, na neki način, apsorbirati radničku klasu (kao potencijalno revolucionarni element) koja, u tom smislu, ima crt nosioca konzerviranja postojećeg stanja dok su njihove organizacije (sindikati) postale jedan od agensa kontrole u industrijskom društvu birokratizirajući svoju unutrašnju strukturu.

K. Ker smatra da je tu došlo do određene evolucije radničke klase koja je danas »manje oslobađajuća, a više konzervativna snaga.«

Novi elementi, stoga, u tom društvu preuzimaju inicijativu – a to su: »vode jezgra društva, studenti, neki intelektualci spolja, disidenti podklase. Radnička klasa pripada više starom poretku, a ovi drugi elementi više novom. Radnička klasa je dio jezgra društva, a manje snaga u njemu.«⁷²

U stvari, po njemu, suvremeno američko društvo se karakterizira, kao glavnom osobenošću, multiplicitetom. Ono je »multi-formno« i višedimenzionalno.

Središte bi mu bilo predstavljeno »jezgrom društva« (»inner-society«) koja u sebi uključuje ono »što je nekad bilo identificirano« kao radnička klasa – »a što sada sačinjava rastući konzervativni element tog društva.«

Ispod jezgre društva nalazi se sputana »pod klasa« (»under – class«) – (nju sačinjava oko 15 % stanovništva Amerike i svodi se uglavnom na »obojene«: crnce, portorikance, meksikance i indijance – »Podklasa može da buni, ali ne može da vodi uspješnu revoluciju«⁷³ – a izvan jezgre stoje »spoljni elementi« (»outer – elements«), koje čine studenti, neki intelektualci i ostarjeli.⁷⁴

72 K. Ker »Višedimenzionalno društvo« – u Zborniku: »Promjene u suvremenom razvijenom kapitalizmu«, knjiga II, Izdavački centar »KOMUNISTI« – Centar za društvena istraživanja pri predsjedništvu SKJ, str. 404–405. Beograd 1973. g.

73 isto, str. 405.

74 isto, str. 398.

Ovakva stratifikacija mijenja i klasične odnose koji su karakteristični za periode ranijih klasnih (»čičih«) diferencijacija.

Npr. više ne postoji sukob grada i sela već centra i predgrađa koji simboliziraju različite (često suprostavljene) socijalne skupine.

»Grad, gotovo u potpunosti, danju pripada jezgri društva, ali noću, delimično, i pod-klasi.«⁷⁵ Pulsiranje dana i noći tako se odražava i na pulsiranje socijalnog života.

Naravna stvar, sve je ovo u okviru kontrole koju dominantni aparat vlasti provodi nad društvom. Realni elementi negiranja postojećeg društva su zanemarljivi ukoliko se njihova suštinska uloga u društvu promatra kroz prizmu moći kojom oni raspolažu (konkretno u SAD) – kao i stupnja organizacije i, uopće, usmjeravanja bilo kakve akcije ka nekom određenom, osmišljenom cilju.

K. Ker smatra da studenti i određeni intelektualci u toj sredini predstavljaju onu snagu koju je »teško disciplinirati« i često, da bi upozorili na sebe, koja je spremna pribjeći »dramatičnim sredstvima« – poput konfrontacije i upotrebe nasilja.

»Studenti i srodni intelektualci, a ne radnici u Marksovu smislu«, poise on, »mogu se, na mahove, pokazati izvorom radikalizma – radikalizma koji je bliži njihovoj prirodi jer se teže zadovoljavaju; a može se pokazati da su oni središnji izvor otuđenosti u odnosu na okolno društvo.«⁷⁶

Naravna stvar, ovdje prije svega treba voditi računa o tome da je studentski status privremen i da se iz njega izlazi te se može kazati da je starost »uspjavujuće sredstvo za studente«.

Ta »starost«, ujedno, obično vodi i integriranju u sistem – »otuđenje ustupa mjesto asimilaciji«. Oni nisu toliko realna opasnost po sistem. Oni su više katalizator, »inicirajući zabrinutost i ideje, više kao nadražaj i pritisak na jezgru društva, više kao povremeno pulsirajuća snaga . . . nego kao stalna i moćna neizbežnost . . . U onoj meri u kojoj slede neslaganja i pritisci za socijalnom promenom u jezgri društva, u toj meri studenti i s njima povezani intelektualci postaju glavni izvor nezadovoljstva i pritisaka ka progresivnoj promeni. To je značajna uloga za svako društvo.«⁷⁷

Dakle, oni se više svode na određene regulatore pri ostvarivanju stabilnosti kapitalizma nego na njegove negatore – jer im je takav prostor i ostavljen u okviru mogućnosti njihove bilo kakve akcije koja bi bila uperena protiv postojećih vrijednosti i institucija.

Pitanje je kako u takvoj situaciji razmišljati o mogućnosti revolucije.

». . . bijeda ne može više poslužiti kao temelj borbe za socijalizam« u tim sredinama, smatra André Gorz.⁷⁸

S druge strane, »čekanje dovodi radnički pokret do raspadanja.«⁷⁹

75 isto. str. 406.

76 isto. str. 408.

77 isto. str. 409.

78 André Gorz »Radnička strategija i neokapitalizam«, u Zborniku: »Promjene u suvremenom razvijanom kapitalizmu«, op. cit. str. 420.

79 isto. str. 423.

Tu su postavljene temeljne odrednice onih dilema u koje se zapada prilikom razmatranja mogućnosti revolucioniranja zbilje u suvremenom razvijenom kapitalizmu – i na koje snage se to revolucioniranje uopće može osloniti, pozvati; izniknuti iz njih kao realno osviještena potreba.

Bit funkcioniranja kapital odnosa, kao i njegova stalna reprodukcija, nisu se izmijenili, ali se dosta toga izmijenilo u pojavnosti tog funkcioniranja.

Zanimljivo je to da suvremene političke zajednice, poprimajući i na široj razini –izvan procesa rada – tehnički način organizacije i funkcioniranja života, proširuju sveobuhvatnost kontrole nad pojedincem određujući sve njegove ljudske relacije predznacima kapital odnosa: postvarenjem, otuđenjem – obezljudenjem i to pod firmom i formom ostvarenja demokracije koja se želi nametnuti kao nešto sinonimno, korekspodentno pojmu posjedovanja – te se imanje, posjedovanje stvari javlja kao lažni oblik, kao surogat imanja (posjedovanja) sebe, ostvaranja svoje ljudske biti.

Bit stvari nadomiješta bit ljudi i to na taj način što se na iluzoran način prenosi na njih – te same po sebi zadobivaju, u vidu posjedovanja, centralno mjesto pri određenju »smisla« postojanja.

»Uspio« je tko ima više stvari (više posjeduje nečeg izvan sebe u čemu se pokušava utemeljiti kao svom »centralnom« mjestu) i na taj način se taj odnos materijalizira do moguće mjerljivosti (»uspješnost« pa i »smisao« koji je u njenoj funkciji utvrđuju se, dakle – količinski) – te se gube negdje daleko sve one nijanse i određenja čovjeka koja ne bi mogla biti sabita pod pojam mjerljivosti (pragmatizam, utilitarnost – kao vrhovne odrednice »svrhovitosti« djelovanja).

Ali, u inverziji svih ljudskih vrijednosti i sama se proizvodnja, procesom postvarenja, pojavila sada ne više kao nešto u funkciji proizvoda, niti se njena svrhovitost može odrediti proizvodom više – **ona postoji sama radi sebe** (proizvodnja radi proizvodnje) manifestirajući, na taj način, i kružni tok kapital odnosa koji se utemeljuje u svojoj bogovitoj samoreprodukciji.

Uniformnost je posljedica tog odnosa naspram samog sebe – i to uniformnost na svim razinama i u svim određenjima.

Logika takvog života, kao posljedica otuđenih odnosa i relacija među ljudima epohe modernog građanskog društva, postaje ona logika koja se nameće ili se pokušava nametnuti kao najracionalniji, tobože, način ustrojstva života.

U suštini se radi o sveopćoj kontroli i temeljnom totalitarizmu – represiji nad čovjekovom biti.

Kada Noam Chomsky govori o »američkom sistemu apsolutne kontrole mišljenja« (a taj sistem je samo indikator postojanja navedene situacije) on tvrdi da se »ona . . . izražava u zapanjujućoj uniformnosti artikulirane inteligencije, kao i u subordinaciji masa uzorima, idealima, idejama, principima . . .«

U stvari, »tu postoji čudovišan konformizam i podanički duh«, smatra on. U takvoj situaciji i mogućnost kontrole preko i putem dirigiranog mišljenja je izuzetna a »otvoreno nasilje primjenjuje se samo u uvjetnim slučajevima.«⁸⁰

Forme kroz koje se društveno mišljenje može ispoljiti, smatra N. Chomsky –jako su sužene u SAD, odnosno kontrolirane su i dirigirane.

80 Intervju s Noamom Chomskym u »Zbornik trećeg programa radio Zagreb« 4-5/1980. g. Zagreb. str. 133-134.

Zbog toga je horizont društvenog mišljenja i političkog djelovanja u SAD, po njemu, izuzetno ograničen.

Posljedica je da nema nikakvog socijalističkog pokreta: »... ima ponešto socijalističkih ili marksistički orijentiranih ekonomista, ali nema učenjaka ili studenata marksista. U tom su Sjedinjene Države jedinstven primjer u čitavom kapitalističkom svijetu.«⁸¹

N. Ckhomsky smatra da oblici direktne demokracije »jedva da postoje« u suvremenom industrijskom društvu a da »u svakom slučaju« ne postoje u SAD.

U pervertiranim odnosima, u obrtanju suštine ljudskog i njenog razumijevanja, na jedan izopačen način, u poremećenom sustavu ljudskih vrijednosti – utemeljuje se osnovna činjenica tog načina funkcioniranja ljudske zajednice a to je – da je »U kapitalističkom društvu (. . .) sve roba. Relativna sloboda je također roba – čovjek je može kupiti. Tko je bogat, taj je i vrlo slobodan. Tko ima mnogo novca – privilegiran je. . .«⁸²

Sigurno je jedno: da je nametanje ovakve zajednice, koja za posljedicu ima otuđenje u svim sferama i odnosima, kao idealne u smislu »dovršenja« kretanja povijesti i njenog utaborivanja u građanskoj biti reprodukcije i proizvodnje života uopće, u kapital odnosu – suprotno s intencijom ostvarenja društva koje bi omogućilo ostvarenje svih pravih ljudskih potencijala i vrijednosti koji bi se, stoga, morali temeljiti u novom načinu reprodukcije ljudske egzistencije, u novom načinu pribavljanja predujeta te egzistencije – te je, samim tim, građansko društvo u suprotnosti s poviješću kao mjestom moguće i potrebne realizacije tih novih odnosa.

Revolucija kao negacija besmisla

Utoliko, revolucionarni zahtjevi su ne samo mogući i svrhoviti već i nužni ukoliko inzistiramo na ljudskoj viziji budućnosti, odnosno ukoliko nastojimo na ostvarenju ljudske suštine u smislu omogućavanja neposredovanog, slobodnog života čovjeka u zajednici u kojoj obitava, i ne samo tamo – jer danas ta zajednica je jedino i samo Svijet općenito a ne nekakva robinzonska država omeđena bilo kakvim ili bilo čijim granicama.

Zbog toga se napori za prevladavanje postojeći stvarnosti mogu razumijeti, shvatiti (ali ne i opravdati!) čak i onda kada se poseže za potpuno neadekvatnim sredstvima (individualni teror npr. i slično) i to stoga što iza besmisla, suštinskog besmisla moderne zajednice koja predstavlja permanentno negiranje smisla kao mogućeg ukidanja otuđenja u novom utemeljenju proizvodnje života – stoji i ogromno akumulirana beznade onih koji ne prihvaćaju postojeći oblik života kao finalni oblik života i življenja te im »smisao« postaje bilo kakav vid negativnog odnosa prema postojećoj stvarnosti.

Možda taj odnos naspram zajednice kao onog što guši a ne oslobađa, a ujedno nemoć njena negiranja samim tim što je ona proizvela oblik mišljenja koji je podržaje (malograđanština), najdublje izražava F. Nietzsche u svom sveopćem pljuvanju po vrijednostima malograđanskog a tako, naravno, i građanskog – tražeći kroz svoj »aktivni nihilizam«, kroz totalnu negaciju u ime Novog ujedno i nešto Više, Ljudskije, Smislenije.

81 isto. str. 132.

82 isto. str. 134.

U jednoj svojoj pjesmi on piše: »Nadrastoh zvijer i ljudski stvor,) Na riječi mi: – muk je odgovor. (Samoću i vis tražih ja –) čekam: na što, do kada? (Oblak je za me prebliz dom –) Ja čekam da me smlavi grom.«⁸³

Upravo u tom, gotovo nadrealnom, krik: »Oblak je za me prebliz dom – Ja čekam da me smlavi grom« – iskazan je očaj pozicije čovjeka u suvremenom svijetu i jedina nada prenosi se sad u taj »GROM« koji treba da zatutnji iz tog »praznog neba« – da pokrene, odnosno preokrene postojeći red stvari.

U okviru zbiljskog kretanja ljudske povijesti nikakvi gromovi nisu mijenjali odnose među ljudima osim »gromova revolucija« – bilo kojih, bez obzira na njihovu pojavnost. Uostalom, svaka promjena ujedno je i moguća jedino kao negiranje, pretvaranje postojećeg u bivše, naravno – ukoliko je istinska, temeljna.

Samo ljudi mogu ostvariti takve promjene jer »Nebo je već dugo praznina (bez boga i serafina) beskrajna pustinja siva« kao što kaže A. B. Šimić u onoj svojoj fazi kada dolazi do »otkrovenja« upravo te praznine koju je nekad nastanjivalo, u njegovoj viziji. Božanstvo. Božansko »osmišljavanje« zamijenjeno je nužnošću ljudskog osmišljavanja »beskrajne pustinje sive« – Života.⁸⁴

Oduvijek je poraz više nego pobjeda određivao dosežanje velikih ideala a naročito onih koji su se trebali realizirati na razini osmišljavanja provalija besmisla u koje je ljudska egzistencija znala upadati.

Prenošenje očekivanja iz apstrakcije u konkretnost je zahtijevalo ne samo napor nego često i žrtve iza kojih je uvijek izranjalo ponovo ono beznađe koje se naknadno opet pretvara u sjeme bunta, sjeme onog negirajućeg naspram postojećem.

U svojoj pjesmi »Mrtvi« napisanoj nakon poraza i pada Pariške Komune i masakra nad komunarima Paul Verlaine izražava to beznađe ideala pred surovošću stvarnosti – ali ipak, on piše »našoj braći« – »paloj u ljepoti« što, na neki način, određuje onaj odnos žrtvovanja kao smislenog načina življenja jer sve to i jest jedino u funkciji pravog, istinskog života koji nadilazi trenutačnost smrti (u okviru, ionako, besmislene stvarnosti – naspram koje se i postavljamo' čak, eto, spremnošću žrtvovanja svoje egzistencije kao žrtve **pojedinačnog za ostvarenje općeg** u okviru kojeg, naravno, i to pojedinačno jedino može ostvariti svoju suštinu, svoj smisao).

P. Verlaine piše: »Život likuje. Ideal je mrtav; kričeći radost vjetru što huji, pijan od pobjednika konj mrvli i grize/ braću našu palu u ljepoti.«

Ovdje se život kao odvratna stvarnost suprostavlja idealu kao njegovoj negaciji – ali opet, jedino kroz taj život – teži se, kroz zahtijev prevladavanja, negiranja postojećeg njegova oblika, ostvarenju tog ideala, njegovu oživotvorenju.

»Mi koji preživjesmo nakon poraza,/ ranjavih nogu, očiju mutnih, glave teške,/ krvavi, krčljavi, blatni, obeščaćeni/ stupamo trudni, lelek mukli nas prati.«

Beznađe, očito, trijumfira.

»I jer nam sudba zapečaćena,/ nada srušena, poraz utvrđen,/ zaludan svaki je pothvat i jalov/ i naša mržnja rasplinula se.«

83 »Antologija moderne lirike zapadnog kruga«, op. cit. str. 82.

84 A. B. Šimić »Prazno nebo«, u: »Poezija«, Veselin Masleša, Sarajevo 1973. g. str. 201.

P. Varleine očaj poraza pretvara u očaj bilo kakve nade. A upravo ta gorčina biti će potencijal budućih revolucija (Što izgubiti? Ništa! – Tko nema što izgubiti ide do kraja: »Izgubiti ne možemo ništa, dobiti možemo – Sve!«).

»U času kada pada noć, ostaje nam / bez smiješne nade u pogreb, / da mremo bez glasa, bez traga, / dostojni pobijedenih u odlučnim bitkama.«⁸⁵

Očito, ipak se nije radilo o »odlučnoj bitci« kako je to moglo izgledati tada u beznađu masakra nad Idejom i njenim nosiocima. To je, čini se tada Verlaineu, čas »kada pada noć« – kada se mre »bez traga«. Zaklapa se nad Životom svijetlo Nade. Ali, upravo će taj bezizlaz biti i jest uvijek nanovo zavičajno mjesto one iracionalne, ponekad, snage koja ne pristaje na postojeće kao konačno i negira ga kroz revoluciju, kao svoj najdublji smisao i temelj.

Suvremeni je svijet uvelike određen beznađem kao posljedicom života i življenja koji u svojim ustaljenim tokovima na nude, ne proizvode svijest kojoj bi trebala Nada (što je izvjestan paradoks) – jer se ona želi istisnuti iz glava onih koje se, s druge strane, nastoji uvjeriti da je postojeće stanje već mjesto realizirane povijesne Nade u mogućnost ljudskog, slobodnog života i življenja.

Naravno, ovo ideološko lociranje »ostvarenih nada« u građansku sredinu ne uspijeva odagnati onaj egzistencijalni besmislao kojeg ona nudi kao svoju suštinu te se negiranje građanskog javlja kao afirmiranje ljudskog, kao potraga za smislom. Tako se revolucija javlja kao negacija besmisla i to ne kao neko sredstvo u službi tog cilja već je i sama, u svoj postojanju i toku – mjesto osmišljavanja, smisao na djelu.

Utoliko, nije neko idealno stanje ka kojem se nastoji ono čarobno mjesto dodirom kojeg ćemo se »jednom osmisliti« već je i napor ka negiranju postojećeg stanja, put ka uspostavi Novog – ujedno i dosezanje smisla življenja u sadašnjem trenutku, Ovdje.

Prisiljene v bolezen

Raziskava ideologije boleznih kot instrumenta za zatiranje ženske v 19. in 20. stoletju. Primer ZDA (Nadaljevanje)

Barbara Ehrenreich,
Deidre English

»Kužne« ženske delavskega razreda

Medtem ko so zdravniki producirali boleznih za premožne ženske, je bilo zaradi življenjskih razmer v rastočih slumih velemest za revno žensko življenje naravnost nevarno. Stanovanjski bloki, v katerih je prišlo včasih na več deset družin eno samo stranišče, so bili odlična legla tifusa, zlatenice, tuberkuloze, kolere in davice. Ženske, ki so delale zunaj doma, so pogosto garale po deset in več ur v prepolnih, slabo zračenih tovarnah ali delavnicah, kjer so bile nenehno izpostavljene nevarnosti nesreč pri delu, ki so se lahko končale s smrtjo ali invalidnostjo. Bolezen, izčrpanost in poškodbe so sodile k vsakdanjemu življenju delavke. Nalezljive boleznih so najprej in najbolj prizadele domove revnih. Če je ženska živela v petem ali šestem nadstropju hiše, v kateri ni bilo dvigala, je nosečnost zanj predstavljala trpljenje; roditi v natlačenem stanovanjskem bloku je bila muka. **Emma Goldman**, ki je bila tako izobražena babica kot tudi ena od vodilnih anarhistk, opisuje »zagrizen, slep boj revnih žensk proti pogostim nosečnostim« in poroča, kako strašno je gledati otroke, ki rastejo »bolni in podhranjeni« – če so sploh preživeli zgodnje otroštvo. (. . .)

Zdravniki, ki so vneto skrbeli za težave bogatih žensk, za revne niso imeli časa. (. . .) Ko je Emma Goldman zdravnike, ki jih je poznala, spraševala, ali ji lahko povedo o zaščiti kaj takega, s čimer bi lahko pomagala revnim, je dobivala takšne odgovore: »Revni so si sami krivi, preveč se vdajajo svojim nagonom« ali »(Č) e bi (revne ženske) bolj napenjale glavo, njihova razplodila ne bi tako dobro delovala.« Vse zdravljenje revežev je bilo iz starih domačih sredstev in poceni zdravil. Samo tisti, ki so bili že tako slabotni, da se niso mogli braniti pred ničemer več, so šli v javne bolnišnice, kjer sta pomanjkljiva nega in nesnaga samo zmanjševali njihove možnosti za preživetje.

Javnost sicer ni bila zaskrbljena nad zdravstvenim stanjem revnih žensk, toliko večja pa je bila zaskrbljenost zgornjega sloja zaradi slabega vpliva revežev na »zdravje« mest. (. .)

Biolška razredna vojna

(. .) Teorija, da so podlaga boleznim bacili, ki se je v nekoliko popačeni obliki v 90. letih razširila v javnosti, je dala strahu pred okužbo konkretno osnovo. Za boleznim ni bilo več mogoče abstraktno dolžiti »umazanije«, kužne snovi ali božje volje. Obstajali so dejanski bacili, ki so jih prenašali ljudje – in stvari, ki so jih ti ljudje prijemali. Američani, ki so se samo generacijo nazaj bali, da je kopanje škodljivo, so imeli nenadoma samo še eno skrb: bacile. Človek ni rekel, da ne zahaja v geto, ker bi se bal, da ga bodo napadli, temveč zaradi nevarnosti okužbe. Nenadoma so bili vsi javni kraji in ustanove nevarni, kakor kažejo tile naslovi po časopisih iz časa med letoma 1900 in 1940:

Knjige so kužne, Okužba po telefonu, Infekcija in pisemske znamke, Bolezen iz pralnice, Nevarnosti frizerskega salona. Gotovo je strah pred okužbo od revežev imel racionalno osnovo. Nalezljive boleznim so bile med reveži pogoste, in ker znanstveniki sami niso natanko vedeli, kako se bacili prenašajo, je bilo pač najbolj zanesljivo preprosto izogniti se kontaktu z reveži. (. .) Toda pomembno pri tem je, da je zgornji sloj **izražal** svoj strah pred reveži kot strah pred okužbo, prav tako kot belci danes radi rečejo, da nimajo nič proti stikom s črnci, da pa se bojijo zločinov (ali drog).

Druga fronta v biološkem razrednem boju se ni ubadala z bacili, ampak z geni. Po optimistični interpretaciji Darwina naj bi bil »boljši« razred kmalu številnejši od manj sposobnih in jih bo potem tudi obvladal. Revščina je bila njegovo edino zdravilo; epidemične boleznim med reveži so koristno pomagale v naravni selekciji. (L. 1870 je neki opazovalec ugotovil, da se bodo rasni problemi kmalu razrešili sami od sebe. Kazalo je, da bodo osvobojeni sužnji, ki so v mestnih na severu živeli v najhujši revščini, kmalu izumrli.) Toda ob prelomu stoletja se je zdelo, kot da so zaradi strašnega odklona od naravnih zakonov **boljši** sloji obsojeni na to, da izumrejo.

Natalitetna stopnja belih Američanov anglosaksonskega porekla je od l. 1820 stalno padala. Med priseljenci in črnci je bila stopnja umrljivosti zelo visoka, toda o njih se je menilo, da so zelo plodni. **Edward Ross**, avtor zgodnjega 20. stoletja, ki je bil za tisti čas liberalen, je menil, da je plodnost priseljencev v zvezi z njihovo »surovo, kmečko filozofijo spolnosti, vreščanjem in živalskimi zadovoljstvi«. Vse to je bilo finim ljudem mrzko, toda misel, da bodo izumrli, jim je bila mrzka še bolj. (. .) L. 1903 je **Theodore Roosevelt** opozoril nacijo, da se bliža nevarnost »rasnega samomora«:

Če se pri ljudeh – kakor pri vseh drugih živih bitjih – slabše vrste razmnožujejo, boljše pa ne, bo rasa izginila. Če Američani starega kova živijo življenje sebičnega celibata (. .) ali če poročene prevzema tako globok življenjski strah, ki jim prepoveduje – v lastno dobro ali v dobro njihovih otrok – da bi imeli več kot enega ali dva potomca, potem se nacija bliža katastrofi.

Na splošno ni imel nič proti zaščiti, saj je domneval, »da nedvomno obstajajo skupnosti, ki bi jim bilo v interesu sveta želeli, da bi izumrle«, toda pri ženskah anglosaksonskega porekla v srednjem in zgornjem sloju je bila preprosto nepatriotska.

Posebna nevarnost: delavka

Moški iz delavskega razreda so bili kot stavkajoči, uporniki ali teroristi na fronti političnega razrednega boja. O ženskah iz delavskega razreda pa se je trdilo, da bijejo zvijačen biološki boj. Bile so preprosto boljše porodnice kakor »nežne« dame boljših slojev. Imeli so jih za posebno nevarne prenašalke bolezni, ker so bile pogosto – vsekakor pogosteje kakor moški iz delavskega razreda – v neposrednem stiku s premožnimi ljudmi. Medtem ko so bili moški spravljani za zidovi težke industrije, so ženske iskale delo tam, kjer so nezaposlene dame zgornjega sloja puščale prazen prostor. »Dame« niso več šivale in tudi niso več gospodinje; pa vse predobro so bile vzgojene, da bi zadovoljevale seksualne potrebe svojih mož. Tako so bila področja gospodinjstva, konfekcijske industrije in prostitucije odprta ženskam iz delavskega razreda.

Toda kadar so v domove »boljših« slojev prihajale delavske ženske ali njihovi produkti, tudi bacili niso bili daleč. Oblačila, sešita v malih delavnicah, so vendar lahko v domove bogatih prinesla povzročitelje bolezni, in sindikat tekstilnih delavcev je še spodbujal ta strah, ko je pozival ljudi, naj kupujejo samo oblačila s sindikalnim žigom, ki so narejena v »higieničnih« tovarnah in ne v nenadzorovanih delavnicah. Sindikati so pravzaprav hoteli, da bi porabniki zaradi lastnega interesa za higieno podpirali stvar delavskega razreda, toda ta strategija je včasih imela ravno nasproten učinek. **Samuel Gompers**, predsednik **Ameriške sindikalne zveze**, je l. 1903 potožil, da so si nekatere organizacije porabnikov, ki jim pripadajo »dobronamerne, filantropične dame«, dale narediti lasten žig in ga uporabljajo kot edino garancijo higiene, ne da bi se pri tem ozirale na mezde, delovne pogoje in delovni čas delavk; včasih so tako konkurirale sindikatom!

Služinčadi, »tujcev med našimi štirimi stenami«, se ni bilo tako lahko odkrižati. Brez njih ni šlo – toda ali jim je bilo mogoče zaupati? Neka ženska, ki je še doživela prva desetletja tega stoletja, nam je pripovedovala: »Če so karkoli pogrešili, denimo kos srebrnega pribora, je to gotovo vzel kdo od služinčadi. Če je zbolel družinski član, so seveda domnevali, da je bolezen prineslo osebje.«

V primeru »**tifusne Mary**« je javnost spet postala pozorna na nevarnost okužbe, ki jo je predstavljalo hišno osebje. Kratek povzetek tega primera odraža dramatičnost razmer:

Mary Mallon, kuharica irsko ameriškega izvora, je delala v bogatih četrteh-Oyster Bay, Park Avenue, Sands Points, Dark Harbor, Maine. Imela je dobra spričevala in delodajalci so imeli radi njeno kuhinjo; presenečalo jih je, s kakšno gotovostjo je obvladovala družinske katastrofe, do katerih je vedno spet prihajalo v njenem delovnem vsakdanu.

Ko so jo leta 1915 končno prijeli, je imela za sabo 52 tifusnih primerov; trije so bili smrtni – vsi po domovih njenih delodajalcev. Ti so za izbruh bolezni v svojem domu vedno krivili koga drugega od služinčadi, dokler niso prizadevne preiskave newyorških zdravstvenih oblasti pokazale, da je bila kriva pravzaprav gospodična Mallon. Laboratorijski testi so to dokazali: bila je prenašalka tifusa, ne da bi sama zbolela. Prvič so jo prijeli leta 1907 in jo zaprli v karanteno na nekem majhnem otoku v East Riverju; po treh letih so jo pogojno izpustili, ob zagotovilu, da ne bo več kuhala. Leta 1913 pa je izginila in se spet pojavila po dveh letih – spet je kuhala – v neki bolnišnici v Queensu, kjer je razsajal tifus.

Gospodična Mallon je vedno trdila, da ni nikoli imela tifusa, da torej ne more prenašati bolezni, ampak je grešni kozel uslužbencev zdravstvenih oblasti, željnih publicitete. Ko so jo uslužbenci leta 1907 prvič ujeli, se je najprej zagrizeno upirala s pomočjo rezbarskega noža, potem je pobegnila skozi zadnje okno in se zabarikadirala med sodi. V avtu so jo prepeljali do laboratorija in slavna zdrav-

stvena uslužbenka dr. Josephine Baker se je morala uvesti nanjo, da jo je držala pri miru. Ko so jo leta 1915 zadnjikrat prijeli, tako je poročal New York Times, je bilo »prav tako živahno kakor prvič«; spet je šlo za lov skozi zadnje okno in po dvoriščih.

Tu je bil biološki gverilski boj najhujši. Nedeljske priloge časopisov so gospodično Mallonovo karikirale kot furijo, ki v ponvi peče človeško lobanjo, medtem ko je New York Times natanko opisoval nevarnosti tega, da se hišno osebje namešča brez poprejšnjih nadrobnihih proučitev njegovih priporočil. »Tifusna Mary« je v ljudski pripovedki preživela kot »kužna« ženska, ki ugonobi vse, česar se dotakne. Danes seveda vemo, da je bila kot prenašalka tifusa medicinska anomalija, tj. redka izjema. Toda za srednji sloj svojega časa je predstavljala pravo grožnjo, ki so jo utelešale vse delavke: **na zunaj** so že lahko bile nedolžne in krepke in zdrave, a le kdo bi mogel vedeti, kakšne strašne bolezni nosijo v sebi.

Prostitucija in spolne bolezni

Čprav so bile osumljene tudi služkinje in sploh vse ženske iz delavskega razreda, pa ni med srednjim slojem nihče zbujał toliko strahu pred bacili kot prostitutke. Bile so preprosto rezervoar nevarnih bolezni, ki se je redoma zlival nad boljše ljudi: **one** so okužile zarodek v materinem telesu, naredile iz nedolžnih žensk pohabljenke in potegnile grešne moške v prepad. V času nastajanja nacije prostitucija ni bila problem, toda v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju sta urbanizacija in revščina naredili iz nje cvetočo obrt. (. . .).

Najboljše informacije, ki jih imamo o obsegu prostitucije in spolnih bolezni v prvih desetletjih tega stoletja, izvirajo iz vrste raziskav, ki jih je opravil **Rockefellerjev urad za socialno higieno** (zasebna, prostovoljna inštitucija). Po enem od poročil tega urada, tj. po poročilu dr. **Howarda Woolstona**, je bila vznemirjenost največja okrog leta 1916, ko je možnost, da se Amerika udeleži svetovne vojne, »Američanom kakor nikoli poprej v zgodovini dežele razjasnila, kakšno nevarnost pomenijo prostitucija in spolne bolezni za mlade moške naše nacije«. Do leta 1917 (iz tega leta je poročilo) je policija ostro posegala v obrt, toda dr. Woolston je kljub temu našel »v pravi grešni vojski« dvesto tisoč žensk, od katerih jih je po oceni 60 do 70 % imelo spolne bolezni. Tako je bilo okuženih okrog 25 do 35 % odraslih prebivalcev mest. Med žrtvami niso bili samo delavci s svojimi »živalskimi zadovoljevanji«, ampak tudi poslovneži, študentje koledžev in akademiki.

Samo najbolj napredni – feministke in socialne reformistke – so videli vzroke za prostitucijo v revščini in zatiralskih vlogah spolov. Moralisti so krivili »moško pohoto in žensko slabost«. »Znanstveni« kritiki pa so krivili same prostitutke, ali bolje, njihovo »prirojeno defektnost«. V svoji študiji iz leta 1917 si je dr. Woolston zelo prizadeval, da ne bi upošteval ekonomskih preudarkov, in je čisto resno sklepal, da je »običajna prostitutka na zunaj majhna in čokata«. Dalje jih je bila vsaj tretjina duhovno zaostalih:

Znano dejstvo je, da je slaboumnost dedna. Potemtakem lahko najdemo vzrok za duhovne anomalije med prostitutkami deloma v šibkosti njihovih prednikov. (. . .) V 297 od 1000 družin (preiskanih prostitutk) (. . .) je dokazana dejanska ali latentna degeneriranost. Verjetno bi popolnejša raziskava dala še višjo številko.

Vendar prostitutk niso imeli za posebno vrsto žensk med delavkami. Dr. Woolston in drugi, ki so raziskovali to področje, so ugotavljali, da obstaja med prostitucijo in slabo plačanim delom – denimo gospodinjenjem – pomembna zveza. V

človeških predstavah so vse ženske delavskega razreda na kak način povzročale bolezen, pa naj so nosile nevarne bolezni ali škodovala »rasi« s svojim manjvrednim in številnim potomstvom. Ženska višjega srednjega sloja je imela zdravstvene probleme; ženska iz delavskega razreda je bila zdravstveni problem. Ne za častihlepnega in samovšečnega zdravnika, ampak za uradnike zdravstvenih oblasti.

Fronta srednjega razreda: zdravje ljudstva

V zadnjih desetletjih prejšnjega stoletja so »boljši« sloji začeli organizirano politično ofenzivo proti revežem in delavcem. Ofenziva je bila sestavljena iz ukrepov proti sindikatom, iz socialnih reform, katerih namen je bil omejiti volilno pravico priseljencev, in končno iz zakonov, ki naj bi zavrlji priseljevanje Italijanov, Židov, Poljakov in drugih »manjvrednih« ras. Glavna udarca srednjega sloja sta bila v **biološki razredni vojni gibanje za zdravje ljudstva in gibanje v podporo nadzorovanja rojstev**, usmerjeni proti dvojni nevarnosti okužbe in »rasnega razkroja«. Obe gibanji sta bili precej odvisni od energije žensk iz srednjega in zgornjega sloja, ki so sčasoma postajale vse bolj nezadovoljne s svojim življenjem, polnim prisilnega dolgočasje.

Napredne pridobitve obeh gibanj so očitne: legalna zaščitna sredstva, brezplačno odstranjevanje smeti, obvezna zaščitna cepljenja – če omenimo samo nekatere. Toda njuna zgodovina kot zgodovina socialnih gibanj je vendarle nekoliko dvoumna: obe sta spravili na noge ženske srednjega in zgornjega sloja, toda tako, da se je njihovo razmerje do delavk samo še utrdilo – niso bile njihove sestre, ampak **poboljševalke**.

Gibanje za zdravje ljudstva je uporabljalo precej svetopisemski ton in se s tem postavilo na skupno moralno raven z **abstinenčnim gibanjem in gibanjem za »čistost družbe«** (gibanje proti prostituciji). Vendar razlika med »umazanijo« in »grehom« še vedno ni bila jasna. Za prejšnje generacije je boleznimi povzročala nemoralnost, zato so se zanašale bolj na molitve kot na higieno, kadar je šlo za preprečevanje epidemij. Teorija, ki je bolezen razlagala z grehom, je bila tudi pomirjevalna razlaga za to, da so epidemije najhuje divjale na področjih, kjer so živel »zli, nezanesljivi in ateistični« priseljeni delavci. Toda ta teorija sploh ni bila več tako pomirjujoča, ko se je izkazalo, da lahko te epidemije ugrabijo družbi tudi bankirje, duhovnike in dame. Zato je zdaj namesto greha postala odgovorna »umazanija«, toda moralna vsebina se je s tem komajda spremenila. (...)

Moralni vidik gibanja za zdravje ljudstva se je kazal tudi v tem, da je bila zdravstvena birokracija zelo tesno povezana s policijo. V New Yorku, ki je pa odločilno vplival tudi na strukturo zdravstvenih oblasti po drugih mestih, so zdravstvene oblasti prvotno sodile k policiji in v prvih velemestnih zdravstvenih uradih je bilo policajev prav toliko kot zdravnikov. Zvezo med zdravjem ljudstva in policijo (bolezni in zločinom) je v času po prelomu stoletja še okrepila ugotovitev, da glavni prenašalci bolezni niso knjige, denar in rahle sapice, ampak ljudje. In zdravstveni uslužbenci so kmalu prevzeli celo naloge policije, ko so preganjali in zapirali ljudi, osumljene, da prenašajo bolezen (kot v primeru »tifusne Mary«) (...)

Prvoborci za zdravje ljudstva niso prav nič skrivali, da s svojimi reformami sledijo razrednim interesom. **Nacionalna študijska družba za preprečevanje tuberkuloze** je podrobno izračunala stroške, ki jih je imel srednji sloj zaradi tuberkuloze med reveži – in sicer so konkretno izračunali, koliko stane, če delavec ne more na delo, koliko je treba plačati odškodnine in podpore za sirote itd. (...)

In samo naravno je bilo, da so v boju proti umazaniji in bacilom morale prevzeti vodstvo ženske. Mar niso bile ženske od boga izvoljene nosilke higijene v lastnih domovih? Leta 1881 je neki ameriški gospodinjski priročnik za higieno navajal predsednika **Britanskega medicinskega združenja** (to je bilo tisti čas verjetno celo v Ameriki bolj ugledno kakor ameriško), ki je vso odgovornost za zdravje pripisal »načinu gospodinjenja ali ženski, ki vlada na tem malem področju«. Toda odgovornost ženske za zdravje se seveda ni mogla končati na njenem hišnem pragu. V svoji doktorski disertaciji o **Gibanju za čistost družbe** piše **David Pivar**: Ženskam srednjega razreda sta bili higiena in čistoča zelo pomembni in bale so se okužbe v slamih in na cesti. Dolge obleke, ki so se vleklye po cestnem prahu, so prinašale v domove umazanijo, prah in bacile. Oblačila, izdelana v delavskih domovih, so našla pot v domove srednjega sloja. Bolezni ni bilo mogoče zadržati tako, da bi ji zaprli vrata. Če so hotele zavarovati svoj dom, se ženske niso smele obrniti navznoter; pač pa so morale narediti »dom« iz vse okolice. Samo z izboljšanjem splošnega zdravja ter morale je bilo mogoče obvarovati svetost doma. V javnem zdravstvu je bilo nesorazmerno veliko zdravnic (deloma tudi zato, ker je bilo za ženske lažje delati pri zdravstvenih oblasteh kakor odpreti lastno prakso). V bazi, čisto na dnu, je bilo gibanje za splošnega zdravje pravzaprav žensko gibanje (vsekakor žensk iz višjega srednjega sloja) in njegova povezanost z abstinenčnim in ženskim gibanjem je bila zelo tesna.

Fronta srednjega razreda: nadzorovanje rojstev

Gibanje za splošno zdravje je vedno zbuhalo spoštovanje, **gibanje za nadzorovanje rojstev** pa se je začelo s tako neuglednimi ljudmi, kot so anarhisti, socialisti in radikalne feministke. **Emmo Goldman** so zaradi tega, ker je govorila o nadzorovanju rojstev, zaprli in mlada **Margaret Sanger** jo je podprla v svojem socialistično-feminističnem časopisu **Upornica**. Reformisti srednjega sloja so imeli nadzorovanje rojstev najprej za brezbožno spletko, ki naj bi »greh naredila nezakniziv« in »zakonsko ženo ponižala na raven prostitutke«.

Toda medtem ko je gibanje pod vodstvom samotne bojovnice Sangerjeve raslo in dobivalo podporo tisočev žensk višjega srednjega sloja in zgornjega sloja, je pričelo tudi ustrezati interesu srednjega sloja in mu ugajati. Okrog leta 1910 je Sangerjeva pripisala odgovornost za vse svetovne probleme prenaseljenosti – vojno, revščino, prostitucijo, lakoto, slaboumnost – prenaseljenost pa je nedvomno naprtila ženskam:

Medtem ko so nezavedno ustvarjale podlago za tiranijo in dajale človeški material za rasistične spopade, so prav tako nevede skrbele za slame, polnile ustanove s slaboumneži in bolnišnice z bolniki. Napolnile so vrste prostitutk, postajale sodni primeri in prebivalci ječ. Če bi načrtno hotele ustvariti vse to zlo, to tragično množino človeškega odpadka in bede, pri tem ne bi mogle biti učinkovitejše. In za primer, da ne bi bilo jasno, o **katerih** ženskah je govorila, je Sangerjeva leta 1918 napisala, da so »vsi naši problemi posledica prevelikega števila rojstev v delavskem razredu«.

Nadzorovanje rojstev je omogočilo tako kvalitativno kot tudi kvantitativno nadzorovanje strukture prebivalstva. »Več otrok sposobnih ljudi – manj otrok nesposobnih, to je pri nadzorovanju rojstev glavno,« je pojasnila Sangerjeva leta 1919. Kdo so bili sposobni in kdo nesposobni – in kako naj bi eni skupini vsilili nadzorovanje rojstev in ga odtegnili drugi – vse to je bilo še nepojasnjeno. Sangerjeva se je v svoji definiciji »nesposobnih« običajno omejevala na slaboumne (kakor so to merili s pravkar uvedenim inteligenčnim testom), toda nekateri nje-

ni sobojevniki iz **American Birth Control League** (Ameriške zveze za nadzorovanje rojstev) so bili očitni rasisti. (. . .)

Nekaj zdravnikov se je pridružilo kampanji, da bi zaščitna sredstva napravili sprejemljiva za srednji sloj; zato so jih predstavljali kot njegovo možnost, da nadzoruje naseljenost. Dr. **Abraham Jacobi** je kot predsednik Ameriškega medicinskega združenja vnesel temo nadzorovanja rojstev v svoj nagovor leta 1912; govoril je o veliki plodnosti priseljencev in visokih stroških za socialne podpore. Dr. **Robert Dickinson**, ginekolog in goreč sobojevnik Sangerjeve, je leta 1916 silil svoje kolege, naj se »pridružijo stvari (nadzorovanju rojstev) in je ne prepuščajo radikalom«. S pomočjo teh zdravnikov je Sangerjeva lahko začela svoje svetovanje o nadzorovanju rojstev in sicer, kot je bilo primerno, v slamih New Yorka.

Zaščitna sredstva so bila legalizirana šele leta 1938 s sodno odločbo, ki je zdravnikom dovoljevala, da jih uvažajo, razpošiljajo in predpisujejo. (. . .) Zaradi dejstva, da je bilo gibanje **rasistično in razredno**, pa je dvomljiva celo njegova končna zmaga.

Ženske delajo za »socialni vzpon« žensk

Gibanju za zdravje ljudstva ni nikoli povsem uspelo, da bi prebivalce getov, ki so bili polni bacilov, zadržalo v popolni karanteni, gibanje za nadzorovanje rojstev pa je daleč zaostalo za ciljem, ki si ga je samo postavilo, tj. da bi ohranilo čisto raso. Končno so z javnim zdravstvenim skrbstvom mesta postala bolj zdrava tako za revne kot za bogate, in gibanje za nadzorovanje rojstev je bilo – ironično – najbolj učinkovito v zgornjem sloju in samem srednjem sloju. Gotovo je, da smo množicam žensk, ki so delale v teh dveh gibanjih, dolžni zahvalo za marsikaj, pa naj so bili razlogi, ki so jih gnali, kakršnikoli že. Žalostno dejstvo pa je, da sta reformni gibanji služili krejitvi razrednih razlik med ženskami: na eni strani so bile reformistke (ženske zgornjega in srednjega sloja) in na drugi strani objekti teh reform (ženske delavskega razreda).

Reformistke so bile ženske, ki so se uprle praznemu brezdelju, ki se ga je zahtevalo od »dame«. Hotele so nekaj **početi** in so iskale projekt, ki bi bil vreden njihove neizkoriščene moralne energije in njihovih socialnih želja. Mnoge so videle tak projekt v nalogi, da delajo za »socialni vzpon« žensk iz delavskega razreda. Gibanje za zdravje ljudstva in gibanje za nadzorovanje rojstev sta bili bolj neosebni del te kampanje. Mnoge reformistke so bile prisiljene v stik z revnimi ženskami. Ženske so šle v boj proti pregrehi in skušale prevzgojiti prostitutke; socialne delavke so hodile v slame, da bi reveže priučile gospodinjstva in »ameriških vrednot«; ženski klubi so za mlade delavke organizirali diskusijske skupine o etičnih vprašanjih. Po tedanjih gospodinjstkih priročnikih je bila celo dolžnost ženske, ki je ostajala doma, da pouči svoje služkinje v vprašanjih morale in higiene in jih pripravi, da bodo »dobre zakonske ženske«.

Aktivistka iz višjega srednjega sloja je konec prejšnjega in v začetku tega stoletja pustila daleč za sabo svojo sestro, ki se je zadrževala na zofi, v bolniški sobi in v zdravilišču. Zavrnila je medicinsko ideologijo, ki jo je definirala kot bolno in jo obsodila na nekoristnost. Toda zdi se, da je »odpušitev« lahko dosegla samo tako, da je, prvič, služila interesom svojega razreda in, drugič, prevzela socialne vloge, ki so se v bistvu skladale z njeno vlogo ženske in matere: kot socialna delavka ali kot prostovoljno »delujoča za socialni vzpon revnih«. V tej vlogi je bila, glede na to, kako je pridigala evangelij higiene, zdravja ljudstva in gospodinjstva,

